

**Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси**

Иқтисодий билим асослари

**«Akademiya»
Тошкент 2010**

65.0197-

Муаллифлар: Абулқосимов Х.П., Шодмонов Ш.Ш., Тожибоева Д.,
Фофуров У., Қулматов О.А.

Иқтисодий билим асослари. Ўқув қўлланма. Т., Akademiya
2010.

Ушбу ўқув қўлланмада иқтисодий билим асосларини таъкил этувчи мавзулар ҳамда Президент И.А.Каримов асарлари асосида иқтисодий фаолият ва иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, жумладан, бозор иқтисодиёти асосларини ўрганиш бағишланган мавзулар ёритилган.

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси тингловчилигига номзодлар, тингловчилар, раҳбар кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курслари, олий ўқув юртлари талабалари, профессор-ўқитувчилари ҳамда иқтисодиёт, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар соҳасини ўрганаётган китобхонларга мўлжалланган.

Ю 41361
3

ISBN 978-9943-300-49-1

2013_182

6455

© Akademiya, Toshkent, 2010 y.

AK

Кириш

Ўзбекистондаги иқтисодий ислохотлар ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини ривожлантиришга қаратилган бўлиб, кишилар онги ва руҳиятида ҳам туб ўзгаришлар ясамоқда. Шу боисдан ўтиш даврида кишиларда янгича фикрлаш, бозор иқтисодиётини идрок этиш ва унинг талаблари руҳида яшаш ҳамда ишлашга интилиш қарор топмоқда. Боқимандалик кайфияти ўрнига ишчанлик, ижтимоий фаоллик, тadbиркорлик каби хусусиятлар шаклланмоқда. Мазкур ўқув қўлланма ана шуларни ҳисобга олган ҳолда яратилди. Унда жаҳон иқтисодиёти фани эришган назарий ютуқлар, МДХ мамлакатларининг бозор иқтисодиётига ўтишда тўплаган тажрибалари умумлаштирилди.

Ўзбекистонда мустақиллик эълон қилингандан кейин ўтган давр мобайнида миллий иқтисодиётни модернизация қилиш ва ислох этишда салмоқли ишлар амалга оширилди. Мамлакатимизда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, рўй бераётган ўзгаришлар республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг асарларида таҳлил қилинган бўлиб, уларда иқтисодий ислохотлар стратегияси билан боғлиқ қатор долзарб масалалар кўриб чиқилган. Президент асарларида иқтисодий ислохотлар даврида эришилган ютуқлар, йўл қўйилган камчиликлар, мавжуд муаммолар ва уларнинг ечимлари, истиқболдаги вазифалар белгилаб берилган. Республикаимизда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш ва ривожлантириш, мамлакатда ижтимоий ишлаб чиқаришни модернизация қилиш мақсадида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни таҳлил қилиш ҳамда уларнинг аҳамиятини англаб етиш Ислом Каримов асарларини чуқур ўрганишни тақозо этади.

Курснинг мақсади ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва бозор иқтисодиётининг ривожланиш қонуниятлари, чекланган иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланиш орқали кишилар эҳтиёжини тўлароқ қондириш юзасидан

жамиятда юзага келадиган ишлаб чиқариш, иқтисодий муносабатларни ҳамда давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсати ва ташқи иқтисодий муносабатларининг илмий-назарий асослари ҳамда уларни ҳаётда амалга ошириш масалаларини ўрганишдан иборат.

Курснинг асосий вазифаси тингловчиларга ижтимоий-иқтисодий муносабатларни, асосий иқтисодий қонун ва категорияларни ўргатиш, ҳозирги мавжуд вазиятга, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларга илмий-амалий ёндашувларни кучайтириш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг ривожланиш тенденцияларини назарий ўрганиш ва зиддиятли муаммолар борасида баҳслар юритишдан иборат.

Курснинг ўрганиш объекти ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, уларга хос бўлган муносабатлар, алоқа-боғланишлар тизими ҳамда кишиларнинг иқтисодий фаолияти ҳисобланади.

Ўқитиш услублари тингловчиларнинг малакавий савиясини эътиборга олган ҳолда курсни ўқитишда маъруза, амалий машғулот, суҳбат, мустақил иш, баҳс-мунозара шаклида амалга оширилади. Суҳбат ва амалий машғулотлар тингловчиларда ушбу фан соҳаси бўйича олган билимларини чуқурлаштириш, амалиёт билан боғлаш учун ўтказилади. Тингловчиларга мустақил фикрлаш, иқтисодий ҳаётдаги муаммолар ечимини топиш йўллари ўргатилади.

I қисм. Иқтисодиёт назарияси

1-мавзу. Ишлаб чиқариш жараёни, натижалари, фаолияти ва эҳтиёжлари

1.1. Ишлаб чиқариш омиллари ва уларнинг таркиби

Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмунини чуқур англаш учун, энг аввало, ишлаб чиқариш омиллари ва уларнинг таркибий қисмлари билан танишиб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қўлланилувчи барча ресурслар ишлаб чиқариш омиллари дейилади. Иқтисодиётнинг тизими ва шаклидан қатъи назар учта омил: ишчи кучи, меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари бўлиши шарт.

Ишчи кучи деб инсоннинг меҳнат қилишга бўлган ақлий ва жисмоний қобилиятларининг йиғиндисига айтилади. Ишчи кучи меҳнат қобилиятига эга бўлган кишилар учун хос. Лекин ишчи кучи инсоннинг ўзи ёки унинг меҳнати ҳам эмас, унинг қобилиятидан иборатдир.

Меҳнат қуроллари деб, инсон унинг ёрдамида табиатга, меҳнат предметларига таъсир қиладиган воситаларга айтилади. Буларга машиналар, станоклар, тракторлар, қурилмалар, ускуналар ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

Меҳнат предметлари эса бевосита меҳнатга таъсир қиладиган, яъни маҳсулот тайёрланадиган нарсалар. Ер, сув, хом ашё ва бошқа турли материаллар меҳнат предметининг асосий турларини ташкил этади. Меҳнат предметлари табиатда тайёр ҳолда учраши мумкин ёки олдинги даврдаги меҳнат маҳсули, яъни хом ашё бўлиши мумкин.

Меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари биргаликда ишлаб чиқариш воситалари деб юритилади. Бу эса меҳнат жараёнининг табиатидан келиб чиқади; шунинг учун ҳам

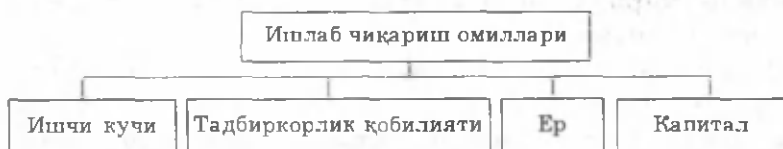
ишлаб чиқариш воситалари барча ижтимоий-иқтисодий тизимлар, инсоният тараққиётининг ҳамма босқичлари учун хосдир. Ҳозирги бозор иқтисодиётига доир кўпчилик адабиётларда эса ишлаб чиқаришнинг тўрт омили: меҳнат, капитал, ер, тадбиркорлик қобилияти тан олинади.

Бу ерда ишчи кучи билан меҳнат ўртасидаги фарқни англаб олиш жуда муҳимдир. Чунки, меҳнат инсоннинг, тўғрироғи, ишчи кучининг маълум мақсадга қаратилган фаолияти жараёни бўлиб, «ишчи кучи» тушунчасидан тамомила фарқланади. Маълумки, ишчи кучи инсоннинг меҳнатга бўлган ақлий ва жисмоний қобилияти, унинг билим, малака даражаси билан биргаликда ишлаб чиқаришда қатнашишига тайёр турган омиллардан бири ҳисобланади. Меҳнат эса барча омилларнинг, шу жумладан, ишчи кучининг ишлаб чиқариш воситалари билан қўшилиши натижасида содир бўладиган ва маълум самара олишга қаратилган фаолиятдир.

Шунинг учун биз “меҳнат” деган тушунчани эмас, балки ишчи кучи деган тушунчани ишлаб чиқаришнинг омили деб биламиз ва ишлаб чиқариш омиллари ишчи кучи, капитал, ер ва тадбиркорлик қобилиятидан иборат деб таъкидлаймиз (1.1.1-чизма).

1.1.1-чизма

Ишлаб чиқариш омилларининг туркумланиши

“Капитал” тушунчаси ҳам турли адабиётларда турлича талқин қилинади. Кўпчилик “капитал” категориясини тарихий тушунча деб қараб, унинг капитализмга хослигини исботлайди ва капитални ўз эгасига қўшимча қиймат келтирувчи, ўз-ўзидан кўпаювчи, ўсувчи қиймат деб ҳисоблайди. Айрим ғарб иқтисодчилари ҳам, маса-

лан, Ж.Кларк, Л.Вальрас, И.Фишерлар капиталга даромад келтирувчи, фойда келтирувчи, фоиз келтирувчи қиймат деб қарайдилар.

Катор ғарб иқтисодчиларининг, жумладан, Д.Хайман, П.Хейне, Э.Долон, Ж.Робинсон, Р.Дорнбуш ва бошқаларнинг фикрини келтириб ва уларни умумлаштириб, профессор В.Д.Камаев ўзининг илмий раҳбарлигида ёзилган дарслигида «ҳақиқатдан ҳам — капитал ўзидан ўзи кўпаяувчи қиймат»¹ деб ёзади.

Биз “капитал” деганда ўз эгаларига даромад келтирадиган, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг ҳамма соҳаларида қўлланадиган ишлаб чиқариш воситаларини, сотишга тайёр турган товарларни, янги воситалар ва ишчи кучини сотиб олишга мўлжалланган пул маблағларини, уларнинг ашёвий томони ва қийматининг бирлигини тушунамиз. Бошқача қилиб айтганда, “капитал” ҳам қийматга, ҳам нафлиликка эга бўлган, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнида фойдаланиладиган, ёлланма меҳнат (ишчи кучи) томонидан ҳаракатга келтириладиган воситалардир.

Ҳамма адабиётларда ерга деярли бир хил тушунча берилади, яъни “ер” деганда тупроқнинг унумли қатлами, ўтлоқлар, яйловлар, сув, ҳаво, ўрмон, қазилма бойликлар, умуман табиий ресурслар тушунилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида катта эътибор бериладиган омиллардан бири тадбиркорлик қобилиятидир. “Тадбиркор” деб иқтисодий ресурслар, яъни ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи ресурсларининг, табиий ресурсларнинг бир-бирига қўшилишини таъминлайдиган, ташкилотчи, янгиликка интилувчи, ташаббускор, иқтисодий бухрон хавфидан қўрқмайдиган кишиларга айтилади; бу хислатлар мажмуи эса тадбиркорлик қобилияти деб юритилади. Ҳозирги даврда айрим адабиётларда ахборот ва унинг воситаларини, экологияни ҳам

¹ Каранг: Экономическая теория. Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.Д.Камаева. — 10-е изд., перераб. и доп. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004, 217-бет.

алоҳида омил деб кўрсатадилар. Бизнинг фикримизча, улар ер ва капиталда ўз ифодасини топади. Шунинг учун уларни алоҳида омил деб қарашга ҳожат йўқ.

1.2. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни

Жамиятнинг иқтисодий асосини, инсон ҳаётий фаолиятининг манбаини тунгуниш учун ишлаб чиқариш жараёнининг мазмунини кўриб чиқиш зарур.

Ишлаб чиқариш жараёни — бу кишилик жамиятининг амал қилиши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятдир. Моддий ва маънавий неъматлар яратиш, турли хизматлар кўрсатиш жараёни кишилар иқтисодий фаолиятининг асосий томонидир.

Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш, биринчи навбатда, меҳнат жараёнидир ёки бошқача қилиб айтганда, табиатдаги бор нарсаларнинг кўринишини ўзининг истеъмоли учун мувофиқ ҳолга келтириш учун қилинган меҳнат фаолиятдан иборатдир. Масалан, кишилар табиатда мавжуд бўлган ердан фойдаланиб, турли хил деҳқончилик, чорвачилик маҳсулотларини етиштирадилар. Ана шу меҳнат жараёнида кишилар, энг аввало, табиат, унинг кучлари ва ашёлари билан ҳамда бир-бирлари билан ўзаро маълум муносабатда бўладилар.

Кишилар ўзларининг онгли мақсадга мувофиқ унумли меҳнати билан табиат моддаларининг шаклларини ўзгартирадилар ва истеъмол учун зарур бўлган маҳсулотни вужудга келтирадилар. Меҳнат жараёнида кишилар ҳамда табиат ўртасидаги моддалар алмашинуви билан бирга инсоннинг ўзи ҳам ҳар томонлама камол топиб боради, яъни кишилар ўзининг меҳнатга бўлган қобилиятини, билимини оширади ва уларни амалда қўллашни кенгайтириб боради.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш жараёни истеъмол қийматларини вужудга келтириш учун мақсадга мувофиқ қилинадиган ҳаракатдир, табиат яратган нарсалар-

ни инсон истеъмоли учун ўзлаштириб олишдир, инсон билан табиат ўртасидаги модда алмашувининг умумий шартидир, инсон ҳаётининг абадий табиий шароитидир. Ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилиши муҳим аҳамият касб этиб, у турли соҳалар, бўлинмалар, яратилаётган маҳсулотлар ва кўрсатилаётган хизматлар турларини ифодалайди. Энг аввало, ишлаб чиқаришни моддий ишлаб чиқариш ва номоддий ишлаб чиқариш соҳаларига ажратиш лозим (1.2.1-чизма).

1.2.1-чизма

Ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилиши

Ўз навбатида моддий ишлаб чиқариш соҳаси моддий неъматларни ишлаб чиқариш (масалан, автомобиль, озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечаклар ва ҳ.к.) ва моддий хизматлар кўрсатиш (транспорт, алоқа, савдо, маиший хизмат ва бошқалар)дан иборат бўлади.

Номоддий ишлаб чиқариш соҳаси ҳам номоддий неъматларни ишлаб чиқариш (масалан, мусиқа асарлари, бадиий ва илмий асарлар, ихтиро ва кашфиётлар) ва номоддий хизматлар кўрсатиш (ҳуқуқий маслаҳатлар бериш, ўқитиш, малака ошириш ва бошқалар)га ажралади. Бу соҳалар ўзаро чамбарчас боғланган ҳолда ривожланади ва бир-бирига таъсир кўрсатади.

Моддий ишлаб чиқариш соҳаси, ўз навбатида, икки бўлинмадан иборат бўлиб, биринчи бўлинмада ишлаб чиқариш воситалари (станок, машина, асбоб-ускуна, хом ашё ва турли материаллар) яратилса, иккинчи бўлинмада эса истеъмол буюмлари ишлаб чиқарилади.

Биринчи бўлинмада ишлаб чиқаришдан чиққан товарлар шу йилнинг ўзида иккинчи бўлинмада ва хизмат кўрсатиш соҳаларида ишлаб чиқариш воситаси сифатида ишлатилиши мумкин, иккинчи бўлинмада яратилган товарлар ва номоддий соҳа хизматлари ўз навбатида биринчи бўлинма учун зарурдир. Шунинг учун улар ўрта-сида доимо иқтисодий алоқалар ва муносабатлар содир бўлиб туради.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай ишлаб чиқариш, бир томондан истеъмол қийматни (нафлиликни) яратишдир, иккинчи томондан, моддий воситалар ва меҳнатнинг сарфланиши, янги қийматнинг яратилиши, бошқача қилиб айтганда, қийматнинг ўсиш жараёнидир.

Ҳар қандай маҳсулот, шу жумладан, бозор шароитидаги ёки унга ўтиш давридаги меҳнат маҳсули ҳам икки хил хусусиятга эга: истеъмол қийматига, яъни маълум бир нафлиликка ва қийматга эга бўлиб, жонли ва буюмлашган меҳнат сарфининг маълум миқдорини ўзида мужассамлаштиради. Бу товарнинг ўзаро боғлиқ ва ҳамиша бир-бирини тақозо қиладиган икки томонидир. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш жараёнига ҳамиша унинг пировард мақсади билан биргаликда қаралади. Ишлаб чиқаришнинг мақсади чекланган ресурслардан унумли фойдаланиб, кишилар эҳтиёжини қондириш экан, унинг самараси товар ва хизматларнинг натурал ва қиймат жиҳатдан ўсишида кўринади. Шу нуқтаи назардан олганда ишлаб чиқариш жараёни ҳамиша нафлиликни, яъни истеъмол қийматини яратиш, қўпайтириш ва қийматларнинг ўсиш жараёни ҳисобланади, унинг асосий мақсади эса, истеъмол қийматни, яъни нафли товарни яратишдан иборат бўлади.

Ишлаб чиқаришнинг чекланган ресурслардан фойдаланган ҳолда кишилар эҳтиёжини қондиришга қаратилиши ва шунга зарур бўлган сифат ва миқдорда истеъмом қиймати яратишни бош мақсад қилиб қўйиши унинг ижтимоий йўналишини ифода этади. Лекин бу умумий ижтимоий йўналиш аниқ кишиларнинг, тадбиркорларнинг манфаати билан боғлангандагина амалга ошади. Бозор иқтисодиёти шароитида ёки унга ўтиш даврида ҳар бир мулк эгаси ёки тадбиркор маълум миқдорда фойда олишни, сарфланган воситаларига, пул маблағларига нисбатан кўпроқ қийматга эга бўлишни мақсад қилиб қўяди. Шунинг учун ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бир томондан, истеъмом қийматларини яратиш бўлса, иккинчи томондан, қийматнинг ўсиш жараёни бўлиб ҳисобланади. Масалан, тадбиркор ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун 10 млн. сўмлик пахта толаси сотиб олди дейлик. Толадан ип йигириш учун қўлланилган асосий воситалар амортизацияси, энергия ва бошқа харажатлар 2 млн. сўмни, иш ҳақи 3 млн. сўмни ташкил этиб, 3 млн. сўмлик фойда оладиган бўлса, яратилган маҳсулотнинг қиймати 18 млн. сўмни, қўшилган қиймат 8 млн. сўмни ташкил этади.

Агар биз 8 млн. сўмлик қўшилган қийматдан 2 млн. сўмини амортизация, энергия ва бошқалардан иборат моддий харажатлар, яъни олдиндан яратилган қийматлар деб қарасак, 6 млн. сўмлик қиймат, яъни 3 млн. сўмлик иш ҳақи ва 3 млн. сўмлик фойда шу ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил қилинган янги қиймат ҳисобланади.

1.3. Эҳтиёжлар ва уларни қондириш— иқтисодиётнинг бош муаммоси

Инсонларнинг яшаши, ҳар томонлама камол топиши учун зарур бўлган барча неъматлар уларнинг ҳаётий эҳтиёжларини ташкил этади. Инсон ўз эҳтиёжларини қондириш йўлини қидиради. Эҳтиёжларни қондириши зарурлиги, яъни яшаш учун кураш уни фаолликка ундайди.

Эҳтиёжлар ниҳоятда турли-тумандир. Уларга турли жиҳатдан ёндашиш мумкин. Кўпгина, иқтисодчилар у ёки бу хусусиятларига кўра эҳтиёжларни турли гуруҳларга ажратиб, тушунтиришга ҳаракат қилишади. Альфред Маршалл немис иқтисодчиси Германнинг фикрига асосланиб, уларни абсолют ва нисбий, минимал ва максимал даражадаги эҳтиёжлар, қондирилиши зарур ва қондирилиши кечиктирса бўладиган, бевосита ва билвосита қондириладиган, жорий ва келажакда қондириладиган эҳтиёжларга бўлади. Айрим адабиётларда: бирламчи — энг зарур ва иккиламчи — қондирилиши кечиктирса мумкин бўладиган иккинчи даражадаги эҳтиёжларга бўлинади. Бирламчи эҳтиёжларга инсоннинг энг зарур бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа шунга ўхшаш узвий талаблари, иккиламчи эҳтиёжларга инсоннинг маънавий, интеллектуал фаолияти билан боғлиқ бўлган билим олиш, санъат, турли кўнгил очар тадбирларга қатнашиш кабиларни киритиш мумкин. Лекин бундай табақалаш шартлидир.

Инсон эҳтиёжлари таркибига турли жиҳатдан ёндашиб, уни ҳар хил гуруҳларга ажратиш мумкин:

1.Эҳтиёжлар субъектларига¹ кўра:

а) индивидуал;

б) гуруҳ;

в) умумжамият эҳтиёжларига бўлинади.

Индивидуал эҳтиёж — бу ҳар бир инсон учун бўлган заруратни ифодалайди.

Гуруҳ эҳтиёжи — бу оила ёки бир тўп кишиларнинг бирор мақсадда бирлашган гуруҳлари (меҳнат жамоаси, турли уюшмаларнинг) бўлиб, биргаликда яшаш, фаолият юритиш жараёнида вужудга келадиган умумий эҳтиёжлардир.

¹ Лотинчадан олинган «субъект» сўзи-эга, «объект» эса предмет маъносини англатади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида кўрсатилишича, субъект, ақл-заковат, ирода эгаси, борлиқни билишга, ўзгартиришга қодир, фаоллик билан ҳаракат қиладиган шахс ёки гуруҳдир.

Умумжамият эҳтиёжи — бу мамлакат, қолаверса, ер курраси миқёсида инсонларнинг шаклланган таркиб топган эҳтиёжларидир. У ўз ичига биринчидан, барча турдаги индивидуал ва гуруҳ эҳтиёжларини олса, иккинчидан жамиятни яхлит организм сифатида яшаб туриш учун зарурдир. Буларга табиий ресурсларни асраш, тинчлик, жамиятни бошқариш ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Жамиятнинг эҳтиёжи турли ижтимоий тоифа ва гуруҳларга мансуб кишилар эҳтиёжининг яхлитлиги сифатида намоён бўлади. Табақаланиш даражасига қараб улар ҳам фарқланади.

2. Эҳтиёжлар объектига² кўра: моддий ва ижтимоий-маънавий эҳтиёжларга бўлинади.

Моддий эҳтиёжлар азалий бўлиб, улар инсон билан бирга вужудга келган, энг зарур ва ҳаёт учун керакли ашёлардир. Озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой, транспорт ва ҳоказолар шулар жумласига киради. Улар яшашнинг бирламчи шартидир.

Ижтимоий-маънавий эҳтиёжлар азалий бўлмай, жамият тараққиётининг маълум босқичида, цивилизация пайдо бўлиши билан юзага келди. Жамият ривожланган сари бундай эҳтиёжлар табиий заруратга айлана боради.

3. Фаолият доираси ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар жиҳатидан меҳнат қилиш, атрофдагилар билан мулоқотда бўлиш, дам олиш, иш қобилиятини тиклаш, иқтисодий фаолият юритиш кабиларни ўз ичига олади.

4. Улар қай тарзда қондирилиши жиҳатидан қаралганда, якка ва биргаликда қондириладиган эҳтиёжлар кўзга ташланади. Ҳар бир инсон ўз эҳтиёжларининг бир қисмини якка тартибда, иккинчи қисмини эса бошқалар билан биргаликда қондиради.

5. Уларни қондиришдан қандай мақсад кўзланганига қараб, шахсий ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларига бўлиш мумкин. Бошқача айтганда, истеъмол товарлари ва иқтисодий ресурсларга бўлган эҳтиёжлардир.

² Объект эса кишининг фаолияти, диққат-эътибори жалб этилган предмет, ҳодиса.

Жамиятнинг умумий эҳтиёжлари таркиб топиши ва ривожланишига қатор омиллар таъсир кўрсатади. Уларни умумий тарзда қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

1. Аҳоли сони, ёши, жинси.
2. Табиий-географик шароит.
3. Тарихий миллий анъаналар ва одатлар.
4. Жамиятнинг иқтисодий тараққиёти.
5. Маданий жиҳатдан эришилган даража.

Жамият ҳар хил одамлардан таркиб топар экан, албатта уларнинг ҳар бирининг эҳтиёжи шаклланишига таъсир этадиган объектив ва субъектив омиллар мавжуд.

Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти эҳтиёжларнинг юксалиб бориши қонунида ўз ифодасини топади. Бу қонун ишлаб чиқариш ва маданиятнинг ривожланиши билан инсон эҳтиёжларининг юксалишини, унинг миқдоран ўсиб, таркибан янгиланиб боришини ифодалайди.

Иқтисодиёт назарияси асосини икки: эҳтиёжларнинг чексизлиги ва уларни қондириш учун зарур товарларни ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш учун керакли ресурсларнинг чекланганлиги муаммолари қамраб олади. Ер юзиде аҳоли бугунга келиб 6 миллиард кишидан ошди. Ердаги табиий бойликлар, экин майдонлари, ўрмонлар, қазилма бойликлар, чучук сув ва ўсимлик, ҳайвонот дунёси миқдори чекланган. Улар камайиб бораяпти. Сарф этилган ер ости бойликларини умуман қайта тиклаб бўлмайди.

Эҳтиёжлар доимо кенгайиб бориши, ресурсларнинг эса чекланганлиги сабабли заруратни тўла қондириш учун керакли миқдорда товар ишлаб чиқаришнинг имкони йўқ. Шунинг учун ҳар бир кишидан тортиб жамият миқёсигача чекланганлик муаммосига дуч келинади. Чекланганлик эса ҳар қадамда бизни изланишга, танлашга мажбур қилади.

Шундай қилиб, ресурсларнинг чекланганлиги ва эҳтиёжларнинг, аксинча, чексизлиги барча муаммоларнинг асосини ташкил қилади ва уларни қамраб олади. Шунинг учун ҳам ресурслар чекланганлиги шароитида чексиз эҳтиёжларни қондириш муаммоси иқтисодиётнинг бош муаммоси ҳисобланади.

1.4. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари

Ишлаб чиқариш жараёнида турли омилларнинг бирикиши асосан корхоналарда амалга оширилади. Бундай корхоналар сонининг ўсиши айти пайтда иқтисодиётдаги товар ва хизматлар турлари ва ҳажмининг ўсишидан дарак беради.

Юзаки қараганда, ҳар бир корхонадаги индивидуал ишлаб чиқариш бир-биридан мустақил, ажралган ҳолда амалга ошадиганга ўхшаб кўринади. Аммо хилма-хил товарлар ва ресурсларнинг узлуксиз оқимида индивидуал маблағларнинг ҳаракатлари бир-бири билан қўшилиб, ўралиб-чатишиб кетади. Чунки алоҳида олинган индивидуал ишлаб чиқарувчиларнинг фаолияти ва айрим маблағлар, маҳсулотларнинг ҳаракати ўзаро боғлангандир. Шу сабабли, индивидуал меҳнатлар ҳаракатининг қўшилиб кетиши, бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг, жами яратилган товар ва хизматларнинг ҳаракатини билдиради. Демак, ижтимоий ишлаб чиқариш ўзаро боғланган ва алоқада бўлган барча индивидуал ишлаб чиқаришларнинг йиғиндисидир. Ҳар бир индивидуал ишлаб чиқариш, унинг сармояси ва ресурслари эса ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ажралмас бир бўлагидир.

Ижтимоий ишлаб чиқариш, яъни турли омилларнинг ҳаракати натижасида жуда кўп турдаги товарлар ва хизматлар массасидан иборат бўлган миллий маҳсулот вужудга келади.

Республикамизда олдинги даврда мамлакат бўйича ишлаб чиқаришда вужудга келтирилган маҳсулотлар йиғиндиси ялпи ижтимоий маҳсулот деб аталган. Ялпи ижтимоий маҳсулот кўрсаткичида йил мобайнида яратилган моддий неъматлар йиғиндиси ҳисобга олинган, унда хизмат кўрсатиш соҳаларида вужудга келтирилган маънавий неъматлар ва хизматлар қиймати акс этмаган. Лекин бир ишлаб чиқариш соҳасидан чиққан хом ашё, материаллар, ёнилғи ва энергияларнинг қиймати бошқа соҳаларда ишлатилиб, бир неча бор такрор-такрор

ҳисобга олиниб, маҳсулотнинг ҳажми сунъий равишда ошириб кўрсатилган, истеъмолга бориб тушадиган тайёр маҳсулот эса ундан бир неча баробар кам бўлган.

Ялпи ижтимоий маҳсулот эҳтиёжларни қондиришга қаратилган барча моддий ва маънавий неъматларнинг йиғиндиси сифатида ишлаб чиқаришнинг умумий натижаси бўлиб ҳисобланади. Унинг ҳажми ва таркиби ижтимоий меҳнат тақсимоти, хом ашё, материаллар, ёқилғи, оралиқ маҳсулот турли кўринишлари оқими ҳаракатининг ривожланганлик даражасини намоён этади. Айтиб ўтилганидек, ялпи ижтимоий маҳсулотнинг қиймат жиҳатидан миқдори ўз ичига такрорий ҳисобни ҳам олади. Ижтимоий меҳнат тақсимоти қанчалик чуқурлашиб, ижтимоий маҳсулот ўз ҳаракатида қанчалик кўп босқичлардан ўтгани сари, такрорий ҳисоб ҳам шунчалик кўпайиб боради.

Яратилган маҳсулот таркибини таҳлил қилишда натурал ва қиймат жиҳатидан ёндашиш мумкин.

Натурал жиҳатдан ёндашилганда, ишлаб чиқариш жараёнини давом эттириш учун, биринчидан, истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларини фақат қиймат ҳолидагина эмас, балки уни моддий буюм шаклида ҳам қайта тиклаш зарур. Бунинг учун албатта яратилган маҳсулот таркибида маълум миқдорда ишлаб чиқариш воситалари натурал шаклда мавжуд бўлиши керак. Иккинчидан, ишчи кучининг қайта тикланиши учун зарур истеъмол буюмлари мавжуд бўлиши шарт. Шунинг учун ҳам моддий маҳсулотлар икки хил товар маҳсулот сифатида мавжуд бўлади, бу эса ўз навбатида, икки йирик бўлинмалар ўртасида товар айирбошлаш имконини беради. Ундан ташқари жуда кўп корхона ва ташкилотлар аҳолига турли туман хизмат кўрсатиш билан шуғулланадики, улар меҳнатининг натижаси хизматларда намоён бўлади. Бу эса миллий маҳсулотнинг муҳим қисми турли хил хизматлардан иборат эканлигини кўрсатади. Шундай қилиб, йил давомида мамлакатда яратилган миллий

маҳсулот натурал жиҳатидан уч қисмдан: ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари ва турли хил хизматлардан иборат бўлади.

Йил давомида ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни, яъни миллий маҳсулотни бундай учта кўринишга бўлиб ўрганиш ва билиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Чунки уларнинг ҳар бир тури бўйича талаб ва таклифлар ўрганилиб, эҳтиёжга яраша ишлаб чиқариш имконини беради.

Яратилган маҳсулот қиймат жиҳатдан ҳам уч қисмдан иборат бўлади, яъни:

1) ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалар қийматининг маҳсулотга ўтган қисми (с);

2) янгидан вужудга келтирилган маҳсулотнинг бир қисми, яъни ишчиларга тегишли қисми — зарурий маҳсулот қиймати (v);

3) янгидан вужудга келтирилган маҳсулотнинг мулкдорлар, тадбиркорлар ва жамият учун ишлаб чиқарилган қисми — қўшимча маҳсулот қиймати (m)дан иборатдир (1.4.1-жадвал).

Жадвалдан кўринадикки, ялпи ижтимоий маҳсулот 1515 бирликни, ялпи ички маҳсулот эса 585 бирликни ташкил этади. Демак, мамлакат миқёсида такрор ҳисобга йўл қўймаслик учун ялпи ички маҳсулотни ҳисоблашда сотиб олинган хом ашё, ёнилғи ва материаллар қиймати ҳисобга олинмайди, фақат қўшилган қиймат ҳисобга олинади. Аммо ҳар бир корхона ва тармоқ учун сотилган товар маҳсулоти фақатгина ялпи ички маҳсулотдан эмас, балки жами яратилган ижтимоий маҳсулотдан иборат.

Шуни таъкидлаш лозимки, ялпи ижтимоий маҳсулот таркибида оралиқ маҳсулот ҳамда айрим такрорий ҳисоблар мавжуд бўлганлиги сабабли у ишлаб чиқариш натижасига тўғри баҳо бера олмайди.

2013/82
6455
Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

Миллий маҳсулотнинг тузилиши (шартли рақамлар мисолида)

Изчил тармоқлар	Хом ашё, ёқилғи, материаллар	Қўшилган қиймат				Ялпи ички маҳсулот	Ялпи ижтимоий маҳсулот
		Амортизация	Иш ҳақи	Солиқ ва тўловлар	Фойда		
	Истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қиймати (с)	Зарурий маҳсулот (v)	Қўшимча маҳсулот (m)				
Пахта ишлаб чиқариш	40	30	30	20	20	100	140
Пахтани қайта ишлаш	140	40	50	25	30	145	285
Тўқимачилик	285	50	60	30	40	180	465
Тикувчилик	465	45	50	35	30	160	625
Жами	930	165	190	110	120	585	1515
	с=1095		v=190	m=230		585	1515

Такрорий ҳисоб — бу миллий маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнининг бир неча босқичлардан ўтиши натижасида баъзи маҳсулот (хом ашё, ёқилғи, материал ва ҳ.к.)лар қийматларининг такроран ҳисобга олинishiдир. Жадвалдаги мисолимиздан кўринадики, пахта толаси, йигирилган ип, газламанинг қийматини ташкил этувчи хом ашё, ёқилғи, материал ва бошқаларнинг ишлаб чиқаришнинг турли босқичларида қайтадан ҳисобга олинishi натижасида такрорий ҳисоб 930 бирликни ташкил этган.

Миллий маҳсулот қийматини тўғри баҳолаш, унда такрорий ҳисобга йўл қўймаслик учун оралиқ ва пировард маҳсулот тушунчаларини ҳам ажратиб олиш лозим. Оралиқ маҳсулот — бу тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгусида яна қайта ишлов берилиши зарур бўлган

ёки қайта сотиш учун мўлжалланган товар ва хизматлардир. Бизнинг мисолимизда 140 бирлик пахта хом ашёси, 285 бирлик пахта толаси ва йигирилган ип, 465 бирлик тўқилган газлама оралиқ маҳсулотлар бўлиб ҳисобланади. Чунки улар тикувчилик маҳсулоти (кўйлак ёки костюм) ишлаб чиқаришнинг изчил жараёнида навбатдаги босқичда қайта ишлов беришга муҳтождирлар. Айнан 625 бирлик қийматга эга тикувчилик маҳсулоти эса пировард маҳсулот ҳисобланади. Демак, пировард маҳсулот — бу ишлаб чиқаришнинг барча технологик жараёнларидан ўтган ҳамда бевосита сўнгги истеъмол учун мўлжалланган тайёр маҳсулотдир.

Бундан кўринадики, жамият аъзоларини ишлаб чиқаришнинг умумий натижаси эмас, балки кўпроқ ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари қизиқтиради.

Ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси бўлиб такрорий ҳисобни ўз ичига олмаган, жамият аъзоларининг эҳтиёжларини ё бевосита, ёки билвосита, яъни ишлаб чиқаришни кенгайтириш орқали қондиришга мўлжалланган маҳсулотлар ҳисобланади. Шунга кўра, кўпинча ижтимоий ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси сифатида ялпи миллий маҳсулот, ялпи ички маҳсулот, соф миллий маҳсулот (миллий даромад) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Яратилган маҳсулотдан истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қиймати чегириб ташланса, қолган қисми соф маҳсулот дейилади. Демак, соф маҳсулот бевосита ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда банд бўлган менежерлар, ишчилар, деҳқонлар ва муҳандислар, техник ходимлар ва бошқаларнинг янгидан сарф қилинган меҳнати билан яратилган зарурий ва қўшимча маҳсулотдан иборатдир.

Зарурий маҳсулот деб ишчи ва хизматчилар иш вақтининг бир қисми бўлган зарурий иш вақтида зарурий меҳнат билан яратилган, ишчи кучини нормал ҳолатда сақлаш ва қайта тиклаш учун зарур бўлган маҳсулотга айтилади. Бунга келгуси авлод ишчиларини етиштириш,

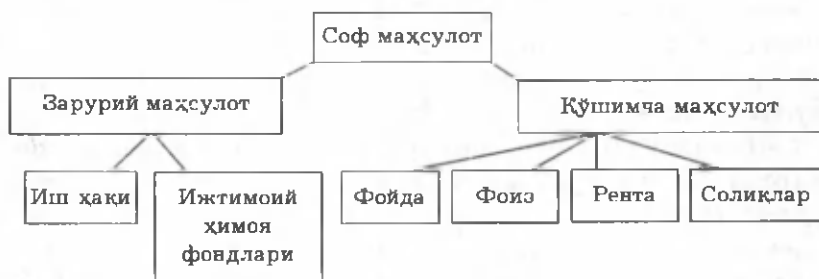
яъни ишчиларнинг оиласи ва болалари учун зарур бўлган маҳсулот ҳам киради.

Соф маҳсулотнинг зарурий маҳсулотдан ортиқча қисми, яъни қўшимча иш вақтида ходимларнинг қўшимча меҳнати билан яратилган қисми қўшимча маҳсулот дейилади. Янгидан яратилган соф маҳсулотнинг таркибини қуйидаги 1.4.1-чизмада аниқроқ тасвирлаш мумкин.

Иш куни ўзгармаганда зарурий иш вақтини камайтириб, қўшимча иш вақтини қўпайтириш эвазига олинган қўшимча маҳсулот эса нисбий қўшимча маҳсулот деб аталади. Масалан, иш куни давомийлиги 8 соат ҳажмида қолгани ҳолда, меҳнат унумдорлиги ва интенсивлигини ошириш ҳисобига зарурий маҳсулот яратишга сарфланиши керак бўлган вақт 3 соатга туширилди, деб ҳисоблайлик. Бунда қўшимча маҳсулот яратишга сарфланган вақт 5 соатга етади, яъни нисбий қўшимча маҳсулот ҳажми ортади.

1.4.1-чизма

Зарурий ва қўшимча маҳсулотнинг сотилиб, пулга айлангандан кейин ўзгарган шакллари

Йил давомида олинган қўшимча маҳсулотлар йиғиндиси қўшимча маҳсулот массаси, унинг зарурий маҳсулотга нисбати эса (фоизда ифодаланиши) қўшимча маҳсулот нормаси деб юритилади.

Агар қўшимча маҳсулот нормасини m , массасини m , зарурий маҳсулотни v билан белгиласак, қўшимча маҳсулот нормаси $m = m/v \times 100\%$ кўринишдаги формула билан аниқланади.

Ҳозирги даврдаги бозор иқтисодиётига доир адабиётларда ишлаб чиқариш омиллари билан унинг самараси ўрта-сидаги боғлиқлик ишлаб чиқариш функцияси деб аталади. Масалан, ишлаб чиқариш омиллари — ер (E), капитал (K) ва ишчи кучи (И)ни ишлаб чиқаришда қўллашдан олинган маҳсулотни M дан иборат деб фараз қилсак, ишлаб чиқариш функцияси $M = f(E, K, И)$ дан иборат бўлади.

Бу формула ишлаб чиқаришга жалб қилинган омилларнинг, яъни сарфларнинг ҳар бирлиги эвазига олинган маҳсулотни билдиради ва эътиборни кам ресурс сарфлаб, кўпроқ маҳсулот олиш имкониятини қидиришга қаратади. Ундан ташқари, бу кўрсаткич ҳар бир маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга ва кўпайтиришга мўлжалланган маҳсулот ҳажмини ишлаб чиқаришга қанча ресурс сарфи талаб қилинишини аниқлаш имконини беради.

Омиллардан фойдаланиш ва уларнинг миқдорини ошириш эвазига олинган маҳсулот уч хил ўлчанади: умумий маҳсулот, ўртача маҳсулот ва сўнги қўшилган маҳсулот.

Умумий маҳсулот — жалб қилинган барча ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш эвазига олинган маҳсулотнинг мутлақ ҳажми. Одатда корхона ёки яқка тартибдаги ишлаб чиқарувчининг фаолияти энг аввало унинг умумий маҳсулоти орқали баҳоланади.

Ўртача маҳсулот — жалб қилинган барча ишлаб чиқариш омилларининг бир-бирлигига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми:

$$\bar{M} = M / (И, K)$$

Айтайлик, 100 бирлик маҳсулот 10 бирлик ишчи кучи, 8 бирлик капитал ва 15 бирлик табиий ресурсларни сарфлаш эвазига яратилган. У ҳолда ҳар қайси омилнинг бир бирлигига тўғри келадиган маҳсулот ҳажмини ҳисоблаймиз:

1) ишчи кучи омили бирлигига тўғри келадиган ўртача маҳсулот:

$$\bar{M}_{И} = \frac{100}{10} = 10 \text{ бирликка тенг.}$$

2) капитал омили бирлигига тўғри келадиган ўртача маҳсулот:

$$\bar{M}_K = \frac{100}{8} = 12,5 \text{ бирликка тенг.}$$

3) табиий ресурс омили бирлигига тўғри келадиган ўртача маҳсулот:

$$\bar{M}_E = \frac{100}{15} \approx 6,7 \text{ бирликка тенг.}$$

Ишлаб чиқариш натижасини баҳолашда ишлаб чиқариш омиллари навбатдаги бирлигини сарфлашнинг мақсадга мувофиқлигини ўрганиш, яъни ҳар бир омил қўшимча сарфининг у келтирадиган самара билан таққослаш муҳимдир. Бу сўнги қўшилган маҳсулот кўрсаткичи орқали ифодаланади.

Сўнги қўшилган маҳсулот — энг сўнги қўшилган омил (капитал ёки ишчи кучи) эвазига ўсган маҳсулот ҳажми.

Ҳар бир қўшилган омил эвазига олинган қўшилган маҳсулот сўнги қўшилган омил унумдорлиги деб айтилади. Сўнги қўшилган маҳсулот (ўсган) миқдорини сўнги қўшилган (ўсган) ишчи кучи ёки капитал миқдорига бўлиш йўли билан қўшилган омил, яъни қўшилган капитал ёки қўшилган ишчи кучи унумдорлиги аниқланади, яъни:

$$KM = \Delta M / \Delta K \text{ ёки } KM = \Delta M / \Delta I.$$

Бу тушунчаларни яна бир шартли мисол ёрдамида қуйидаги жадвалда янада аниқроқ ифодалаш мумкин (1.4.2-жадвал).

Юқорида айтилганидек, алоҳида олинган омил эвазига қўшилган маҳсулот маълум даражага боргандан кейин камая бошлайди. Бу камайиш, айниқса, унинг ҳар бир бирлиги эвазига қўшилган маҳсулотда аниқ сезилади. Мана шу қўшилган омил унумдорлигининг пасайишига қараб, маржиналистик йўналиш вакиллари унумдорликнинг пасайиб бориши қонуни деган қонунни кашф қилишган. Уларнинг

Қўшилган маҳсулот ва қўшилган омиллар унумдорлиги

	1-йил	2-йил	Сўнги қўшилган миқдор	Қўшилган омиллар унумдорлиги М/О
Жалб қилинган капитал, минг сўм	120	150	30	1
Ишчи кучи (ишчилар сони, нафар)	100	120	20	1,5
Олинган умумий маҳсулот, дона	100	130	30	-
Ўртача маҳсулот:	100	130	30	-
а) миңг сўм капиталга, дона	0,83	0,87	0,04	-
б) 1 ишчига, дона	1	1,08	0,08	-

Ҳосяи бўйича ҳар бир кейинги қилинган харажат ёки омил олдингисига қараганда кам самара беради ва оқибатда умумий ўртача маҳсулот ҳам пасайиб кетади. Бироқ, шуни таъкидлаш лозимки, кейинги жалб қилинган омил ёки харажат унумдорлигининг пасайиб бориши қонуни ҳар доим ҳам амал қилавермайди. Балки у қуйидагича тўрт ҳолат мавжуд бўлган шароитдагина амал қилиши мумкин:

- 1) ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари ўзгармай фақат бир омил тўхтовсиз оширилганда;
- 2) фан-техника тараққий этмаганда ёки ишлаб чиқаришга жалб қилинмаганда;
- 3) омиллар ўртасидаги миқдор ва сифат нисбатлари бузилганда;
- 4) шарт-шароитни ҳисобга олмасдан харажатлар хўжасизларча, кўр-кўрона амалга оширилганда.

Юқорида белгилангандан бошқа ҳолатларда бу қонун амал қилмайди.

1.5. Ишлаб чиқариш имкониятлари ва унинг чегараси

Иқтисодиёт назарияси фани мавжуд чекланган иқтисодий ресурслардан қандай қилиб фойдаланилганда жамиятнинг чексиз эҳтиёжларини тўлароқ қондириб бориш мумкин, деган муаммо устида бош қотиради. Бунда, биринчидан, иқтисодий ресурслардан фойдаланишнинг турли хил муқобил вариантлари мавжуд бўлиши кўзда тутилиб, улардан энг самаралиси, яъни жамият эҳтиёжларини анча тўлароқ қондирадиган миқдорда товар ва хизматларни ишлаб чиқариш имконини берадиган турини танлаб олишга ҳаракат қилинади.

Иккинчидан, иқтисодий ресурслар нисбатан чекланганлиги сабабли жамият аъзоларининг барча эҳтиёжларини бирданга қондириш мумкин бўлмайди. Шунинг учун жамиятга қайси маҳсулотларни ишлаб чиқариш, қайсиларидан вақтинча воз кечиш лозимлигини ҳал қилиш, яъни танлашни амалга ошириш зарур бўлади. Шундай танлаш орқали, ресурсларнинг мавжуд даражасида маҳсулот олишнинг аниқланган энг юқори миқдори жамиятнинг ишлаб чиқариш имкониятини кўрсатади. Жамиятнинг ишлаб чиқариш имкониятидан тўлиқ фойдаланиш учун, иқтисодий ресурсларнинг тўла бандлигига эришиш ва ишлаб чиқаришнинг тўлиқ ҳажмини таъминлаш зарур.

Тўла бандлик — иқтисодиётдаги ишлаб чиқаришга яроқли бўлган барча ресурслардан тўла унум билан фойдаланиш ҳолати. Бунда киши мажбурий ишсиз бўлиб қолмаслиги, иқтисодиёт ишлашни хоҳлаган ва унга лаёқатли бўлган барча ишчи кучини иш билан таъминлаши, ҳайдаладиган ерлар, бино ва иншоотлар ёки капитал ускуналар ҳам бўш қолмаслиги ҳамда тўла қувват билан ишлаши лозим.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш имкониятларининг маълум чегараси бўлади. Чунки ресурслар камёб бўлганлиги сабабли иқтисодиёт тўла бандлик ва ишлаб чиқаришнинг тўлиқ ҳажмида ҳам товар ва хиз-

матларни чекланмаган миқдорда ишлаб чиқаришни таъминлай олмайди.

Ишлаб чиқариш имконияти чегарасини жадвал маълумотларидан фойдаланиб янада аниқроқ тасвирлаш мумкин (1.5.1-жадвал).

1.5.1-жадвал

**Ресурслар тўлиқ банд бўлганда ишлаб чиқариш имкониятлари
(шартли рақамлар)**

Маҳсулот тури	Муқобил вариантлар				
	А	В	С	Д	Е
Нон (млн. дона)	0	1	2	3	4
Тегирмон (минг дона)	10	9	7	4	0

Ишлаб чиқариш имкониятлари чегараси тўғрисида яхшироқ тасаввурга эга бўлиш учун:

биринчидан, иқтисодиёт фақат икки хил маҳсулот — нон ва тегирмон ишлаб чиқаради (бунда нон истеъмол товарларини, тегирмон ишлаб чиқариш воситаларини билдиради);

иккинчидан, иқтисодий ресурслар миқдор ва сифат жиҳатдан ўзгармайди;

учинчидан, меҳнат унумдорлиги ва технология доимий бўлиб қолади, деб фараз қиламиз.

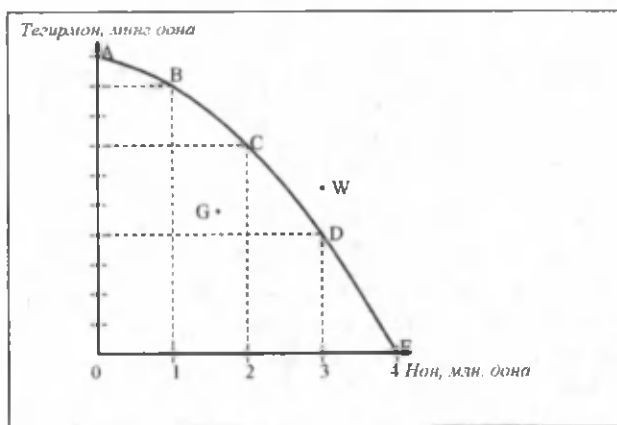
Жадвалда жамият танлаш мумкин бўлган саноат тегирмонлари ва нон миқдорининг муқобил уйғунлашуви ифодаланган. А муқобил вариантга биноан, иқтисодиёт ўзининг бутун ресурсларини тегирмон, яъни ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқаришга йўналтиради. Е муқобил вариантда эса мавжуд ресурслар тўлигича нон, яъни истеъмол буюмлари ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Жадвалдаги асосий ғоя қуйидагича: ҳар қандай вақт оралиғида иқтисодиёт тўла бандлик ва ишлаб чиқариш-

нинг тўлиқ ҳажмида нон маҳсулотини кўпроқ ишлаб чиқариши учун тегирмоннинг бир қисмидан воз кечиши зарур. Иқтисодий ресурслар камёб бўлганлиги сабабли, иқтисодиёт нон ва тегирмон ишлаб чиқариш ҳажмини бир вақтда кўпайтира олмайди.

Ишлаб чиқариш имконияти ҳақидаги тушунчани чуқурлаштириш учун жадвалда келтирилган маълумотларни чизмада тасвирлаймиз (1.5.1-чизма).

1.5.1-чизма

Ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги

Ишлаб чиқариш имконияти эгри чизигидаги ҳар бир нуқта икки хил маҳсулот ишлаб чиқаришнинг қандайдир энг кўп ҳажмини кўрсатади. Жамият учун маҳсулотларнинг эришиб бўладиган ҳар хил уйғунлашувларидан танлаб олиш имконияти эгри чизик ичида жойлашади.

Иқтисодиётда ресурсларнинг тўла бандлиги ва улардан самарали фойдаланишни таъминлаш учун ҳар иккала маҳсулотнинг танланган ҳажми ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги деб номланувчи ABCDE чизигида жойлашган бўлиши лозим. Бу чизикдан чап томонда жойлашган ҳар қандай нуқта ресурслардан тўлиқ фойдаланмаслигини англатади. Бу эса, ресурслардан фойда-

ланишнинг муайян даражасида, қўшимча ресурсларни жалб этмаган ҳолда, қуйидаги ҳаракатларни амалга ошириш имконияти мавжудлигини кўрсатади:

а) нон ишлаб чиқаришнинг мавжуд ҳажмини сақлаб қолган ҳолда, тегирмон ишлаб чиқариш ҳажмини 8 минг донагача етказиш;

б) тегирмон ишлаб чиқаришнинг мавжуд ҳажмини сақлаб қолган ҳолда, нон ишлаб чиқариш ҳажмини 2,7 млн. донагача етказиш;

в) бир вақтнинг ўзида ҳар иккала маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш.

Ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизигидан ташқарида жойлашган ҳар қандай нуқтага (масалан W) ресурсларнинг мавжуд ҳажми ва ишлаб чиқаришнинг мавжуд технологияси даражасида эришиб бўлмайди.

Жамият бу маҳсулотлар уйғунлашуvidан бирортасини танлаши зарур: кўпроқ тегирмон ишлаб чиқариш камроқ нон ишлаб чиқаришни билдиради ва аксинча. Ҳар қандай маҳсулотнинг қандайдир миқдорини олиш учун, воз кечишга тўғри келадиган бошқа маҳсулот миқдори бу маҳсулотнинг муқобил харажатлари деб аталади.

Биз иқтисодиёт ресурсларнинг тўла бандлиги ва ишлаб чиқаришнинг тўлиқ ҳажми билан хусусиятли деб ҳисобладик. Агар банд бўлмаган ресурслар бўлса ёки улардан самарасиз фойдаланилса (тўлиқ фойдаланилмаса) иқтисодиёт жадвалда кўрсатилган ҳар бир муқобил вариантдагидан камроқ маҳсулот ишлаб чиқарган ва бу чизмада келтирилган ишлаб чиқариш имконияти эгри чизигининг ичида жойлашган бўлар эди.

1.6. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва унинг кўрсаткичлари

Ишлаб чиқариш самарадорлиги ва уни ошириш масаласи ҳар доим иқтисодиёт назарияси фанининг долзарб муаммоси сифатида, унинг диққат марказида бўлиб келади. Айниқса, ҳозирги пайтда бу масала янада кескин қўйилмоқда. Бунинг сабаби шундаки, ишлаб чиқариш

самарадорлигини оширмасдан туриб мамлакатимиз олдида турган муҳим масала — мустақил иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш вазифасини амалга ошириб бўлмайди. Самарадорликнинг иқтисодий мазмуни сифатида ҳар доим ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси билан унга авансланган ресурслар, маблағлар ёки қилинган харажатлар ўртасидаги нисбат тушунилади.

Лекин, турли ижтимоий-иқтисодий тизимлар шароитида шу жамиятнинг мақсадидан келиб чиқиб, самарадорлик муаммосининг туб моҳияти ўзгаради. Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади фойда олишга қаратилганлиги сабабли ҳар бир иқтисодий субъект кўпроқ фойда олишга интилади. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш самарадорлиги олинган фойданинг (Ф) ишлаб чиқаришга сарфланган ресурслар қийматига (ИХ) нисбати билан аниқланади, яъни:

$$P' = \frac{\Phi}{ИХ} \times 100\%$$

бу ерда: P' — фойда нормаси;

ИХ — иқтисодий ресурс сарфлари.

Мисол учун, А корхонада йил давомида 800 млн. сўмлик ресурс харажат қилиб, 200 млн. сўм ҳажмида фойда олинган бўлсин. У ҳолда фойда нормаси 25% ($200 \div 800$) ни ташкил этади.

Иқтисодий адабиётларда самарадорликнинг бош мезони ҳақида ҳам турлича фикрлар мавжуд. Айрим олимлар ишлаб чиқариш самарадорлигининг бош мезони фойда, бошқа бирлари эса ялпи миллий маҳсулот, соф маҳсулот, учинчилари миллий даромад, тўртинчилари эса қўшимча маҳсулот деб кўрсатадилар. Кўпчилик олимлар томонидан бозор иқтисодиёти шароитида самарадорликнинг бош кўрсаткичи олинган фойданинг харажатларга нисбати, яъни рентабеллик ёки фойдалилик даражаси билан белгиланади деб тан олинади.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг манба ва усулларини тавсифловчи умумий иқтисодий қонунлардан бири вақтни тежаш қонуни ҳисобланади. Вақтни те-

жаш қонуни — ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиб бориши билан жамият томонидан ҳаётий неъматлар бирлигини яратишга сарфланаётган вақтнинг қисқариб боришини ифодаловчи умумий иқтисодий қонун. Вақтни тежаш ижтимоий ривожланишнинг иқтисодий ресурсларини умумлаштирувчи даражаси ҳисобланади. Ҳар қандай тежам охир-оқибатда вақтни тежашга бориб тақалади.

Вақтни тежаш қонуни намоён бўлишининг аниқ шакли бўлиб қуйидагилар майдонга тушади:

- 1) меҳнат унумдорлигининг ўсиши;
- 2) машина ва жиҳозлардан фойдаланишнинг яхшила- ниши;
- 3) ишлаб чиқариш материал сифимининг пасайиши;
- 4) хўжалик нисбатларининг оптималлашуви.

Бундан кўринадики, ишлаб чиқариш самарадорлиги- ни ифодаловчи кўрсаткичлардан бири меҳнат унумдор- лигидир. Меҳнат унумдорлиги деб ишчи кучининг вақт бирлиги мобайнида маҳсулот яратиш қобилиятига айти- лади ва ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (истеъмол қий- матининг) сарфланган меҳнат миқдорига нисбати билан белгиланади. Сарфланган меҳнат миқдори эса ишланган вақт билан, киши куни, киши соати ва ҳ.к. билан белги- ланади. Агар меҳнат унумдорлигини МУ, маҳсулотни М билан, сарфланган иш вақтини В билан белгиласак, меҳ- нат унумдорлиги қуйидагича аниқланади:

$$МУ = M/V.$$

Меҳнат унумдорлиги сарфланган жонли меҳнатнинг ҳар бир бирлиги эвазига ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори билан аниқланади.

Самарадорликни аниқлашда капитал унумдорлиги кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади ва уни ишлаб чиқар- ишда қатнашган капиталнинг ҳар бир бирлиги эвазига олинган маҳсулот, даромад ёки фойда миқдори билан аниқланади. Агар капитал унумдорлигини — КУ, ишлаб чиқаришда қатнашган капитал миқдорини — К, маҳсу- лотни — М, ялпи даромадни — ЯД, фойдани — Ф деб белгиласак, қуйидаги формулалар ҳосил бўлади:

$$KY = M/K; \quad KY = ЯД/K; \quad KY = \Phi/K.$$

Самарадорликни аниқлашда бу кўрсаткичлардан ташқари маҳсулотнинг меҳнат сифими, материал сифими, энергия сифими деган кўрсаткичлар ҳам қўлланилиб, улар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ҳар бир бирлигини яратиш учун кетган, ёки ишлаб чиқариш учун зарур бўлган меҳнат, энергия ва моддий ашёлар миқдорини ифодалайди.

Бу кўрсаткичларнинг ҳар бири ишлаб чиқаришда қатнашган турли омиллар самарадорлигини ифодалаб, улар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдиради.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун унга таъсир қиладиган омилларни ҳам билиш зарурдир. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга бир қанча омиллар таъсир қилади:

1) фан-техника тараққиётни тезлаштириш ва унинг натижаларини тезлик билан ишлаб чиқаришда қўллаш;

2) ишлаб чиқаришни рационал жойлаштириш, ихтисослаштириш ва кооперациялаш;

3) иқтисодиётнинг таркибий қисмларини ва унинг ташкилий бўғинларини ўзгартириш;

4) ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш ва уларнинг фаоллигини ошириш;

5) мавжуд табиий, моддий ва меҳнат ресурсларидан оқилона, тежаб-тергаб фойдаланиш, янги, арзон, сифатли хом ашё ва энергия турларини, экинларнинг янги ҳосилдор навларини, чорва молларининг маҳсулдор зотларини топиб ишлаб чиқаришга жорий қилиш;

6) кишиларнинг билим савиясини, малакасини ошириш, етук ишчи ва мутахассислар тайёрлаш.

Булар ичида фан-техника тараққиёти омили ҳозирги кунда республикамиз учун долзарб ва муҳим аҳамият касб этади. Фан-техника тараққиётининг эволюцион ва революцион шакллари фарқланади. Эволюцион шаклда ривожланиш деганда, ФТТнинг мавжуд технологияси асосида, машиналар ва ускуналар қисман модернизациялаш асосида ривожланиши тушунилади.

Революцион шаклда ривожланиши деганда эса, фан-техниканинг бир қанча соҳаларида бирданига катта ўзгаришлар бўлиб, техниканинг энг сўнги янгиликларини, авлодларини ишлаб чиқаришда қўллаш, принципал янги технологик тизимга ўтиш тушунилади. Фан-техника тарққиётининг кейинги шаклда ривожланиши юксак самара беради. Шунинг учун ҳам Президентимиз И.А.Каримов ўз асарлари ва маърузаларида иқтисодиётнинг барча тармоқларини ҳозирги замон фан ва техникасининг энг янги ютуқлари билан қайта қуроллантириш лозимлигини таъкидламоқда. Жумладан, «ишлаб чиқариш-ни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш бўйича муҳим вазифаларни бажариш иқтисодий сиёсатимизнинг ҳал қилувчи йўналиши сифатида катта ўрин эгаллайди, — дея таъкидлайди мамлакатимиз раҳбари ўз нутқида. — Барчамиз бир ўткир ҳақиқатни яхши англаб олмоқдамиз. Жаҳон бозорида рақобат тобора кескинлашиб бораётган ҳозирги шароитда мавжуд корхоналарни реконструкция қилмасдан, замонавий, илғор ва юксак технологик ускуналар билан жиҳозланган корхоналар ташкил этмасдан туриб, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни мунтазам янгиласдан туриб иқтисодиётимиз келажagini, бинобарин, аҳоли фаровонлигини юксалтиришни таъминлаш мумкин эмас»¹. Бу масала Президентимизнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарида ҳам инқирозга қарши чоралар дастуридаги биринчи вазифа сифатида ўз аксини топган.

¹ Ивсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2008 йил 9 февраль.

² Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 32-б.

Хулоса

1. Ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида содир бўладиган иқтисодий муносабатлар умумий ишлаб чиқариш муносабатларининг асосий негизини ташкил этиб, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнларида бўладиган муносабатларнинг тавсифини белгилаб беради. Шунинг учун уларни ўрганиш ўта муҳим аҳамият касб этади.

2. Инсоният зарур неъматлар истеъмолисиз яшай олмайди. Шунга кўра, бу неъматларни мунтазам равишда ишлаб чиқариш муҳим ҳисобланади. Ишлаб чиқариш ва хизмат қилиш жараёнида инсоннинг яшаши учун зарур бўлган барча ҳаётий воситалар яратилади.

3. Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш омиллари — ер, капитал, ишчи кучи ва тадбиркорлик қобилиятидан иборат бўлиб, улар ўзаро бир-бирларига таъсир кўрсатади. Бу омиллардан бирининг сифат ва миқдор жиҳатидан ўзгариши пировардида бошқа омилларнинг ўзгаришига ҳам таъсир кўрсатади.

4. Ишлаб чиқариш жараёнида барча омиллар ҳаракатда бўлади, лекин улар ичида жонли меҳнат, яъни ишчи кучи фаол бўлиб, у барча ишлаб чиқариш воситаларини ҳаракатга келтиради, уларга «жон киритади», асосий капитал қийматининг йўқолиб кетмаслигини таъминлаб, янги яратилган товар ва хизматларга ўтказди. Ва ниҳоят, бу жараёнда янги товар ва хизматлар вужудга келади.

5. Янги вужудга келган товар ва хизматлар икки хил хусусиятга — нафлилик ва қийматга эга бўлиб, икки томонлама ҳисобга олинади: табиий-ашёвий (нафлилик) томонидан ва қиймат томонидан. Натурал-ашёвий томондан у уч қисмга: ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари ва турли хизматларга бўлинади. Қиймат тарафидан ҳам уч қисмга: истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қиймати (с), зарурий маҳсулот қиймати (v) ва қўшимча маҳсулот қиймати (m)га бўлинади.

6. Бундан 100 йил илгари маржиналистлар томонидан кашф қилинган ва иқтисодиётнинг универсал қонуни деб аталган қонун — «кейинги қўшилган омил (қўшилган капитал, қўшилган меҳнат) унумдорлигининг пасайиб бориш қонуни» кўр-кўрона исрофгарчиликка, ортиқча харажатларга йўл қўйилмаса, ҳозирги замон фан-техника тараққиёти шароитида амал қилмайди.

7. Ишлаб чиқариш жараёни доимо ўзгариб, такомиллашиб ва кенгайиб боради. Унинг ривожланиб боришида ишлаб чиқариш жараёнларини модернизациялаш, диверсификациялаш ва таркибий жиҳатдан ўзгартириб бориш муҳим роль ўйнайди.

Асосий таянч тушунчалар

Ишлаб чиқариш омиллари, ишчи кучи, меҳнат қуроллари, меҳнат предметлари, ишлаб чиқариш жараёни, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш, оддий такрор ишлаб чиқариш, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, ишлаб чиқаришнинг умумий натижаси, ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси, соф маҳсулот, зарурий маҳсулот, қўшимча маҳсулот, қўшимча маҳсулот массаси, қўшимча маҳсулот нормаси, ишлаб чиқариш функцияси, умумий маҳсулот, ўртача маҳсулот, сўнгги қўшилган маҳсулот меҳнат унумдорлиги.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ишлаб чиқариш омиллари нималардан иборат?
2. Ишчи кучи нима, унинг «меҳнат» тушунчасидан нима фарқи бор?
3. «Капитал» тушунчасига таъриф беринг ва унинг таркибига нималар киришини тушунтириб беринг.
4. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмунини ва унинг икки томонини тушунтиринг.

5. Оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг моҳияти нимада?
6. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижаларини тушунтириб беринг.
7. Яратилган маҳсулотнинг табиий ва қиймат таркиби нималардан иборат?
8. Зарурий ва қўшимча маҳсулот нима, қўшимча маҳсулот меъёри ва массаси формуласини ёзиб тушунтиринг.
9. “Қўшилган меҳнат”, “қўшилган капитал” ва “қўшилган маҳсулот” тушунчаларини изоҳлаб беринг.
10. Сўнгги қўшилган меҳнат ва капитал унумдорлигининг пасайиб бориш қонунининг моҳияти нима ва у ҳозирги даврда амал қиладими?

2-мавзу. Ижтимоий-иқтисодий тизимлар ва мулкчилик муносабатлари

2.1. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тизимлари ҳақидаги назариялар

Хўжалик юритиш жараёнида кишилар ўртасида иқтисодий муносабатлар, алоқалар ўрнатилади. Бу муносабатлар маълум тизим тарзида намоён бўлади. Таниқли иқтисодчи В. Леонтьевнинг фикрига кўра, ҳар бир мамлакатнинг иқтисодиёти бу катта бир тизим бўлиб, ўз ичига турлитуман фаолият турларини қамраб олади. Иқтисодий фаолият маълум иқтисодий тизим шароитида амалга ошади.

Иқтисодий тизимга иқтисодчилар турлича таъриф беришади. Масалан, П.Грегори ва Р.Стюартларнинг фикрича, иқтисодий тизим — бу маълум географик ҳудуд доирасида ишлаб чиқариш, даромад ва уни тақсимлашга доир қарорлар қабул қилиш, амалга ошириш механизмлари ҳамда институтлари (тартиблари) мажмуидир. Ф. Прайор бўлса, иқтисодий тизим иқтисодий жиҳатдан ўзини тутиш ва унинг натижаларига бевосита ёки билвосита таъсир қилувчи барча институтлар, ташкилотлар, қонун-қоидалар, эътиқод, позиция, анъаналар, баҳолар, тақиқлар ва ахлоқий тамойилларни ўз ичига олади, деб таърифлайди.

Профессор А. Ўлмасов иқтисодий тизимга қуйидагиларни киритади: а) иқтисодий ресурслар; б) иқтисодий алоқалар ёки муносабатлар; в) иқтисодий механизм; г) иқтисодий сиёсат.

Иқтисодий механизм — бу иқтисодий тараққиётни таъминловчи ва бир-бирини тақозо этувчи воситалар бўлиб, унга иқтисодий стимуллар (рағбат берувчи кучлар), ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва истеъмолни ташкил этиш, иқтисодий фаолиятнинг ихтисослашуви, иқтисодий фаолият кооперацияси ва хўжалик алоқаларини ўрнатиш усуллари киради. Маълумки, ижтимоий меҳнат тақсимооти ва унинг чуқурлашиб бориши билан иқтисодий алоқалар мураккаблашади. Турли-туман хўжалик

юритувчи субъектларнинг вужудга келиши ва ривожланиши юз беради. Натижада, улар ўртасида муносабатлар, алоқаларни тартибга солишнинг зарурати келиб чиқади. Бунинг учун махсус сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий механизмлар яратилади. Улар бир бутун ҳолда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тизимини ташкил этади. Кишиларнинг иқтисодий фаолияти жамиятда кечади. Ҳар қандай жамият эса ўзига хос ички тузулишга эга. Тизим эса уни ягона, бир бутун ҳолда ифодалаб беради. Ижтимоий-иқтисодий тизим — жамият жумладан иқтисодиёт тараққиётининг умумий шарт-шароитидир.

«Тизим» деб турли элементлар, қисмлардан иборат ўзаро узвий боғланган, маълум тартиб асосида таркиб топган бутунлик тушунилади. Иқтисодий тизим жамиятдаги турли хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида иқтисодий муносабатлар, алоқалар, жараёнларни бир бутун ҳолда, муайян тарзда таркиб топиши ва тартибга солинишини ифодалайди. Иқтисодий алоқалар, жараёнлар мисоли занжир бўлса, ҳар бир хўжалик, фаолият юриши субъекти ана шу занжирнинг ҳалқаси тарзида намоён бўлади. Бу алоқалар, муносабатлар хўжалик фаолияти юритаётган кишилар ўртасида юз беради. Шунинг учун ҳам одатда уларни ижтимоий-иқтисодий тизимлар деб юритилади.

Иқтисодга оид адабиётларда мазкур тизим ва унинг ривожланиш тенденциясига турлича ёндашилади. Айримлар, ижтимоий-иқтисодий тизимларга унинг таркибий қисмларини умумий жиҳатига кўра ривожланиш тенденциясини аниқлаш керак, дейишади. Чунки тизимлар ривожланишининг асосий тенденцияси бу умумийликка, унификацияга интилишидир. Бошқалари, иқтисодий тизимларни уларнинг тафовутларига кўпроқ аҳамият бериб ўрганиш керак, чунки уларнинг фарқлари сифат жиҳатидан янги хўжалик тизими вужудга келишига ва иқтисодий ўсишга олиб келади, деб ҳисоблашади.

Ҳозирги дунё турли-туман иқтисодий тизимлар мавжудлиги билан характерланади. Улар тарихий даврлар-

да вужудга келади, ривожланади, бири иккинчиси билан алмашинади. Жамият ҳаётини яхшироқ тушуниш учун унинг тарихий тараққиёт жараёнини бир бутун ҳолда кўриб, ривожланиш босқичлари, фазаларини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга.

Жамият тараққиёти, ижтимоий-иқтисодий тизимлар ва уларнинг алмашинувиغا нисбатан кенг ёйилган ёндашувлардан бири формацион ёндашувдир.

Формацион ёндашиш асосида жамият тарихий тараққиёти ривожланишининг қонуний босқичлари ва моддий ишлаб чиқаришнинг беш усули: ибтидоий жамоа, кулдорлик, феодализм, капитализм ва коммунизм ажратиб кўрсатилади.

Материалистик назарияда тизимлар мулкӣ, синфӣй мезонлар асосида қаралиб, формация деб аталади. Ишлаб чиқариш усули иқтисодий базис — асос сифатида ажратилиб, у устқурма — давлат билан биргаликда ижтимоий-иқтисодий формацияни ифодалайди.

Ишлаб чиқариш усулининг ўзи ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларидан иборат. Ишлаб чиқариш кучлари ишчи кучи ёки бошқача айтганда, маълум малака ва тажрибага эга кишилар ҳамда ишлаб чиқариш воситаларидан ташкил топади. Ишлаб чиқариш воситалари меҳнат воситалари ва ашёларидан иборат. Ишлаб чиқариш муносабатлари эса ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик муносабатлари, ишлаб чиқариш жараёнида ижтимоий гуруҳларнинг тутган ўрни, улар ўртасида фаолият айирбошлаш, яратилган маҳсулотни тақсимлаш, истеъмол муносабатларидан иборат. Уни шартли чизма орқали ифодалаш мумкин.

Асримизнинг 60-йилларида материалистик таълимотдан тубдан фарқ қиладиган, уни алмаштира оладиган таълимот сифатида ривожланиш босқичларига маданий ёндашув назарияси пайдо бўлди. Бу назарияга америкалик иқтисодчи Уолтер Ростоу ўзининг 1960 йилда нашр қилинган «Иқтисодий ўсиш босқичлари» китоби билан асос солди. У жамият тараққиётини 5 босқичга бўлади. Улар қуйидагилар:

1. Анъанавий (традицион) жамият. Бу жамият қишлоқ хўжалиги устуворлиги, йирик ер эгалари ҳукмронлиги, меҳнат қуролларининг оддий, примитивлиги, меҳнат унумдорлигининг пастлиги билан характерланади. Шунинг учун унда жамғариш ҳам бўлмайди.

2. Ўткинчи жамият. Бу босқич марказлашган давлатнинг вужудга келиши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, ҳунармандчилик ҳамда тадбиркорликнинг вужудга келиши билан характерланади. Жамғариш бошланади.

3. Индустириал жамиятга ўтиш. Бу даврда меҳнат қуролларининг такомиллашуви, саноатда инқилоб юз беради. Унинг натижасида меҳнат унумдорлиги ўсади. Ишлаб чиқариш инфраструктураси шаклланади, ривожлана бошлайди. Қўл меҳнати ўрнига машиналашган меҳнат келади. Жамғариш кам бўлса ҳам аввалгига нисбатан ўсиб боради.

4. Етуклик босқичи ёки индустириал жамият. Бу босқичда йирик машиналашган индустрия вужудга келади. Фан-техника тараққиёти жадал боради. Йирик саноат, айниқса оғир саноат ривожланади. Саноат иқтисодиётининг етакчи соҳасига айланади. Урбанизация (шаҳар аҳолисининг кўпайиши) рўй беради. Жамғариш жадал боради, кейинги босқич учун асос яратилади.

5. Оммавий истеъмол жамияти. Бу босқичда оммавий истеъмол товарлари ишлаб чиқариш устувор аҳамиятга эга бўлади. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари ривожланади. Узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарларини ишлаб чиқариш етакчи ўринга чиқади. Мамлакатнинг ишлаб чиқариш салоҳияти истеъмол учун ишлайди. Бу концепцияда ривожланиш асосини ишлаб чиқариш омиллари ривожланиши ва уларнинг таркибий тузилишини ўзгариши ташкил этади.

Иқтисодий тизимларнинг ривожланишини характерлайдиган бошқа назариялар, янгича ёндашувлар ҳам мавжуд. Ана шулардан бири жамиятнинг циклли ривожланиш назариясидир. Бу назарияга кўра, кишилик жамияти ривожланишининг 7 цивилизациясини ажратиб кўрсатиш мумкин:

Неолитик — дунёда бу цивилизациянинг вужудга келиб, кейинги цивилизацияга қадар давом этган вақт — 30-35 асрга тенг; **қулдорлик** (бронза асри) — 20-23 аср; **антик** (темир асри) — 11-13 аср; **дастлабки феодал** — 7 аср атрофида, **тоиндуриал цивилизация** — 4,5 аср, **индуриал** — 2,5 аср, **постиндуриал** — 1,3 аср атрофида давом этган.

Бу назарияга биноан кишилиқ жамияти тараққиёти гоҳ секин, гоҳ тез давом этишига, айрим мамлакатларда цивилизация даврлари фарқ қилишига қарамай охирига оқибат умумий натижа — постиндуриал цивилизацияга олиб келади.

2.2. Ижтимоий-иқтисодий тизимга мулкчилик ва бошқарув жиҳатидан ёндашиш

Жаҳон иқтисодий адабиётида ижтимоий-иқтисодий тизимларни таснифлашда улардан ташқари:

1. Ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик шакли.
2. Иқтисодий фаолиятни бошқариш ва координациялаш, тартибга солиш услуги бўйича ёндашиш, таҳлил қилиш ҳам кенг ёйилган.

Мулкнинг таркиби жиҳатидан ижтимоий-иқтисодий тизимлар иккига: моноструктурали ҳамда полиструктурали тизимларга ажратилади. Бундай ёндашувда ижтимоий-иқтисодий тизимлар бир мулк шаклининг ҳукмрон бўлиши ёки бир мулк шакли тузумини инкор қилиш нуқтаи назаридан қаралади.

Моноструктурали, яъни бир мулк шакли ҳукмрон бўлган тизим мулккий монополияга асосланади. Бу эса хусусий мулк ва давлат мулкнинг ҳукмронлиги билан ажралиб туради. Яқка мулк монополиясига таянган иқтисод монотизим ёки моноиқтисод бўлади. (Бу ерда шуни эслатиб ўтиш керакки, дастлаб ижтимоий мулкчиликка асосланган ибтидоий жамоа тизими вужудга келган. Кейинчалик хусусий мулк вужудга келиши билан (5 боб) хусусий мулк монополиясига асосланган тизимлар шаклланди.

ган). Қадимий Шарқда у давлат мулкига асосланган «осиёча ишлаб чиқариш усули» бўлиб, ишлаб чиқариш омиллари давлат қўлида тўпланган. Ер, сув, ҳар хил иншоотлар, ҳатто иш кучи ҳам давлатники бўлган. Давлатга қарашли қуллар, қарам деҳқонлар бўлган.

Ғарбда эса моноиқтисодиёт асосан хусусий мулк монополиясига таянган. У қадимги дунё ва ўрта асрларда қулдорлар ва феодалларнинг мулккий ҳукмронлиги ва ишлаб чиқарувчиларнинг тобелиги тарзида намоён бўлган. Классик капитализмда улардан фарқли равишда, ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик шароитида ишлаб чиқарувчилар шахсан қарам бўлмаган. Лекин мулкдан маҳрум ҳолда тирикчилик кечириш учун мулк эгалари қўйган шартга рози бўлиб ишлагга мажбур бўлган.

Классик капитализмнинг ўзига хос белгиси бу хусусий мулкнинг индивидуал, яқка капиталистик хусусий мулк шаклига киришидир. Жамият аъзоларининг бир тоифаси мулк эгаси, иккинчи тоифаси мулксиз бўлгани учун улар ўртасида нотенг муносабатлар юзага келади. Яъни яратилган маҳсулотдан меҳнатнинг улуши иш кучининг ҳақиқий улушига қараганда кам тўланади. Жамғариш капитал тўплаб бойлик орттириш йўли бўлганидан унга катта эътибор берилади. Шунинг учун ишлаб чиқариш воситаларини яратадиган соҳаларнинг устуворлиги таъминланади.

Классик капитализм XVIII асрнинг охиридан XX аср иккинчи ярмигача давом этиб, ўзидан аввалги қулдорлик ва феодализмдан ўзининг муҳим афзаллиги — меҳнат унумдорлигини ошириш қобилияти билан ажралиб туради. Унинг тарихий ўрни шундаки, бу тизим индустриал ишлаб чиқаришдек моддий базани яратди.

Моноиқтисодиётнинг ўзига хос шакли давлат мулк монополиясига асосланган социалистик тизимдир. У давлатнинг иқтисод устидан қаттиқ назоратига асосланган. Ишлаб чиқариш воситалари, барча жамият аъзолариники деб эълон қилинган бўлса-да, мулкни тасарруф қилиш давлат қўлида бўлган. Иқтисодий фаолият давлат

томонидан марказдан туриб режалаштирилади ва бошқарилади. Давлат белгилаган режа қуйи бўғинлар, корхоналар учун мажбурий бўлиб, уни бажариш шарт бўлган. Давлат нарх-наво устидан қаттиқ назорат ўрнатган. Нарх Давлат нарх қўмитаси томонидан белгиланган. Яратилган маҳсулот, олинган даромадлар ҳам давлат белгилаган қатъи тартиб асосида тақсимланган. Иш ҳақи миқдори ҳам давлат томонидан белгиланган. Кредит бериш, ташқи алоқа ҳам давлат монополияси бўлган. Давлат мулкидан ташқари жамоа мулки ҳам мавжуд бўлса-да, у ҳам давлатлаштирилган. Жамоа хўжаликлари энг аввало, давлат ерида фаолият юритганлар, моддий ресурсларни ундан олиб, ишлаб чиқарилган маҳсулотни давлатга у белгилаган нарх бўйича сотганлар. Давлат режасига биноан иш юритганлар. Жамоа мулки амалда давлатга қарам бўлган.

Аҳоли даромадлари паст бўлганидан шахсий мол-мулк чекланган, уни даромад олиш йўлида ишлатиш ман қилинган. Хусусий мулкка рухсат берилмаган.

Бундай иқтисодий тизим тоталитар, режали иқтисодий тизим деб ҳам юритилади. Унинг асосий белгиси иқтисодиётни ҳар тарафлама давлатлаштиришдир.

Бу тизимда ҳам эксплуатация мавжуд бўлиб, фақат эксплуатация қилувчи индивидуал капиталист эмас, балки давлатдир. Эксплуатациянинг мавжудлиги яратилган миллий даромадда меҳнаткашлар улушининг камайиб боришидир.

Бу монотизимнинг ўзига хос томони шундаки, ҳамма ресурсларни давлат қўлида тўплаш, уларнинг катта қисмини жамғариш имконини беради. Сиёсий-маъмурий йўл билан яратилган миллий даромаднинг асосий қисмини тортиб олиб, жамғариш жадаллаштирилади. Бунда капиталистик монотизим ечиб улгурмаган жамғариш муаммосини тоталитар социалистик тизим бажаради. Шунинг учун бу тизим нисбатан иқтисодда аграр ишлаб чиқариш устун, индустрлаштириш орқада бўлган мамлакатларда ўрнатилганлиги бежиз эмас.

Кейинги ривожланиш босқичида моноиқтисод ўрнига полииқтисод келади. Полиструктурали тизим асосини турли-туман мулкчилик ва айрим мулк шаклининг устуворлигини инкор қилиш ташкил этади. Бундай тизимда мулккий мувозанат ҳосил бўлади ҳамда ҳамма мулк шакларининг ривожланиши учун бир хил шароит яратилади. Албатта, моноиқтисодиётни полииқтисодиётга ўтиши дарҳол юз бермайди.

Ривожланган мамлакатларда бу жараён 20-йиллардан бошланган бўлса, собиқ социалистик мамлакатларда 80-йиллардан бошланди.

Полииқтисодиёт мазмунан аралаш иқтисодиётдир. У ҳар қандай монополияни рад этади. У турли хил иқтисодий, бозор ва нобозор муносабатларининг қоришмасидан иборат.

Демак, аралаш иқтисодиёт мулкчиликнинг турли-туманлиги ва уларнинг тенглигига асосланади.

Ижтимоий-иқтисодий тизимларни иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштириш, тартибга солиш услуги асосида уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Анъанавий удумлар асосида бошқариш.
2. Иерархик тартиб асосида бошқариш.
3. Ўз-ўзини бошқариш.
4. Аралаш тартибда бошқариш.

Анъанавий бошқариш кишилиқ жамияти тараққиётининг дастлабки босқичида шаклланган бўлиб, унда иқтисодий алоқалар анъанавий урф-одатлар, удумлар, чеклашлар, анъаналар кабиларга асосланган.

Иерархик тартиб асосида бошқаришда давлат асосий роль ўйнайди. Ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол бўйича барча қарорлар давлат томонидан қабул қилинади, муаммо ва масалалар ҳам давлат томонидан ечилади.

Ахборот олиш **бўйруқ** ва **топшириқлар** асосида йўлга қўйилади. Бу юқоридан пастга қараб, иерархик тартиб асосида олиб борилади. Иерархия одатда бошлиқ ҳокимлигига таянади. Ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик, феодализмда иерархик тартиб муҳим роль ўйнаган.

Иерархик бошқаришнинг ўзига хос шакли маъмурий-буйруқбозликка асосланган, марказдан режалаштириш асосида бошқариладиган иқтисод бўлиб, корхоналар, асосан, давлат мулки ҳисобланиб, хўжаликни бошқариш иерархик тарзда олиб борилган. Ахборот олиш буйруқ ва топшириқлар асосида йўлга қўйилган. Нима, қанча, қандай, кимга саволлари давлат томонидан Давлат режа қўмитаси ҳамда юқори партия идоралари орқали ҳал қилинган.

Иқтисодиётни тартибга солишни ўз-ўзини бошқариш орқали амалга ошириш эркин рақобат кураши ҳукмрон даврга хос. Бунда ресурсларни тақсимлаш ва бошқа масалалар стихияли тарзда бозор субъектлари томонидан тартибга солинади. Ахборот ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларга нархлар ўзгариши ҳақидаги маълумотлар сигнал йўли билан етказилади. Нархларнинг кўтарилиши ёки пасайиши хўжалик юритувчи субъектларга қандай ҳаракат қилиш зарурлигини кўрсатади.

Ҳар қандай тизимда ҳам ишлаб чиқарувчи ўз харажати ҳисоб-китоб қилиб, фойдасини чамалаш керак. Бу истеъмолчига ҳам тааллуқли. Таниқли иқтисодчи В. Ойкеннинг фикрича, хўжалик юритувчи ёки корхона раҳбари бир қараш билан бутун "иқтисодий фазо"ни қамраб олмайди. Нархларнинг ўзгариши ёки муқобил харажатларгина одамларнинг иқтисодий танловларини тартибга солади.

Иқтисодиётни тартибга солишни кўзга қўринган иқтисодчилардан Р. Коуз таҳлил қилиб, иқтисодий назарияга «**трансакцион харажатлар**» деган тушунчани киритди. Бу харажатлар ишлаб чиқариш билан эмас, балки ана шу ишлаб чиқаришни бошлаш учун зарур бўлган харажатлар, яъни нархлар, контр агентлар ҳақида ахборот тўплаш, хўжалик битимлари тузиш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш харажатлари ва бошқа шунга ўхшаш харажатларда ифодаланади.

Коуз фикрига кўра, у ёки бу тизимнинг амал қилиши кўп жиҳатдан трансакцион харажатларга боғлиқ. Тадқиқотлар шунини кўрсатадики, кенг миқёсда, айтишлик, мамлакат миқёсида фаолият юритишда ўз-ўзини бошқаришда

иерархияга нисбатан трансакцион харажатлар кам бўлар экан. Фирма, корхона доирасида эса аксинча, чунки бу ерда ишловчилар бир-бирлари билан тўғридан-тўғри мулоқотда бўлиб, бевосита ўз бошлиқларидан топшириқ олади.

Шундай қилиб, Р. Коуз қизиқарли хулоса чиқаради: иқтисодиётни тартибга солишни, бошқаришни норматив баҳолаш, яъни яхши ёки ёмон деб эмас, балки масалага трансакцион харажатларни иқтисод қилиш нуқтаи назаридан қараш керак.

Албатта, бу ягона мезон, лекин жуда муҳим, бундай ёндашув социалистик хўжалик юритиш нима сабабдан самарасиз эканлигини кўрсатиб беради.

Аралаш тартибда бошқаришда хусусий сектор билан бир қаторда давлат ҳам ресурслар ва неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишда муҳим роль ўйнайди. Давлат бозор иқтисодиётига аралашади, лекин бозорнинг ўзини-ўзи тартибга солиш ролини йўққа чиқармайди.

Реал ҳаётда стихияли тартибга солиш билан иерархия биргаликда амал қилади. Ҳозирги пайтда АҚШ, Англия, Франция, Германия ва бошқа ривожланган мамлакатларда иқтисодиёт ана шундай тарзда бошқарилади.

Ҳар қандай реал амал қиладиган иқтисод хусусий мулкчилик вужудга келгандан бошлаб кўп укладли бўлади десак янглишмаймиз. Чунки у турли мулк, тартибга солишнинг қарама-қарши механизмларини қўшилиб, бирлашиб кетиши билан характерланади. Устунлик қилувчи мулк шакли ва тартибга солиш методлари аҳолининг асосий қисмининг эҳтиёжларини қондиришни таъминлаш, иқтисодий ресурсларни тақсимлаш ва улардан фойдаланиш асосини ташкил этувчи бош компонент сифатида юзага чиқади, Улар ижтимоий-иқтисодий тизим типини аниқлайди.

Ижтимоий-иқтисодий тизимни тадқиқ қилар эканмиз, илмий абстракция методини қўллаб, иқтисодий алоқаларни соф тарзда олиб, ҳукмрон мулк типи ва тартибга солиш механизмига кўра иқтисодиётнинг уч типи ажратилади:

1. Анъанавий иқтисодиёт.

2. Бозор иқтисодиёти.

3. Марказдан бошқариладиган, тоталитар иқтисодиёт.

Анъанавий иқтисодиёт мамлакатлар босиб ўтган тарихий тизимдир. Ҳозирги даврда ҳам иқтисодий жиҳатдан қолоқ, кам ривожланган мамлакатларга хос бўлиб, энг кўҳна тизимдир. Ўзини ўзи таъминлашга асосланган натурал хўжалик ҳукмрон бўлиб, ундан ташқари майда товар ишлаб чиқариш ҳам мавжуд.

Иқтисодий алоқаларни тартибга солиш анъанавий урф-одатлар, удумлар, чеклашлар, анъанавий мажбуриятлар, қариндош-уруғчилик алоқалари, жазолаш механизми ёрдамида амалга оширилади. Урф-одат, удумлар вақт ўтиши билан аввалдан қолган анъаналарга айланиб мустаҳкамланган.

Анъанавий иқтисодиётда чекланган ресурслардан фойдаланиш анъаналар ва урф-одатлар асосида юз берган. Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, иқтисодиётнинг муаммоларини ҳал қилишни бир хил ва умумий тан олинган ечими мавжуд эмас.

Техника тараққиёти ва янгиликларни жорий қилиш анъаналарга зид ҳисобланиб, кескин чекланган, чунки ижтимоий тузум барқарорлигига хавф туғдиради деб ҳисобланган. Кейинчалик диннинг ривожланиши иқтисодий фаолиятга нисбатан диний, маданий тартибларни бирламчи ҳисобланишига олиб келди.

Ҳозирги замон иқтисодиётида анъанага таяниш норасмий муносабатлар тарзида маълум ўрин тутади.

Анъанавий иқтисодиёт бағрида майда товар хўжалигининг ташкил топиши уни емирилишига, охир-оқибат бозор тизимини пайдо бўлишига олиб келди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш узоқ ва мураккаб жараён бўлиб, табиий трансформация натижасида вужудга келган. Унинг тарихан ривожланиш босқичларини шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин:

1. Оддий ёки майда товар хўжалиги.

2. Классик бозор иқтисодиёти.

3. Цивилизациялашган бозор иқтисодиёти ёки аралаш иқтисод(8-боб).

Оддий товар хўжалиги кўп жиҳатдан анъанавий иқтисодиётга хос мулк типи ва тартибга солиш тизими билан характерланса, бозор иқтисодиёти яқка хусусий мулк ва тартибга солишнинг бозор механизми билан ажралиб туради. Ресурслар ва даромад бозор талабига мувофиқ тақсимланади.

Цивилизациялашган бозор иқтисодиёти ёки аралаш иқтисод эса мулкчиликнинг турли-туманлиги ва тенглиги, тартибга солишни бозор механизми ҳамда давлат механизми биргаликда амал қилиши билан характерланади. Ресурслар ва даромад асосан, бозор механизми, қисман давлат регуляторлари ёрдамида тақсимланади.

Ўзига хос тизим сифатида юзага келган, марказдан режа асосида бошқариладиган деформациялашган тизим давлат мулк монополияси ва иерархик тартибда бошқарилиши билан ажралиб туради. Ресурслар ва даромад қатъи режа асосида тақсимланади.

Ҳозирги кишилиқ жамияти тараққиёти эришган ютуқ бу цивилизациялашган ёки аралаш иқтисодиёт бўлиб, барча мамлакатлар инсон эҳтиёжларини қондиришнинг энг оптимал тизими сифатида уни танлашмоқда.

Аралаш иқтисодиётнинг муҳим белгилари бор.

1. У мукамал техника ва юксак технологияга асосланади.

2. Кичик ва ўрта бизнес кенг ривожланади.

3. Мулкчиликнинг турли-туманлиги рақобат кураши ва танлаш имконини кенгайтиради.

4. Даромад ишлаб чиқаришнинг ўзида унинг иштирокчилари, омил эгаларининг ҳиссасига кўра ўзлаштирилади, даромадларда иш ҳақи ҳиссаси ортиб боради.

5. Моноиқтисодиётда манфаатлар тўқнашуви содир бўлса, аралаш иқтисодиётда манфаатлар мувозанатлашувига имкон яратилади.

6. Халқ истеъмолини қондирувчи соҳалар устувор ривожланади.

7. Миллий бойлик таркибида аҳоли мол-мулкининг ҳиссаси ортиб боради.

8. Унда бозорга хос муносабатлар билан бир қаторда бозорга хос бўлмаган муносабатлар ҳам мавжуд бўлади, ривожланади.

9. Аралаш иқтисодиёт иқтисодчиларнинг эътирофи-ча, инсоният иқтисодий цивилизациясининг энг катта ютуғи ҳисобланади.

Аралаш иқтисодиётни бир гуруҳ иқтисодчилар бозор иқтисодиёти сифатида талқин этсалар, бошқалар унинг юқори босқичи сифатида таърифлашади.

Ҳар икки қарашни ҳам ҳисобга олган ҳолда бизда кўпроқ «**бозор иқтисодиёти**» атамаси қўлланилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш сиёсатдонларнинг ўйлаб топган йўли эмас, балки индустриал цивилизациянинг постиндустриал цивилизация билан алмашуви учун объектив зарурат сифатида қаралади.

2.3. Ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг ўзгариши ва унинг сабаблари

Иқтисодий фаолият юритишни амалга оширар эканлар, одамлар иқтисодий тизим яратадилар. У ўз навбатида индивидуал танлов стимулларига таъсир кўрсатади. Ҳар бир киши бирон-бир танловни лозим топар экан, бошқалар учун стимул ўзгаради. Ҳар сафар қонун ёки тартиб ўзгарганда муқобил вариантлар чекланади ёки стимуллар ўзгаради. Иқтисодий ҳаётни ўзгариши асосида кишиларни манфаатлари ётади.

Ижтимоий-иқтисодий тизимларни ўзгариши, бирини ўрнига иккинчисини келиши курашлар орқали содир бўлади. У мулкчиликни ўзгариши, мулкчиликда янги қонун, ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниши, институционал таркибий ўзгаришлар амалга оширилиши, кишиларни иқтисодий жиҳатдан муносабатлари, хатти-ҳаракатлари, фаолиятларини стандартларини ҳам ўзгаришига олиб келади. Уни доирасида иқтисодий ривожланиш учун шарт-

шароит яратилади. Бу янги иқтисодий тизимни шакллантириш учун етарли шароит бўлади.

Тизим ўзгаришларга қараб мослаша оладими? У мувофиқ равишда истеъмол талабига, ресурслар таклифи ва технологик ўзгаришларга реакция қила оладими? Бир тизимнинг иккинчиси билан алмашилиши кўп жиҳатдан ҳар бир тизимни ана шу саволларга қай даражада жавоб бера олишига боғлиқ.

Маълумки ҳар қандай тараққиёт асосида қарама-қаршилиқлар ётади.

Иқтисодиётни тизим сифатида ривожланишида ҳам бир-бирига қарама-қарши икки тенденция амал қилади:

1. Тизим таркибий қисмлари мувозанатига, улар ўртасидаги алоқаларни сақлашга интилиш.

2. Ўзгаришлар, яъни техник ва ижтимоий жиҳатдан янги таркибий унсурлар вужудга келиши, турли омиллар таъсири туфайли мувозанатни бузилиб туриши.

Натижада мавжуд тизим ўрнига аввалгисига нисбатан инсоният нуқтаи назаридан мукамалроқ тизим ўрнатилади. Бунда иқтисодий тизимлар тарихан динамик тарзда, кенгайиб борувчи спиралсимон тарзда ривожланади.

Ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг ўзгариши сабабларини классик мактаб вакиллари ишлаб чиқариш кучлари билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги зиддият туфайли юз беради, деб кўрсатадилар. Ишлаб чиқариш кучлари доимо ишлаб чиқариш муносабатларига нисбатан тез ривожланади ва ишлаб чиқариш муносабатлари орқада қолади. Улар мавжуд ишлаб чиқариш муносабатлари доирасига сифмай қолади. Мувозанат бузилади. Жамиятда янги ишлаб чиқариш кучларининг тараққий даражасига мос муносабатлар ўрнатилади. Мувофиқ равишда янги ишлаб чиқариш усули, унга мос устқурма ўрнатилади. Мувозанат тикланади. Ижтимоий-иқтисодий тизим ўзгаради.

Бошқа гуруҳ иқтисодчилар фикрига кўра, иқтисодий тизимлар ривожланиб, бирини ўрнига иккинчисини ўрнатилишига турли-туман иқтисодий ривожланиш омилла-

ри ҳамда улар ўртасидаги таъсир ва акс таъсир сабаб бўлади. Иқтисодий ҳаётнинг ҳар бир томони техник, ҳудудий-географик, ижтимоий, сифат ва миқдор, ички ва ташқи омиллар таъсирида ўзгаради. Ана шу омилларнинг тутган ўрни, аҳамиятига кўра, иқтисодий ривожланиш юз берар экан, мувофиқ равишда иқтисодий алоқаларни тартибга солишни ўзгаришини ҳам тақозо қиладди. Бу омилларни ўзгариши, таъсири натижасида тартибга солиш ва унинг институционал, ҳуқуқий жиҳатдан ҳам ўзгаришларга ҳам олиб келади.

Ҳозирги замон иқтисодий адабиётларида жамият ривожланишининг бош манбаи, тизимлар ўзгаришининг сабаби сифатида эҳтиёжлар билан ресурслар, техник ва ижтимоий структуралар ўртасидаги қарама-қаршиликлар кўрсатилади. Бу қуйидаги қонуниятларда ҳам ўз ифодасини топади:

1. Эҳтиёжлар юксалиб боради. Инсон чекланган ресурслар шароитида уларни қондириш учун йўл қидиради.

2. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва технологик жиҳатидан ўзгаришлар юз беради. Инсон ресурслар чекланганлигини енгиб ўтиш йўллари топади. Бу техник, технологик ихтиролар бўлиб, иқтисодий имкониятларни кенгайтиради. Бу ўзгаришларни вақти келиб иқтисодий тизим ҳисобга олишга мажбур бўлади. Яъни иқтисодий тизим тарихий динамик бўлиб қолади.

Кишилиқ жамиятининг дастлабки босқичларида узоқ вақт эҳтиёжларнинг ривожланмаганлиги, уларнинг нисбатан узоқ вақт ўзгармаганлиги сабабли техник тараққиёт жуда секин юз берган. Техник тараққиётни дастлаб шаклланган урф-одатлар ҳамда улар асосида шаклланган ижтимоий-иқтисодий структура ҳам чеклаган. Дастлабки инсонга ҳамма табиатдаги неъматлар бирдай қарашли бўлган пайтда, бор неъматларни истеъмол қилиши оқибатида очликка маҳкум бўлишдан деҳқончилик ва чорвачилиқни ўрганиш, яъни ишлаб чиқаришни бошлаш билан йўл топган бўлса, табиатда ресурсларни чекланганлиги, уларни пала-партиш, самарасиз ишлатиш-

дан мулкчилик муносабатлари келиб чиқиши, мувофиқ равишда мулк ҳуқуқларини белгилаш билан йўл топди. Хусусий мулкчилик ресурслардан энг самарали фойдаланиш имкониятини яратади. Шу билан бирга хусусий мулк жамият аъзоларини табақаланишига олиб келади.

Минглаб йиллар давомида ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари ер ва меҳнат бўлиб, кишилар ўз эҳтиёжларини оғир машаққатли қўл меҳнати ва уни ташкил қилиш билан қондиришган. Ишлаб чиқариш омилларидан нақадар самарали фойдаланиш аввало меҳнат омилига боғлиқ. Шунинг учун ҳам дастлаб меҳнат омилини ишлашга мажбур қилиш йўли билан (қулдорчиликда), у қутилган натижани бермагач, қулга нисбатан эркин, маълум даражада ишлаб чиқаришдан манфаатдор, маълум даражада хўжалик юритиш мустақиллиги, ўз оиласига эга деҳқон (феодализмда) меҳнатига асосланганлиги натижасида аввалгига нисбатан ишлаб чиқариш омилларидан нисбатан самарали фойдаланиладиган тизимга ўтилди.

Товар ишлаб чиқаришни вужудга келиши ва ривожланиши борган сари техник ихтироларга ҳам кенг йўл очиб борди. У, ўз навбатида, эҳтиёжларни қондиришни янги усуллари, кишилар манфаатлари, алоқаларини тартибга солишнинг янги тизимини вужудга келтиришни зарур қилиб қўяди.

Иқтисодий ўзгаришлардан ижтимоий гуруҳлар, табақалар, синфлар, алоҳида кишилар турли даражада манфаатдор. Ҳар бири ўз манфаатидан келиб чиқиб баҳолайди.

Ҳозирги пайтда аралаш иқтисодиёт кишилик жамияти томонидан муваффақиятли тарзда яратилган тизим сифатида тан олинмоқда. Чунки у мазкур тизимнинг самарали амал қилиш муаммоси ва уни ифодалаган иқтисодиётнинг асосий беш саволи, жумладан, тизим ўзгаришларга мослаша оладими, истеъмол талаби, ресурслар таклифи ва технологиянинг ўзгаришига мувофиқ равишда реакция қиладими? деган саволларга ижобий жавоб беради. У нафақат истеъмол талаби, ресурслар так-

лифи, технологиялар ўзгаришларига қараб тез мослаша олади. У мувофиқ равишда истеъмол талабига, ресурслар таклифи ва технологик ўзгаришларга тез реакция қилади. Кишиларнинг эркин, мустақил фаолият юритиши, муқобил вариантлардан ихтиёрига кўра танлаш имконини яратади. Ўзгаришларга тезда мослашибгина қолмай, балки фаолият турлари, унинг мулккий, ташкилий-ҳуқуқий асослари, стимуллари, охир-оқибат барча иқтисодий муносабатларни ўзгаришига фаол таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам ҳозирги пайтда барча мамлакатлар аралаш иқтисодиёт тизимини танламоқда.

2.4. Мулк ва мулкчилик муносабатлари

“Мулкчилик” тушунчаси ва муаммоси асрлар давомида жуда кўп соҳанинг билимдонлари, файласуф ва ҳуқуқшунослар, тарихчи ва иқтисодчилар, социологлар ва сиёсатшуносларни қизиқтириб келган бўлиб, шу кунда ҳам бу муаммо долзарблигича қолмоқда.

Иқтисодий мактабларнинг вакиллари мулк ва унинг моҳиятига турлича таъриф берганлар. Фарб иқтисодчилари мулкчилик деганда инсоннинг буюмларга бўлган муносабатини тушунадилар. Император Юстиниан V нинг “Рим давлати ҳуқуқи” асарида мулкка эгалик қилиш фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқи деб ифодалаган. Бу таърифда “ҳуқуқи” ва “эгалик қилиш” деган жумлалар ҳамда “фойдаланиш” ва “тасарруф этиш” деган сўзлар фарб таълимотида ўз аксини топган.

XVII асрда Прудон: “Мулкка эгалик қилиш ўғирлик”, — деб таъриф берган. Демак, у кимдир мулкдан маҳрум бўлишини назарда тутган¹.

Кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар, энг аввало, ишлаб чиқариш жараёнининг ўзи тақозо этадиган мулк муносабатларидир. Ишлаб чиқарилган моддий неъматлар истеъмол қилиниши керак. Бироқ бирон-бир маҳсулотни истеъмол қилмоқ учун кишилар, энг аввало,

¹ Қаранг: Аникив А. Юность науки. - М.: Политиздат, 1976, с. 198-218.

уни ўзлаштириб олишлари керак. Ўзлаштириш бўлма-са, ишлаб чиқариш ҳам бўлмайди. Ишлаб чиқариш воситаларини ўзлаштириш кишилар ўртасида алоҳида ижтимоий муносабатлар, яъни уларнинг ишлаб чиқариш воситаларига ва меҳнат натижаларига ўзлариникидек ёки ўзганикидек қарашдан иборат муносабатларига мувофиқ келувчи тамойил мулкчилик муносабатлари дейилади.

Жамият тараққиёти тарихий-табиий жараён сифатида, ўз ривожланиши йўлидан чиқмай борганда, мулккий муносабатлар бир хил мулк ҳукмронлигидан турли-туман мулкнинг мувозанатига ўтиш томонига қараб ривожланади. Турли-туман мулкчилик аралаш иқтисодиёт тизимига хосдир.

Агар ўтмишдаги мазкур тизим муайян мулк шаклининг ҳукмронлиги билан ажралиб турса, ҳозиргисида турли мулк шакллариининг мувозанати ва биргаликдаги ривожини билан характерланади. Демак, мулкка эгаллик қилиш заминида ижтимоий муносабатлар ётади.

Мулкчилик муносабатларини Ш.Шодмонов, Т.Жўраевлар: «Мулк муносабатлари мулкка эгаллик қилиш, фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлардир»¹, — деб таърифлаганлар.

М.А.Сажина, Г.Г.Чибриковалар мулкчиликка “ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнларида моддий неъматларни ўзлаштиришнинг ўзига хос бўлган тарихий шакли”, — деб таъриф берганлар².

Мулкчилик ўзлаштириш борасидаги муносабат бўлиб, у эгаллик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этишнинг яхлитлигини тақозо этади. Улар мулкчиликнинг ажралмас унсурларидир. Эгаллик қилиш мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгаси қўлида сақланиб туришидир. Унда мулк бўлган бойлик қисман ўзлаштирилади. Фойдаланиш, ишлатиш — мулк бўлган бойликни иқтисодий фаолиятда қўллаб, хўжалик жараёнига киритиб, ундан натижа олишдир.

¹ Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. Маърузалар матни. - Т.: 2000, 84- бет.

² Қаранг: Сажина М.А., Чибрикова Г.Г. Основы экономической теории. - М.: Экономика. 1995, с.1.

Тасарруф этиш мулк бўлган бойлик тақдирини мустақил ҳал этиш, яъни мулкни сотиб юбориш, ижарага бериш, меросга қолдириш, асраб-авайлаб сақлаш, кўпайтириш ёки уни йўқотиб юборишдан иборат хатти-ҳаракатларни амалга ошириб боришни ифодалайди¹.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулк турли шаклларда бўлади. Мулк шакллари ўзлаштиришнинг характери, яъни унинг турли кўринишларини ифодалайди. Ўз меҳнати эвазига ва ўзгалар яратган бойликни текинга ўзлаштириш, якка тартибда, жамоа бўлиб, шерикчилик асосида ўзлаштириш борки, улар мулкчиликнинг ҳар хил шаклларини билдиради.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулк асосан икки турга яъни, давлат ва нодавлат мулк шаклларида бўлинади. Давлат мулки — бойликнинг ўз вазифасини адо этиши учун давлат томонидан ўзлаштирилишидир.

Нодавлат мулк шаклларида хусусий, жамоа ва фуқароларнинг шахсий мулклари киради (2.4.1-чизма).

Нодавлат мулк шакллари ичида хусусий мулк муҳим ўрин тутди, Ш.Шодмонов ва Т.Жўраевлар: “Хусусий мулк айрим соҳибкорларга қарашли ёлланма меҳнатга асосланган ва ўз эгасига фойда келтирувчи мулкдир”², — деб таъриф берганлар. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонунида хусусий мулк ўз мол-мулкига хусусий эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидан иборатдир, деб кўрсатилган. Хусусий мулкчилик сўзсиз ташаббускорлик ва гайратчанликни, меҳнатга масъулиятлилиқ муносабатларини рағбатлантиради.

Хусусий мулкнинг икки кўриниши бор:

— индивидуал-хусусий мулк. Бунда бойликни, мулкни ўзлаштириш алоҳидаланган ҳолда, айрим мулкдор томонидан амалга оширилади;

¹ Қаранг: Экономическая теория, /Колл. авт. К.Абдурахманов -Т.: Шарқ, 1999, с. 116.

² Шодмонов Ш. Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. Маърузалар матни. -Т.: Меҳнат, 2000, 87-бет.

Мулк шакллари

— корпоратив-гуруҳий хусусий мулк. Бунда бойликнинг индивидуал тарзда, аммо мулкдорлар шерикчилик асосида маълум гуруҳларга бирлашган кишилар томонидан биргаликда ўзлаштирилишидир.

Жамоа мулклари — бойликнинг муайян мақсад йўлида айрим жамоаларга бирлашган кишилар томонидан биргаликда ўзлаштирилишидир.

Шахсий мулк эса фуқароларнинг шахсий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлиб, у ўз ичига шахсий истеъмол ва уй-рўзгор буюмларини олади.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий шартини кўп укладли иқтисодиёт ва рақобатлашув муҳитини шакллантириш учун шарт-шароитни вужудга келтиришдан иборат. Бунда асосий вазифалардан бири мулкчилик масаласини ҳал қилиш ҳисобланади. Шу сабабли Президент И.А.Каримов мулкчилик масаласини ҳал қилиш бозорни вужудга келтиришга қаратилган бутун тадбирлар тизимининг тамал тоши бўлиб хизмат қилишини таъкидлаб ўтган эди¹.

2.5. Давлат мулкчини хусусийлаштириш ва кўп укладли иқтисодиёт асосларини шакллантириш

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кўп укладли бозор иқтисодиётини шакллантиришда муҳим ўрин тутиши зарурлиги Президент И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли», «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» асарларида асослаб берилган. Шунингдек, ушбу асарларда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг амалга оширилиши жараёнларини, уларнинг оқибатларини чуқур таҳлил қилиш лозимлиги уқтириб ўтилган. Хусусийлаштиришни ҳам ёппасига коллективлаштириш сингари компаниябозлик, мусобақа тарзда ўтказишга йўл қўймаслик кераклиги таъкидлаб ўтилган².

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан кўзланган мақсадлар қуйидагилардан иборат бўлди:

— собиқ тоталитар тизимдан қолган давлат мулкни монополияси (яккаҳоқимлиги)ни тугатиш;

— тенг ҳуқуқли хилма-хил мулкчилик шакллари вужудга келтириш;

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1996, 202-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. // Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998, 50,51-бетлар.

— нодавлат мулк шаклларига асосланган кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш;

— хўжалик субъектлари фаолиятининг ҳаракатлантирувчи кучи бўлган рақобат муҳитини яратиш.

И.А.Каримов чет эллик экспертларнинг зўр бериб Россияда қўлланган чек воситасида хусусийлаштириш гоёсини қабул қилдиришга уринганликларини баён этиб, Россиядаги ваучер усулининг ёмон оқибатларга олиб келишини олдиндан билиб, ундан воз кечганлик сабабларини кўрсатиб беради.

Мазкур сабабларни Юртбошимиз «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» асарида қуйидагича изоҳлайди:

1) бир неча авлодлар меҳнати билан яратилган ишлаб чиқариш салоҳиятига республикада яшайдиган ҳар бир кишининг қўшган ҳиссасини ҳолисона баҳолаб бўлмайди. Шунингдек, мулкни тенг тақсимлаш ижтимоий адолатга зиддир;

2) чекларни бепул тақсимлаш, шундан кейин уларга корхоналарнинг акцияларини сотиб олиш мулкдорлар гуруҳини вужудга келтирмайди, балки уни қадрсизлантиради. Бу ўринда Юртбошимиз «текин нарсанинг қадри ҳам бўлмайди», деган халқ мақолини келтиради.

И.А.Каримов ушбу сабабларни таҳлил қилиб, Ўзбекистонда амалга оширилаётган хусусийлаштириш жараёнларининг ўзига хос хусусиятларини қуйидагича кўрсатиб беради:

1) давлат мол-мулкни фақат янги мулкдорга сотиш йўли билан мулкчиликнинг бошқа шаклларига айлантириш;

2) хусусийлаштиришга дастурий ёндашувни таъминлаш ва уни босқичма-босқич амалга ошириш¹. Шунга кўра 20 дан ортиқ давлат дастури қабул қилиниб, амалга оширилди.

3) мулкни давлат тасарруфидан чиқариш чоғида аҳоли учун кучли ижтимоий кафолатларнинг яратилганлиги ва

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. —Т.: Ўзбекистон, 1995, 48-50-бетлар.

таъминланганлиги. Бунга кўра, янги мулкдорга анча эскирган асосий фондлар бепул берилди. Меҳнат жамоаси ходимлари хусусийлаштирилаётган корхона акцияларини имтиёзли шартлар билан сотиб олиш имконига эга бўлишди.

Дастлаб кичик хусусийлаштириш амалга оширилди. Ушбу жараён асосан савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат корхоналарини хусусий ва жамоа (ширкат) мулки қилиб бериш негизида амалга оширилди ва 1994 йилдаёқ тугалланди. Шу даврда савдосотиқ ҳажми ва умум овқатланиш ялпи маҳсулотининг 82 фоизидан ортиқроғи давлатга қарашли бўлмаган иқтисодиёт секторига тўғри келди. Шунингдек, давлат уй-жой фондининг 95 фоизидан ортиқроғи фуқароларнинг хусусий мулки бўлиб қолди. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳар 3 квартиранинг биттаси эгаларига имтиёзли шартлар билан ёки бепул берилди.

Бу ислохот 1994 йилнинг ўрталаридан бошланди ва оммавий хусусийлаштириш жараёнлари сифатида тафсифланди. Ушбу босқичнинг мазмунини, хусусиятларини Президент И.А.Каримовнинг 1994 йил 21 январда қабул қилинган “Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва 1994 йил 16 мартда қабул қилинган “Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги фармонлари белгилаб берди. Ушбу фармонларга кўра, бу босқичда очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари яратилди, корхоналарнинг акциялари эркин сотувга чиқарилди, кенг кўламдаги кўчмас мулк ва қимматли қозғалар бозорлари вужудга келди. Бу босқичда саноат, қурилиш ва транспорт соҳасидаги, агросаноат комплексининг гўшт-сут, озиқ-овқат ва пахта тозалаш тармоқларидаги ўрта ва йирик корхоналар, шунингдек, Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва Хивадаги сайёҳлик комплексларининг хусусийлаштирилиши бошланди.

Бу даврда хусусийлаштириш жараёнига чет эллик инвесторлар давлат акциядорлик жамиятларининг муассислари бўлишлари учун имконият яратилди. Давлатнинг акциялардаги улуши 26%дан ошмайдиган қилиб қўйилди. Акцияларнинг 50%дан кўпроғи эркин сотиладиган бўлди.

Ислохотларнинг иккинчи босқичида стратегик асосий вазифа сифатида давлат мулкларини хусусийлаштириш соҳасида бошланган ишни охирига етказиш илгари сурилди. Ушбу вазифанинг мазмунини Президент И.А. Каримов шундай изоҳлайди: “Биз давлат мулкни дастлабки хусусийлаштиришни тугаллаш, чинакам мулкдорлар қатламини шакллаштириш, уларни ҳақиқий мулк эгаси қилиш, давлатга қарашли бўлмаган сектор ҳукмрон мавқеини эгаллайдиган ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини тубдан ўзгартириш вазифасини ўз олдимишга қўймоқдамиз”¹.

Иқтисодий ислохотларнинг янги босқичида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштиришнинг қуйидаги асосий мақсадлари белгилаб берилган:

— хусусийлаштириш жараёнига амалда иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва соҳаларидаги ўрта ва йирик корхоналарини киритиш;

— мулкчилик шаклларида қатъи назар, яккахоким корхоналарни ихчамлаштириш ва улар учун рақобатли бозор муҳитини яратиш;

— республика аҳолисининг кенг қатламларини, хорижий юридик ва жисмоний шахсларни хусусийлаштириш жараёнига қатнашувини таъминловчи механизмни такомиллаштириш;

— давлат тасарруфидан чиқарилган корхоналарга хусусийлаштирилгандан кейинги даврда ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш;

— қимматли қоғозлар ва кўчмас мулкнинг росмана бозорини вужудга келтириш.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йўлида.-Т.: Ўзбекистон, 1995, 179-бет.

Ушбу хусусийлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштиришнинг устувор йўналишлари сифатида эса қуйидагилар белгиланган:

1) давлат корхоналарини мулкчиликнинг бошқа шакллариغا ўтказиш махсус ишлаб чиқилган тармоқ ва минтақавий хусусийлаштириш дастури асосида амалга оширилади;

2) хусусийлаштириш бўйича барча ишларнинг маркази тармоқ, умум республика даражасидан ҳудудий даражага кўчирилади;

3) йирик ва ўрта корхоналарни кенг кўламда акциядорликка ўтказиш, уларнинг негизида очиқ ҳиссадорлик жамиятлари тузиш;

4) қишлоқда деҳқон, фермер хўжаликларини ташкил этиш орқали хусусийлаштиришни амалга ошириш.

Иккинчи босқичда хусусийлаштириш жараёни саноат, қурилиш, транспорт ва алоқада, агросаноат комплексида, шунингдек, ижтимоий ва бошқа соҳаларда амалга оширилади. Бу босқичда саноатнинг ёқилғи-энергетика, кон саноати, машинасозлик билан пахтани қайта ишлаш комплексларида давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлашлаштириш ишлари кенг тус олади.

Иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги, эркинлаштириш ва хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш шароитида давлат мулкни хусусийлаштириш ва унинг тасарруфидан чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

— хусусийлаштириш жараёнлари тармоқ таркибини белгилаб берувчи йирик корхоналарни қамраб олмоқда;

— хусусийлаштириш жараёнларига хорижий инвесторларни жалб қилиш, улар билан кўшимча тарзда инвестицион мажбуриятлар бўйича шартномалар тузиш;

— инвестицион мажбуриятлар хусусийлаштирилган корхоналарда ишлаб чиқаришни модернизация ва реконструкция қилишга, янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга қаратилади;

- акцияларни сотишнинг бирламчи ва иккиламчи биржа ва биржадан ташқари бозорларини ривожлантириш;
- хусусийлаштириш жараёнларига ва иккиламчи қимматли қозғалар бозорига жисмоний шахсларни, яъни фуқароларни кенг жалб қилиш;
- хусусийлаштириш жараёни ижтимоий инфратузилма, объектларини ўз ичига қамраб ола бошлади.

Хулоса

Кишилиқ жамиятида барча муносабатлар маълум бир тартиб асосида таркиб топган яхлитлиқ, тизим тарзида намоён бўлади. Ижтимоий-иқтисодий тизим таркиби ғоят мураккаб бўлганидан иқтисодчилар унга турли жиҳатдан ёндашиб ўрганишади ва баҳо беришади. Буларга мулкчилик шакли, иқтисодий механизмнинг қандайлиги, иқтисодий фаолиятни, жамиятни бошқариш, тартибга солиш, жамият қандай ғояга асосланади, қандай сиёсат устуворлик қилади ва бошқалар.

Илмий абстракция методини қўллаб, иқтисодий алоқаларни соф тарзда олиб мулк типи ва тартибга солиш механизмга кўра, иқтисодиётни уч тизим — анъанавий иқтисодиёт, марказдан режалаштиришга асосланган тизим ва бозор иқтисодиётига ажратилади. Улар ўзига хос белгиларга кўра, бир-биридан фарқ қилади. Бу тизимларни ҳам қатор белгилар асосида бир-биридан фарқловчи босқичларга, тизимларга ажратиш мумкин.

Тарихий тараққиёт тажрибаси кўрсатадики, тизимлар ривожини икки йўл билан юз беради:

1) тизим ривожланиб маълум бир чегарага етгач, ривожланиш имконияти тугаб, янги, аввалгисига нисбатан кенг имкониятга эга, истиқболли тизим билан алмашади;

2) мавжуд тизим бағрида янги имкониятлар топилиши жамиятнинг сифат жиҳатдан ривожланишига йўл очади. Биринчиси кўпинча революцион тарзда амалга ошган. Натижада, мавжуд тизим ўрнига аввалгисига нисбатан инсоният нуқтаи назаридан мукамалроқ тизим

ўрнатилган. Иккинчисида жамиятнинг янги иқтисодиёт томон трансформацияси юз беради. Ҳозирги пайтда умуминсоний, умумбашарий тизим сифатида бозор (аралаш) иқтисодиёти эътироф қилинмоқда.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт маълум тизим доирасида юз берар экан, кишилиқ жамияти ўз нуқтаи назаридан мукамалроқ тизим ўрнатиш учун интилади. Натижада, тарихий тараққиёт кенгайиб борувчи спиралсимон тарзда рўй беради.

Асосий таянч тушунчалар

Ижтимоий-иқтисодий тизим, моноструктурали иқтисод, полиструктурали иқтисод, иерархик бошқаришга асосланган иқтисод, аралаш иқтисодиёт, анъанавий иқтисод, мулк, мулкчилик муносабатлари, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, мулкни хусусийлаштириш.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ижтимоий-иқтисодий тизимнинг моҳияти нима?
2. Ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг қандай шакллари биласиз?
3. «Моноструктурали иқтисод» ва «полиструктурали иқтисод» тушунчаларининг фарқини тушунтириб беринг.
4. Мулк категориясининг мазмуни нима?
5. Мулкчилик муносабати нималарни ифодалайди?
6. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг моҳияти ва мақсади нималардан иборат?
7. Ўзбекистонда давлат мулкни унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнлари қандай амалга оширилмоқда?

3-мавзу. Товар-пул муносабатлари, бозор иқтисодиёти ва унга ўтишнинг Ўзбекистондаги хусусиятлари

3.1. Натурал ишлаб чиқаришдан товар ишлаб чиқаришга ўтиш ва унинг ривожланиши

Кишилик жамиятининг ривожланишида ижтимоий хўжаликни ташкил этишнинг иккита умумий иқтисодий шакли ажралиб туради. Умумий иқтисодий шаклларнинг тарихан биринчиси натурал ишлаб чиқариш ҳисобланади. Ижтимоий хўжаликнинг бу шаклида яратилган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчининг ўз эҳтиёжларини қондириш учун, хўжалик ички эҳтиёжлари учун мўлжалланган. Демак, ўз эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқариш — натурал ишлаб чиқариш, бундай ишлаб чиқаришга асосланган хўжалик эса — натурал хўжалик деб аталади. Истеъмол ҳажми ва таркиби кўпинча ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибига мос келган, уларнинг бир-бири билан боғланиши бир хўжалик доирасида амалга ошганлиги сабабли жуда осон кечган. Бундай муносабатлар, энг аввало, ибтидоий жамоада, кейинчалик патриархал деҳқон хўжалиги, феодал поместьяларида ҳукм сурган.

Маҳсулот ва хизматларни ўз эҳтиёжини қондириш учун эмас, балки бозорда айирбошлаш учун ишлаб чиқариш товар ишлаб чиқариш, бундай ишлаб чиқаришга асосланган хўжалик эса товар хўжалиги дейилади. Товар хўжалигида кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар буюм орқали, улар меҳнати маҳсулини олди-сотди қилиш орқали намоён бўлади.

Товар ишлаб чиқариш натурал хўжаликнинг ривожланиши, маҳсулотлар тури ва миқдорининг ўсиши натижасида пайдо бўлади. Натурал ва товар хўжаликларининг бир-биридан фарқини 3.1.1-жадвал орқали кўриш мумкин.

Натурал ва товар хўжалигининг асосий фарқлари

Асосий жиҳатлар	Натурал хўжалик	Товар хўжалиги
1. Неъматларни ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади	Шахсий эҳтиёжларни қондиришда фойдаланиш	Бошқа товарларга айирбошлаш, бозорда олди-сотди қилиш
2. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот таркибининг аниқланиши	Эҳтиёжлар ва имкониятлардан келиб чиққан ҳолда олдидан аниқланади	Бозордаги муайян талаб ва ишлаб чиқарувчининг хусусий манфаати асосида аниқланади
3. Истеъмолчини ўзига жалб этиш учун кураш	Бундай кураш мавжуд эмас	Бундай кураш мавжуд ва товар хўжалигининг ривожланиши билан кучайиб боради
4. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг истеъмол қилиниши даражаси	Барча ишлаб чиқарилган маҳсулотлар тўлиқ истеъмол қилинади	Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар айрим турлари ва қисмлари сотилмай қолиши, яъни истеъмол қилинмаслиги мумкин
5. Ишлаб чиқариш жараёнида ишчи кучининг иштирок этиш тамойиллари	Ишлаб чиқариш жараёнида фақат ўзининг ва оила аъзоларининг ишчи кучидан фойдаланилади	Ишлаб чиқариш жараёнида устун равишда ёлланма ишчи кучидан фойдаланиш мумкин

Товар хўжалигининг вужудга келиши ва амал қилишининг ижтимоий-иқтисодий асослари ҳамда шарт-шароитлари қуйидагилардан иборат:

1) ижтимоий меҳнат тақсимотининг рўй бериши. Бунда ишлаб чиқарувчилар у ёки бу аниқ маҳсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашади. Ихтисослашув, ўз навбатида, қиёсий устунлик тамойили бўйича, яъни маҳсулотни нисбатан кам муқобил қийматда ишлаб чиқариш лаёқати билан аниқланади;

2) шахсий ва хусусий мулкчиликнинг шаклланиши, ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий жиҳатдан алоҳидала-

шуви. Бунда улар ўз мулклари ҳамда меҳнат натижалари-ни ўзлари тасарруф қиладилар. Иқтисодий алоҳидалик хўжалик фаолиятига оид барча қарорларни ишлаб чиқарувчининг ўзи ҳал қилишини билдиради. Худди шу икки ҳолат товар ишлаб чиқаришни зарур қилиб қўяди ва бозор иқтисодиёти вужудга келишининг шарт-шароити ҳисобланади. Меҳнат маҳсули товарга, яъни бозорда айирбош-лаш учун, сотиш учун тайёрланадиган нарсага, ишлаб чиқарувчилар эса товар ишлаб чиқарувчиларга айланади.

Товар ишлаб чиқаришнинг моҳиятини янада кенгроқ тушуниш учун унинг асосий унсури бўлган товарнинг хусусиятларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

3.2. Товар ва унинг хусусиятлари

Товар-пул муносабатларини тушунишда товарнинг мазмунини, унинг хусусиятларини билиш муҳим аҳамиятга эга. Товар — бирон-бир нафлиликка ва қийматга эга бўлган, айирбошлаш учун яратилган меҳнат маҳсули.

Товар икки хусусиятга эга: бир томондан, у кишиларнинг муайян эҳтиёжини қондира оладиган, иккинчи томондан эса, бошқа буюмларга айирбошлана оладиган буюм. Бошқача айтганда, товар нафлиликка (истеъмол қийматига) ва қийматга эга.

Буюмнинг истеъмол қиймати унинг кишилар учун нафли эканлиги, муайян наф келтириши орқали намоён бўлади. У шахсий истеъмол буюми ёки ишлаб чиқариш воситалари сифатида кишиларнинг бирон-бир нарсага бўлган эҳтиёжини қондиради.

Товарнинг алмашув қиймати — бирор турдаги нафлиликнинг бошқа турдаги нафлиликка айирбош қилинадиган миқдорий нисбатидир. Масалан, битта болта 20 кг. донга айирбош қилинади. Айирбош қилинадиган товарларнинг бу миқдорий нисбатида уларнинг алмашув қиймати ифодаланади.

Товар қийматининг миқдори ижтимоий-зарурий иш вақти орқали ҳисобланади. Ижтимоий зарурий иш вақти

муайян ижтимоий нормал ишлаб чиқариш шароитида ва муайян жамиятдаги меҳнат малакаси ва жадаллиги даражаси ўртача бўлган шароитда бирон бир товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган иш вақтидир.

Товарнинг икки хил хусусиятга эга бўлишига сабаб товар ишлаб чиқарувчи меҳнати табиатининг икки томонламалигидадир. Бир томондан, бу — муайян турдаги аниқ меҳнатдир. Шунинг учун, нафлиликни яратган меҳнат аниқ меҳнат деб ном олган.

Иккинчи томондан, меҳнат — аниқ шаклидан қатъи назар, умуман сарфланган инсон ишчи кучидир, жами ижтимоий меҳнатнинг бир қисмидир. У ўзининг шу сифатида абстракт меҳнат деб аталади. Бу меҳнат эса товар қийматини яратади.

Қиймат товарнинг эмас, балки фақат меҳнатнинг ижтимоий хоссаси бўлиб, унда табиат ашёларининг бирор-та ҳам молекуласи, заррачаси йўқ. Қийматнинг асосида одамлар бир-бирлари учун меҳнат қилишларини билдирувчи ижтимоий меҳнат ётади. Бироқ, алоҳидалашган товар ишлаб чиқарувчилар меҳнати ўзининг ижтимоий хусусиятини фақат меҳнат маҳсулларини айирбошлаш орқали кўрсатади.

Товарлар қийматининг миқдори меҳнат унумдорлигига қараб ўзгаради. Меҳнат унумдорлиги маълум иш вақти бирлиги мобайнида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдори ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган иш вақти билан ўлчанади. Мисол учун, дурадгор бир иш куни давомида 4 та стол ясади. Агар иш кунини 8 соатдан иборат, деб олсак, у ҳолда 1 та стол ясаш учун 2 соат вақт сарфланган. Яъни, дурадгорнинг 1 соатлик меҳнат унумдорлиги 0,5 та столга тенг.

Меҳнат унумдорлигининг ўзгариши товар бирлиги қийматининг ўзгаришига сабаб бўлади. Меҳнат унумдорлиги ўсса, товар бирлигининг қиймати камаюди ёки аксинча, меҳнат унумдорлиги пасайса, товар бирлигининг қиймати ошади. Мисолимиздаги дурадгор ясаган битта столнинг қиймати 2 соатлик меҳнат сарфига тенг эди. Дей-

лик, унинг меҳнат унумдорлиги икки барабар ортиб, бир иш қунида 8 та стол ясаш даражасига етди. У ҳолда, битта столнинг қиймати ҳам икки барвар пасайиб, 1 соатлик меҳнат сарфига тенг бўлади.

Меҳнат интенсивлиги иш вақти бирлиги мобайнида сарфланган меҳнат миқдори орқали тавсифланувчи кўрсаткич ҳисобланади. Меҳнат интенсивлиги деганда, иш вақти бирлиги давомида меҳнат сарфининг ошиб бориши, яъни меҳнатнинг жадаллашиши тушунилади. Меҳнат интенсивлигининг ошиши муайян вақт давомида кўпроқ қиймат яратилишига имкон беради.

Товар қийматининг негизини аниқлаш доимий равишда тортишув ва мунозараларга сабаб бўлиб, бу борада қуйидаги икки асосий йўналиш мавжуд:

- 1) қийматнинг меҳнат назарияси;
- 2) қийматнинг нафлилик ёки кейинги қўшилган миқдор нафлилиги назарияси.

Қийматнинг меҳнат назарияси асосчилари (У.Петти, А.Смит, Д.Рикардо)нинг фикрича, товарларни айирбош-лаш уларнинг қиймати асосида амалга оширилади. Қийматнинг миқдори эса, ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари билан, яъни ижтимоий зарурий иш вақти билан ўлчанади.

Кейинги қўшилган миқдор нафлилиги назарияси (асосчилари К.Менгер, Ф.Визер, Е.Бем-Баверк)га кўра, кишилар томонидан жуда хилма-хил моддий ва маънавий неъматлар (ҳамда хизматлар) уларни ишлаб чиқаришга ижтимоий зарурий меҳнат сарфланганлиги учун эмас, балки ушбу неъматлар нафлиликка эга бўлганлиги учун қадрланади. Инсонлар томонидан маълум нафлиликларга эҳтиёж сезилганлиги сабабли у ёки бу товарни ишлаб чиқаришга меҳнат сарфлари амалга оширилади. Мазкур назария тарафдорлари фикрларига кўра, фақат товарнинг нафлилиги унинг қийматига, бинобарин, нархига асос бўлиши мумкин.

3.3. Пулнинг келиб чиқиши, моҳияти ва вазифалари

Пул узоқ замонлардан бери одамларга маълум. Пулнинг келиб чиқиши турли назариятчилар томонидан товар айирбошлаш жараёнининг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда тушунтирилади.

Пулнинг вужудга келиши ва моҳиятининг турли илмий концепциялари мавжуд бўлиб, улар орасида рационалистик ва эволюцион концепциялар муҳим ўрин тутади.

Рационалистик концепция пулнинг келиб чиқишини кишилар ўртасидаги битим, келишув натижаси сифатида изоҳлайди. Бу ҳолат уларнинг товарларни айирбошлаш чоғида қийматларнинг ҳаракатланиши учун махсус воситалар зарурлигига амин бўлишига асосланади. Пулнинг ўзаро келишув сифатида амал қилиши тўғрисидаги мазкур ғоя XVIII асрнинг охирларигача ҳукм сурди. Пулнинг келиб чиқишига субъектив психологик ёндашув ҳозирги замон хорижий иқтисодчиларнинг кўплаб қарашларида ҳам учраб туради. Уларнинг фикрича, пул категорияси объектив иқтисодий категория бўлмай, кишилар келишувига ёки давлатнинг хоҳишига боғлиқ бўлган юзаки, субъектив категориядир.

Пул келиб чиқишининг эволюцион концепциясига кўра, улар ижтимоий меҳнат тақсимооти, товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг ривожланиши натижасида вужудга келган. Қиймат шакллари ва айирбошлаш ривожланишининг тарихий жараёнини тадқиқ қилиш орқали товарлар умумий олами ичидан пул ролини бажарувчи алоҳида товарнинг ажралиб чиқишини тушуниш мумкин.

Бир товарнинг қиймати уни бошқа бир товарга айирбошлаш орқали аниқланади (Т-Т). Бир қарашда айирбошлаш битимида ҳар иккала товар ҳам бир хил роль ўйнайдигандек кўринади. Аслида эса уларнинг роли турлича. Бир товар ўз қийматини бошқа товарга нисбатан ифодалайди. Иккинчи товар эса биринчи товарнинг қийматини ўзида

ифодалаб, эквивалент ролини бажаради, яъни қийматнинг эквивалент шаклини ташкил этади. Худди мана шу ерда пулнинг дастлабки куртаги пайдо бўлади.

Пулнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида қиймат шаклларининг ривожланиш босқичларини билиш муҳим ўрин тутати. Умуман олганда, қийматнинг оддий ёки тасодифий, кенгайтирилган, умумий ва пул шакллари мавжуд.

Айирбошлаш жараёнининг тарихан узоқ давом этган даври мобайнида турли товарлар умумий эквивалент ролини ўйнаган. Масалан, айрим жойларда чорва моллари, меҳнат қуроллари, туз, мўйна, нодир металллар (кумуш, мис, олтин) ва бошқалар. Эквивалент ролини ўйновчи турли товарлар ичидан баъзи бирлари ўзининг барча томонидан тан олинishi туфайли ажралиб чиқа бошлади (масалан, нодир металллар). Чунки, эквивалент ролини ўйновчи товарларнинг барчаси ҳам айирбошлаш жараёнида воситачилик вазифасини бир хилда муваффақиятли бажара олмас эди. Натижада, барча товарларнинг қийматини бир хил товар қиймати орқали таққослаш мумкин бўлган қийматнинг умумий шакли вужудга келди.

Умумий эквивалент ролининг нодир металлларга, жумладан, олтинга юклатилиш сабаблари қуйидагилар орқали изоҳланади:

— сифат жиҳатдан бир хил ўлчамга келтириш мумкинлиги;

— зангламаслиги ва узоқ муддат сақлаш мумкинлиги;

— бўлинувчанлиги ва бўлгандан кейин яна яхлит ҳолга келтириш мумкинлиги;

— бўлинганда ҳам ўз қийматини сақлаб қола олиши;

— табиатда нисбатан камёблиги;

— озгина миқдордаги ва оғирликдаги нодир металлнинг қиймати анча юқорилиги.

Шу хусусиятларга кўра, умумий эквивалент ролини ўйновчи кўплаб товарлар ичидан махсус товар — олтин пул ажралиб чиқди. Шундай қилиб, пул — ҳамма товарларни сотиш ва сотиб олиш мумкин бўлган, умумий эквивалент ролини ўйновчи махсус товар.

Пулнинг моҳиятини тўлароқ тушуниш учун унинг қуйидаги асосий вазифаларини кўриб чиқамиз: 1) қиймат ўлчови; 2) муомала воситаси; 3) бойлик тўплаш воситаси; 4) тўлов воситаси.

Пулнинг қиймат ўлчови вазифасини идеал пул бажаради. Товар эгаси ёки сотиб олувчи фикран идеал равишда шу товарнинг алмашув қийматини пул билан ифодалайди. Товарнинг нархи талаб ва таклиф миқдори тенг бўлган тақдирдагина унинг қийматига мувофиқ келади. Акс ҳолда, нарх қийматдан фарқ қилади. Демак, товарларнинг нархи уларнинг қиймати, пулнинг қиймати, талаб ва таклифнинг нисбати ва бошқа омилларга боғлиқ.

Товар алмашув қийматининг пул билан ифодаланиши унинг нархини англатади. Товарнинг алмашув қийматини ўлчаш учун муайян миқдордаги пул материални бирлик қилиб олиш зарур. Бундай бирлик **нархлар ўлчови (масштаби)** деб аталади. Бир томондан, нархлар ўлчови ҳар қандай ўлчов бирлиги каби шартлидир. Иккинчи томондан эса, у муайян мамлакатда ҳамма томонидан эътироф этилган бўлиши керак. Шунинг учун давлат пул бирлиги ҳуқуқини қонун билан мустаҳкамлайди, бу бирлик шу тариха расмий тан олинади.

Товар муомаласи жараёнида нақд пул бўлиши керак, чунки товарларни олди-сотди пайтида уларнинг рамзий нархлари реал пулга айланмоғи лозим. Бу жараёнда пул муомала воситаси вазифасини бажаради. Дастлаб, товарларни айирбошлашда пулнинг бевосита қумуш ёки олтин қуймалар шаклида мавжуд бўлиши муомала вақтида қийинчиликлар туғдирган: пул металлни ўлчаш учун уни майда бўлақларга бўлиш, сифатини белгилаш зарур бўлган. Кейинчалик металл қуймалари ўрнига монета (металл танга)лар ишлатила бошлаган.

Узлуксиз муомалада бўлиш натижасида олтин тангалар ейилиб кетиши, ўз вазнининг бир қисмини йўқотиши сабабли муомалага тўла қийматли бўлмаган қиймат белгилари чиқарилган.

Пул муомаладан чиқарилганда бойлик тўплаш вазифасини бажара бошлайди. Натурал хўжалик шароитида бойлик тўплаш, жамғариш маҳсулот жамғариш шаклида амалга оширилган. Товар хўжалигининг ривожланиши бойлик тўплашнинг пул жамғариш шаклини келтириб чиқаради.

Товар хўжалиги тараққиётининг дастлабки даврларида пул жамғариш уни муомаладан чиқариб олиш йўли билан амалга оширилган. Кейинчалик, фойда кетидан қувиш ҳукмрон аҳамият касб этиб, бўш ётган пул фойда келтирмаслиги сабабли пул эгалари уни ҳаракатга солишга, уни фойдали жойда ишлатиш йўлини топишга ҳаракат қилдилар.

Товарлар насияга тўлов муддати кечиктириб сотилганда, пул тўлов воситаси вазифасини бажаради. Харидорлар товарнинг пулини тўлов муддати келгандан кейингина тўлайди. Пулнинг бу вазифаси товар муомаласи доираси билан чекланмай, пул қарз берилганда, рента ва солиқларни тўлашда ҳам тўлов воситаси вазифасини бажаради. Қоғоз пуллар, вексел ва банкнотлар — пулнинг тўлов воситаси сифатидаги вазифасидан келиб чиққан.

Шундай қилиб, товар айирбошлаш, ишлаб чиқариш ва пулнинг келиб чиқиши ҳамда товар-пул муомаласининг ривожланиши бозор ва бозор иқтисодиётининг келиб чиқишига сабаб бўлди, унинг ривожланишига шарт-шароит яратди.

3.4. Бозор иқтисодиётининг асосий белгилари, афзаллик ва зиддиятлари

Ҳозирги даврда бозор иқтисодиёти дунёнинг кўпчилик мамлакатлари учун хос бўлиб, у турли мамлакатларда ҳар хил даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан амал қилмоқда ҳамда ривожланмоқда.

Бозор иқтисодиёти — товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иқтисодий тизим. Бундай иқтисодиёт эркин товар-пул муносабатларига асосланиб, унинг негизида товар ва пулнинг турли шакл-

лардаги ҳаракати ётади, у иқтисодий монополизмни инкор этади. Айрим адабиётларда бозор иқтисодиёти — бозор хўжалиги субъектлари иқтисодий хатти-ҳаракатларининг эркин, мустақил равишда юз бериши ва уларнинг товар-пул механизми орқали бир-бирига боғланиб мувофиқлашуви деб баҳо берилади. Бозор иқтисодиётида бозор алоқалари бутун тизимни, унинг барча босқичлари — ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнларини ҳамда иқтисодий муносабатларнинг барча субъектларини қамраб олади.

Ҳар қандай бозор иқтисодиётини тартибга солиш механизми асосан тўртта таркибий қисмдан иборат бўлади: нарх, талаб, таклиф, рақобат.

Нархлар нисбати ўзгариб туради, шунинг учун нарх ишлаб чиқарувчи учун ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши зарурлигини аниқлашда йўл кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Талаб ва таклиф ҳамда рақобатчилик муҳимтидаги ўзгаришлар, ўз навбатида, нархлардаги ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Бозор иқтисодиётининг муҳим ва умумий белгилари қуйидагилардан иборат:

- турли шакллардаги мулкчиликнинг мавжуд бўлиши ва унда хусусий мулкчиликнинг устун туриши;
- тадбиркорлик ва танлов эркинлиги;
- рақобат курашининг мавжудлиги;
- давлатнинг иқтисодиётга чекланган ҳолда аралашуви;
- корхона ва фирмаларнинг ички ҳамда ташқи шарт-шароитлар ўзгаришларига мослашувчанлиги.

Бозор иқтисодиётининг мазкур белгилари унинг барча босқичлари учун умумий. Лекин бозор иқтисодиётининг мазмуни ва белгилари ҳақида гап борганда, иқтисодиётнинг тарихан таркиб топган икки турини бир-биридан фарқ қилиш зарур. Унинг биринчи кўриниши узоқ вақт давомида шаклланиб, ғарбдаги ривожланган мамлакатларда XIX асрнинг охирларигача давом этган. У иқтисодий адабиёт-

ларда классик ёки соф бозор иқтисодиёти деб ном олди. Унинг асосий белгилари:

а) иқтисодий фаолият юритишнинг хусусий мулкчиликка асосланганлиги;

б) капитал ва ишлаб чиқаришнинг корхона миқёсида умумлашганлиги;

в) тадбиркорлар, ишчилар, товар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг шахсан эркинлиги;

г) тадбиркорларнинг юқори фойда олиш учун курашлари;

д) иқтисодиётнинг талаб ва таклиф, эркин бозор нархи ва рақобат курашлари асосида тартибланиши;

е) аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилинмаслиги, ишсизликнинг ва аҳоли ижтимоий табақалашувининг кучайиши.

Бозор иқтисодиётининг иккинчи кўриниши ҳозирги замон ривожланган бозор иқтисодиёти деб аталиб, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларидан буён амал қилади. Унинг асосий белгилари:

а) иқтисодий ва тадбиркорлик фаолиятини юритишнинг турли мулкчилик шакллари, яъни, хусусий, давлат, жамоа, аралаш ва бошқа мулк шаклларига асосланганлиги;

б) капитал ва ишлаб чиқаришнинг юқори даражада умумлашганлиги, мулкнинг бир қисми йирик монополиялар ва давлат қўлида тўпланиб, миллий ва халқаро миқёсда умумлашганлиги;

в) иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг фаол иштироки. Бунда давлат фан-техника тараққиёти ва бошқа омилларни ҳисобга олиб, турли иқтисодий тадбирларни, ривожланиш истиқболини аниқлаш, турли соҳалар ва тармоқлар ўртасидаги нисбатларни тартибга солиш чора-тадбирларини белгилаш вазифаларини бажаради;

г) хўжаликларни юритишда режа усулидан фойдаланишнинг кучайиши (бизнес режаси, маркетинг тизими орқали бошқариш);

д) ижтимоий ҳимоянинг кучайиши. Бунда давлатга, жамоалар ва хусусий кишиларга тегишли турли хил ижтимоий таъминот ва ижтимоий суғурта фондларининг вужудга келиши.

Бозор иқтисодиётининг учта устун жиҳатини кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

1. Ресурсларни тақсимлашнинг самарадорлиги. Бозор тизими ресурсларни самарали тақсимлашга ёрдам беради. Бунинг мазмуни шуки, рақобатли бозор тизими ресурсларни жамиятга энг зарур бўлган товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришга йўналтиради. У ишлаб чиқариш учун ресурсларни уйғунлаштиришнинг фойдали усуллари ва ишлаб чиқаришга янги, самарали технологияни қўллашни тақозо этади. Қисқаси, бозор тизими шахсий манфаатни шундай тартибда бошқарадики, у жамият учун мавжуд ресурслардан зарур товарларни талаб даражасидаги миқдорда ишлаб чиқаришни таъминлайди.

2. Иқтисодий фаолият ва тавлов эркинлиги. Бозор иқтисодиёти тизимининг муҳим афзалликларидан бири шундаки, у шахсий эркинлик ролига устуворлик беради. Ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг асосий муаммоларидан бири бўлиб, алоҳида шахс ва корхоналар иқтисодий фаолиятини уйғунлаштириш ҳисобланади. Бундай уйғунлаштиришни амалга оширишнинг икки усули мавжуд. Биринчиси — марказдан бошқариш ва мажбур қилиш тадбирларини қўллаш бўлса, иккинчиси — бозор тизими воситаси орқали ихтиёрий ҳамкорлик. Фақат бозор тизимигина иқтисодий фаолиятни мажбур қилмасдан уйғунлаштиришга лаёқатлидир. Бозор иқтисодиёти тадбиркорлик ва танлаш эркинлигини намойиш қилиб, айнан шу туфайли у муваффақиятга эришади.

3. Иқтисодий субъектлар тинимсиз ҳаракат ва излашларининг таъминланиши. Бозор иқтисодиётининг яна бир афзаллиги шундаки, унда ҳар бир шахс, корхона, фирма ва корпорациялар тинимсиз ҳаракатда ва излашда бўлишади. Чунки хўжасизлик, сусткашлик, беғамлик ҳар қандай хўжалик тизимини хонавайрон қилишга олиб келади. Жисмоний ва юридик шахслар рақобатга бардош бериш, доимий равишда фойда олишни таъминлаш учун курашади. Натижада, бозор иқтисодиёти милли-

он-миллион кишиларни ҳаракатга солади, уларни боқи-мандалик кайфиятидан қутқаради.

Бозор иқтисодиётининг юқорида кўриб чиқилган асосий афзалликлари билан бир қаторда бошқа кўплаб ижобий жиҳатларини ҳам санаб ўтиш мумкин. Жумладан:

— унинг ишлаб чиқаришнинг ўзгарувчан шароитларига мослашуви ва кўникишининг юқори даражаси;

— фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш, уларни ишлаб чиқаришга жорий этишнинг жадал суръати;

— турли-туман эҳтиёжларни қондириш, маҳсулот сифатини ошириш қобилияти;

— бузилган мувозанатни нисбатан тезлик билан қайта тиклаш;

— чекланган ахборот — турли ресурсларнинг нарх даражаси ва уларнинг сарфланиш даражасига йўналган ҳолда бозор иқтисодиётининг муваффақиятли амал қила олиш имконияти.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бозор иқтисодиётининг ҳам ўзига хос камчилик ва зиддиятлари мавжуд. Бозор иқтисодиётининг асосий зиддияти шундан иборатки, у ўзининг бош назорат механизми — рақобатнинг кучсизланишига йўл қўяди ва буни рағбатлантиради. Бундай иқтисодиётда рақобат кучсизланишининг иккита асосий манбаи мавжуд:

1) бозор иқтисодиёти шароитидаги эркин муҳитда тадбиркорлар фойда кетидан қувиб, ўз иқтисодий мавқеларини яхшилашга интилиб, рақобатнинг чекланган йўлидан озод бўлишга ҳаракат қиладилар. Фирмаларнинг қўшилиб кетиши, компанияларнинг хуфёна келишуви, рақобатлашувнинг ноқонуний усулларини (масалан, жисмоний куч ишлатиш, зўравонлик, тазйиқ ўтказиш ва ҳ.к.) қўллаш — буларнинг барчаси рақобатнинг кучсизланиши ва унинг тартибга солувчилик таъсирининг пасайишига олиб келади;

2) бозор тизими рағбатлантирадиган техника тараққиёти ҳам рақобатнинг заифлашишига олиб келади. Энг янги технология, одатда: а) жуда катта миқдордаги реал

капиталдан фойдаланишни; б) йирик бозорлар бўлиши-
ни; в) комплексли, марказлашган ва қатъиян бир бутун
бўлиб бирлашган бозорнинг таркиб топишини; г) бой ва
ишончли хомашё манбаларини талаб қилади. Бундай тех-
нология бозорнинг ҳажмига нисбатан кенг миқёсда ҳисоб-
ланувчи ишлаб чиқарувчилар мавжуд бўлиши зарурли-
гини билдиради. Бошқача айтганда, энг янги технология-
ни қўллаш асосида ишлаб чиқаришнинг энг юқори сама-
радорлигига эришиш, аксарият ҳолларда кўп миқ-
дордаги майда фирмалар эмас, унча кўп бўлмаган йирик
ишлаб чиқарувчилар мавжуд бўлишини тақозо қилади.

Бозор иқтисодиётининг асосий зиддиятлари билан бир
қаторда қуйидаги камчилик ёки салбий жиҳатлари ҳам
мавжуд:

— жамиятнинг юқори эҳтиёжли товарлар билан таъ-
минланишига кафолат бермаслиги;

— жамият аъзолари даромадларидаги тенгсизликнинг
кучайиб бориши ва аҳолининг табақаланиши;

— ижтимоий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқа-
риб, бозорга таклиф қилишга қодир эмаслиги;

— товарлар ҳажми билан пул массаси ўртасида рўй
бериб турадиган номувофиқликни бартараф эта олмаслик;

— атроф муҳитни ишлаб чиқариш ва бошқа фаолият
турлари таъсиридан муҳофаза қилиш механизмининг
мавжуд эмаслиги;

— ресурсларнинг қайта тикланмайдиган турларини
сақлаш имкониятининг йўқлиги;

— меҳнат қилиш билан боғлиқ кафолатларнинг мав-
жуд эмаслиги;

— фанда фундаментал ва амалий тадқиқотларнинг ри-
вожланишига кўмаклашувнинг йўқлиги;

— ривожланишнинг беқарорлиги ҳамда ижтимоий иш-
лаб чиқаришнинг пасайиш ҳолатларининг мавжудлиги.

3.5. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг умумий мазмуни иқтисодий муносабатларнинг алоҳида унсурларини ислоҳ қилиш ёки иқтисодий сиёсатга тузатишлар киришиш эмас, балки бутун иқтисодий муносабатлар тизимини ўзгартиришдан иборат.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даври маъмурий-буйруқ-бозлик тизимини бартараф этиш ёки тубдан ўзгартириш ҳамда бозор тизимининг асосларини шакллантириш жараёнлари амалга оширилувчи тарихий даврдир.

Жаҳон тажрибасида бозор иқтисодиётига ўтишнинг барча йўллари умумлаштирилиб, қуйидаги тўртта асосий турга бўлинади:

- 1) ривожланган мамлакатлар йўли;
- 2) ривожланаётган мамлакатлар йўли;
- 3) собиқ социалистик мамлакатлар йўли;
- 4) социализм ғояларини самарали бозор иқтисодиётига вужудга келтириш механизми билан қўшиб олиб бориш йўли.

Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, бозор иқтисодиётига инқилобий йўл билан, яъни жадал усулда ёки тадрижий (эволюцион) йўл билан, яъни босқичма-босқич ўтиш мумкин. Биринчи ҳолда, туб ислохотларни ўтказиш, аввалги тизимни ва таркиб топган иқтисодий муносабатларни бирдагина ва батамом синдириш талаб этилиб, «караҳт қилиб даволаш» усули («шоковая терапия») деб аталади. Эски иқтисодий муносабатларни босқичма-босқич янги бозор муносабатларига айлантира бориб, самарали бозор иқтисодиётини шикастсиз вужудга келтириш мумкин. Ислохотлар тажрибаси шуни кўрсатадики, эволюцион йўл камроқ ижтимоий ларзаларга олиб келади, бу анча изчил ва муқаррар.

Тартибга солинадиган бозор иқтисодиётига ўтиш йўлларигина эмас, балки унинг андозалари ҳам хилма-

хилдир. Энг аввало, улар шундай бозор иқтисодиёти вужудга келтирилатган ва амал қилиб турган мамлакатларнинг миллий хусусиятлари ва анъаналари билан фарқ қилади. Шу боисдан бозор иқтисодиётининг маълум андозалари уларни амалга оширувчи муайян мамлакатга мансублигига қараб ажратилади. Масалан, Германия, Жанубий Корея, Туркия, Аргентина, Польша андозалари ва ҳоказо¹.

Маъмурий-буйруқбозлик тизимини ўзгартириш мазкур тизим асосининг ўзгаришини ҳамда уни сифат жиҳатидан фарқ қилувчи бозор тизимига алмаштирилишини англатар экан, бундай турдаги ўзгаришларни тизимий ислохотлар деб аташ мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўтиш даврида бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг асосий йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Иқтисодиётни эркинлаштириш. Эркинлаштириш — хўжалик ҳаётининг барча соҳаларидаги тўсиқ ҳамда чекловларни, шунингдек, давлат назоратини кескин равишда қисқартириш ёки бекор қилишга йўналтирилган чоратадбирлар тизими. У бутун иқтисодиётга татбиқ этилиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

— хўжалик фаолиятини амалга оширишда давлат монополиясини бекор қилиш;

— ресурсларнинг марказлашган ҳолдаги тақсимотини тугатиш;

— нархларнинг асосан талаб ва тақлиф нисбати асосида шакллантирилишига ўтиш;

— ички ва ташқи бозорларда трансакцион битимлар устидан давлат назоратини пасайтириш.

2. Иқтисодиётни монополиядан чиқариш ва рақобат муҳитини яратиш. Бу йўналиш қуйидаги жараёнларнинг амалга оширилишини тақозо этади:

— барча иқтисодий агентларнинг иш фаоллиги учун тенг имконият ва шароитлар яратилиши;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: Ўзбекистон, 1993, 23-бет.

— бозорга хорижий рақобатчилар ҳам кириши учун имкон берилиши;

— кичик бизнеснинг ривожланишига ҳалақит берувчи маъмурий тўсиқларни олиб ташлаш, имтиёзли кредитлар бериш орқали кўллаб-қувватлаш ва тармоққа киришидаги тўсиқларни пасайтириш;

— табиий монополияларнинг нарх ва маҳсулот сотиш сиёсатини тартибга солиш ва бошқалар.

3. Институционал ўзгаришлар. Мазкур ўзгаришлар қуйидаги соҳаларни қамраб олади:

— мулкчилик муносабатларини ўзгартириш, жумладан, хусусий секторни яратиш;

— бозор инфратузилмасини (тижорат банклари, товар ва фонд биржалари, инвестиция фондлари ва ҳ.к.) шакллантириш;

— иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг янги тизимини яратиш;

— бозор шароитларига мос тушувчи хўжалик қонунчилигини қабул қилиш ва бошқалар.

4. Таркибий ўзгаришлар. Таркибий ўзгаришлар биринчи навбатда иқтисодиёт ва унинг алоҳида тармоқлари таркибида олдинги тизимдан қолган номутаносибликларни юмшатиш ёки бартараф этишга йўналтирилган. Иқтисодиёт таркибий тuzилишини қайта қуришдан асосий мақсад — ички ва ташқи бозорларда тўловга қодир талабга эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқарилишини ривожлантириш.

5. Макроиқтисодий, асосан, молиявий барқарорлаштириш. Аслини олганда, бу жараён тизимий ислохотлар қаторига кирмайди, чунки у бозор иқтисодиёти барқарор амал қилаётган мамлакатларда ҳам тез-тез ўтказилиб туради. Бу йўналишнинг муҳим аҳамияти шундан келиб чиқадики, маъмурий-буйруқбозлик тизимининг инқирози, энг аввало, кучли равишда молиявий соҳада, айниқса, юқори инфляция шаклида намоён бўлади. Инфляциянинг узоқ вақт мавжуд бўлиши бозор муносабатларининг меъёрда

қарор топишига тўсқинлик қилади, шунинг учун уни бар-
тараф этиш ўтиш даври иқтисодиёти учун ўта муҳим
ҳисобланади. Макроиқтисодий барқарорлаштириш чора-
тадбирлари тизимига пул эмиссиясини чеклаш, давлат
бюджети тақчиллигини қисқартириш, ижобий фоиз став-
касини таъминлаш ва бошқалар киреди.

**6. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг бозор ҳўжали-
гига мос бўлган тизимини шакллантириш.** Бу тизим
аҳолининг нисбатан муҳтож қатламини аниқ ижтимоий
қўллаб-қувватлашга ўтишга йўналтирилган.

Бозор тизимининг кўрсатиб ўтилган асосий унсурла-
рини шаклланишининг якунига етиши ўтиш даври туга-
ганлигидан дарак беради.

Марказлашган маъмурий-буйруқбозликка асосланган
иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтишда мақсад бир
хил бўлса-да, турли мамлакатлар турли йўллари тан-
лашлари мумкин. Юқорида таъкидланганидек, бир ти-
зимдан иккинчи тизимга ўтишнинг революцион ва эволю-
цион йўллари мавжуд. Польша, Чехословакия, Россия
ва бошқа айрим мамлакатлар бозор иқтисодиётига ўтиш-
нинг революцион йўлини, бирданига катта тўнтаришлар
қилиш йўлини танлади.

Ўзбекистонда эса ўзига хос маданий, тарихий, иқти-
содий ва табиий хусусиятларини ҳамда бу йўлдаги жа-
ҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда революцион тўнта-
ришларсиз, ижтимоий тўқнашувларсиз, ижтимоий ҳимо-
яни кучайтирган ҳолда аста-секинлик, лекин қатъият-
лилиқ билан босқичма-босқич ривожланган бозор иқти-
содиётига ўтиш йўли танланди.

“Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделimiz рес-
публиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини,
анъаналар, урф-одатлар ва турмуш тарзини ҳар томон-
лама ҳисобга олишга, ўтишдаги иқтисодиётни бир ёқлама,
бесўнақай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам
беришга асосланади”¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998,
101-102-бетлар.

“Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислоҳот ва модернизация модели орқали биз ўз олдимизга узоқ ва давомли миллий манфаатларимизни амалга ошириш вазифасини қўяр эканмиз, энг аввало, “шок терапияси” деб аталган усулларни бизга четдан туриб жорий этишга қаратилган уринишлардан, бозор иқтисодиёти ўзини-ўзи тартибга солади, деган ўта жўн ва алдамчи тасаввурлардан воз кечдик”¹, — деб ёзади мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов.

Хулоса

1. Товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг пайдо бўлиши ижтимоий меҳнат тақсимотининг ҳамда хусусий мулк келиб чиқиб, ишлаб чиқарувчилар алоҳидалашувининг ривожланиши билан боғлиқ.

2. Товарнинг икки хоссаси — нафлилиги (истеъмол қиймати) ва қиймати инсон меҳнатининг икки ёқлама тавсифи натижасида вужудга келади. Агар нафлилик (истеъмол қиймати) аниқ меҳнат орқали яратилса, алмашув қиймати абстракт меҳнатнинг натижаси ҳисобланади.

3. Товар қийматини аниқлаш борасида иқтисодиёт назариясида икки хил ёндашув мавжуд: қийматнинг меҳнат назарияси ва кейинги қўшилган миқдор нафлилиги назарияси. Биринчи назария товар қийматини унда муҳассамлашган ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари ташкил қилади деса, иккинчи назария товарнинг қийматини унинг нафлилиги, айниқса, кейинги қўшилган товар нафлилиги белгилаб беради, деб кўрсатади.

4. Товарларни айирбошлаш жараёнининг узоқ вақт ривожланиши натижасида умумий эквивалент вазифасини бажарувчи, бошқа ҳамма товарларни айирбошлаш мумкин бўлган алоҳида товар пул сифатида ажралиб чиқди.

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий иққирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. — Т.: Ўзбекистон, 2009, 7-6.

5. Пул ўзининг ривожланиш тарихида қуйидаги босқичларни босиб ўтди: товар пуллар (пул ўрнини ҳар хил маҳсулотлар босган); тўла қийматга эга пуллар (олтин ёки кумуш); тўла қийматга эга бўлмаган пуллар (қоғоз пуллар, оддий металл тангалар); кредит пуллар (вексел, банкнот, чек, кредит карточка).

6. Бозор ва бозор иқтисодиёти товар-пул муносабатларининг ривожланиши натижасида вужудга келади.

7. Бозор иқтисодиёти — мураккаб ижтимоий-иқтисодий тизим бўлиб, бирлашган, ўзаро боғланган ва биргалликда ҳаракатланадиган бир қатор таркибий тузилмаларни ўз ичига олади.

8. Бозор иқтисодиёти тизимининг афзаллигига қарамай, шундай муаммолар борки, уларни бозор механизми воситасида ҳал этиш кам самара келтиради ёки умуман ҳал этиб бўлмайди. Ана шундай муаммоларни ҳал этиш учун давлат уларни ўз зиммасига олиши ёки зарур шарт-шароитларни яратиб бериши керак.

9. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишда танлаган йўли — ўзига хос маданий, тарихий, иқтисодий ва табиий хусусиятларини ҳамда бу йўлдаги жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда революцион тўнтаришларсиз, ижтимоий тўқнашувларсиз, ижтимоий ҳимояни кучайтирган ҳолда аста-секинлик, лекин қатъиятлик билан босқичма-босқич ривожланган бозор иқтисодиётига ўтишдан иборат.

10. Иқтисодий ислоҳотлар — бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир. Иқтисодий ислоҳотлардан кўзда тутилган мақсад мамлакат аҳолиси учун яшаш ва хўжалик фаолияти юритишнинг энг яхши шароитларини яратиш, уларнинг маънавий-ахлоқий етуқлигига эришиш, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашдан иборат.

Асосий таянч тушунчалар

Натурал ишлаб чиқариш, товар ишлаб чиқариш, товар, нафлилик, қиймат, алмашув қиймати, пул, бозор

иқтисодиёти, бозор механизми, бозор иқтисодиётига ўтиш даври, бозор ислоҳотлари, иқтисодий ислоҳотлар, иқтисодиётни эркинлаштириш, иқтисодиётни барқарорлаштириш, модернизациялаш, эволюцион ўтиш.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Товар ишлаб чиқариш ва бозорнинг вужудга келишидаги умумий шарт-шароитларини тушунтиринг.
2. Қийматнинг меҳнат назарияси мазмунини тушунтириб беринг.
3. Қийматнинг сўнгги қўшилган миқдор нафлилиги назариясининг асосида нима ётади?
4. Товарларнинг қийматини аниқлашга бўлган қуйидаги фикрларга ўзингизни муносабатингизни билдиринг:
 - а) ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари билан белгиланади;
 - б) кейинги қўшилган товарларнинг нафлилиги билан аниқланади;
 - в) кейинги қўшилган товарларнинг нафлилиги ва ишлаб чиқариш харажатлари билан аниқланади.
5. Пулнинг мазмуни ва вужудга келишининг умумий шарт-шароитларини тушунтириб беринг.
6. Пул қандай вазифаларни бажаради? Ҳар бир вазифасининг мазмунини тушунтириб беринг.
7. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва асосий белгилари нималардан иборат?
8. Классик ва ҳозирги замон бозор иқтисодиётининг умумий томонларини ва фарқларини тушунтириб беринг.
9. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва зиддиятлари нималардан иборат?
10. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг жаҳон тажрибасида синалган асосий йўллари (моделлари)ни таърифлаб беринг. Уларнинг умумий ва ўзига хос томонларини кўрсатинг.
11. Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтиш йўли қандай хусусиятларга эга? Республика иқтисодиётини ислоҳ қилишга қандай тамойиллар асос қилиб олинади?

4-мавзу. Бозор, унинг вазифалари, турлари, талаб ва таклиф назарияси, бозор мувозанати

4.1. Бозор ва унинг вазифалари

Ҳозирги даврда бозор ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчиларнинг кўп қиррали мураккаб алоқаларини, уларнинг ўзаро бир-бирларига бўлган таъсирини боғлайдиган бўғин, жамият тараққиётида модда алмашувини таъминлайдиган жараён сифатида шаклланди. Бозор — ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар мажмуаси.

Бозорнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

- сотувчи ва харидорларнинг ўзаро келишuvi, эквивалентлилик принципи асосида айирбошлаш;
- сотувчиларнинг харажатлари қопланиб, фойда олиши;
- тўловга лаёқатли бўлган харидорларнинг талабини қондириш ва рақобатчилик.

Бозор товарларни ишлаб чиқариш ва айирбошлаш, пулнинг вужудга келиши, уларнинг ривожланиши натижасида келиб чиққан тарихий тушунча бўлиб, ҳозирги даврда кенг тарқалган объектив иқтисодий жараёндир.

Бозордаги товар ва хизматлар миқдори талабга нисбатан кам бўлса, нархлар ошиб кетади, айирбошлашнинг эквивалентлик мувозанати бузилади, натижада товарни сотувчи меъеридан ортиқча даромад олиш имконига эга бўлади. Аксинча, бозорда товарлар миқдори талаб миқдоридан ошиб кетса, нархлар пасайиб кетиб, сотувчилар зарар кўради. Шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнида сусткашлик, нўноқлик ва хўжасизлик юз бериб, ортиқча харажатларга йўл қўйилса ҳам зарар ошиб кетади, чунки бозор бундай беҳуда сарфларни ҳисобга олмайди. Буларнинг барчасини бозор ўз механизми орқали амалга оширади. Бозор механизми — бозор иқтисодиёти фаолият қилишини тартибга солишни ва иқтисодий жа-

раёнларни уйғунлаштиришни таъминлайдиган дастак ва воситалар ҳисобланади.

Бозорнинг иқтисодий мазмунини очиб беришда унинг объекти ва субъектини ажратиб кўрсатиш лозим бўлади. Бозор объекти — айирбошлаш муносабатларига жалб қилинган иқтисодий фаолият натижалари ва иқтисодий ресурслар, товар, пул ва унга тенглаштирилган молиявий активлар.

Ҳозирги шароитда озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари дўконлари, автомобилларга хизмат кўрсатиш станцияси, бензин қуйиш шахобчалари, саноат товарлари дўкони, тижоратчиларнинг савдо шахобчалари, турли хил супермаркетлар, йирик савдо марказлари ва савдо ярмаркалари, умумий овқатланиш шахобчалари бозорнинг одатдаги кўринишлари ҳисобланади. Фонд биржалари, валюта бозори, дон биржалари ва аукцион кабилар бозорнинг юқори даражада ривожланган кўринишларидир.

Бозор субъекти — айирбошлаш муносабатлари қатнашчиси. Бозор субъектлари икки гуруҳга — сотувчи ва харидорларга бўлиниб, улар бозор муносабатларининг турли вазифаларини бажаради. Сотувчилар бозорга товар ва хизматларни таклиф этади, харидорлар эса уларга талаб билдиради. Бозор ўз субъектлари манфаатини бир-бирига боғлаб, уларни мувофиқлаштиради. Айрим турдаги бозорларда сотувчи ва харидорлар ўртасида бевосита алоқа мавжуд бўлса, бошқаларида билвосита алоқа мавжуд бўлиб, улар ҳеч қачон бир-бирини кўрмайди ёки билмайди.

Бозорнинг асосий вазифаси ишлаб чиқарувчилар томонидан яратилган товар ва хизматларни, иқтисодий ресурсларни истеъмолчиларга етказиб беришдан иборат. Бу ерда бозор ишлаб чиқариш билан истеъмолни бир-бирига боғлайди, ишлаб чиқарилган товар ёки хизмат ўз истеъмолчисини топади. Бунда бозор воситачи бўлиб хизмат қилади. Бозорда қиймат шакллари алмашади. У қийматни товар шаклидан пул шаклига айлантиради. Индивидуал меҳнат сарфлари сифатида чиққан товарлар бозор томо-

нидан тан олинса, ижтимоий меҳнат сарфини намоён қилади ва товарнинг бозор қиймати ҳосил бўлади.

Бозор айирбошлаш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришнинг узлуксиз такрорланиб туришига ёрдам беради. Ишлаб чиқариш, янгидан бошланиши учун яратилган товарлар сотилиши ва уларнинг пулга айланиши, пулдан эса керакли иқтисодий ресурслар харид қилиниши зарур. Бозор воситасида товарни сотишдан тушган маблағ ҳисобига, ишлаб чиқарувчилар ресурслар сотиб олиш йўли билан сарфланган ишлаб чиқариш воситалари ўрнини қоплайдиган ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун керакли моддий ва меҳнат ресурсларига эга бўлади. Бозор орқали ресурсларнинг эркин ҳаракати таъминланади ва уларнинг тармоқлар ўртасида тақсимланиши рўй беради. Истеъмолчилар бозорда у ёки бу товарга бўлган талабини билдиради. Бозор бу талабни ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчиларга узатади. Ресурслар талаб билдирган тармоқлар ва соҳалар ўртасида тақсимланиб туради.

Бозор иқтисодиётни тартибга солиб туриш вазифасини талаб, таклиф, рақобат ва нархлар ёрдамида бажаради. У ўзида талаб ва таклифни жамлаб, бу билан нимани, қанча миқдорда ва қайси вақтда ишлаб чиқариш кераклигини аниқлаб беради. Бозор нарх воситасида иқтисодий ресурсларни товарларга талаб камайган тармоқлардан талаб ортган тармоқларга оқиб келишини таъминлайди.

Шунингдек, адабиётларда бозорнинг бошқа кўплаб кўшимча вазифалари ҳам келтирилади. Бу вазифаларни яққолроқ тасаввур этиш учун уларни махсус чизма кўришида ифодалаш мумкин (4.1.1-чизма).

Бозор турли вазифаларни бажарса-да, улар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилади. Бозорнинг иқтисодий мазмунини чуқурроқ тушуниш учун унинг турлари ва ички тузилишини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Бозорнинг вазифалари

4.2. Бозорнинг турлари ва тузилиши

Ҳозирги даврда бозор мураккаб тузилишга эга. Бозорнинг ички тузилиши мураккаб бўлганлиги сабабли уни туркумлашга қуйидаги мезонлар асос қилиб олинади: бозорнинг етуклик даражаси, сотиладиган ва сотиб олинadиган маҳсулот тури, бозор субъектлари хусусиятлари, бозор миқёси, иқтисодий алоқалар тавсифи ва бошқалар.

Бозорнинг етуклик даражасига қараб, ривожланмаган бозор, эркин (классик) бозор, ҳозирги замон ривожланган бозорларга бўлинади. Ривожланмаган, шаклланаётган бозор тасодифий тавсифга эга бўлиб, унда товарни товарга айирбошлаш (бартер) усули кўпроқ қўлланилади. Бозорнинг бу тури тарихан ҳали ҳақиқий пул мавжуд бўлмаган даврга тўғри келади. Лекин ҳозирги даврда ҳам айрим мамлакатларда пул инқирозга учраб, ижтимоий ишончни йўқотган, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ҳам бозорнинг бундай тури амал қилиши мумкин.

Эркин (классик) бозор — товар ва хизматларнинг ҳар бир тури бўйича жуда кўп ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, сотувчилар ва харидорлар мавжуд бўлиб, улар ўртасида эркин рақобат амал қилувчи, нархлар талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатга қараб эркин шаклланиувчи бозор. Эркин бозорда рақобатнинг турли усуллари

қўлланилиб, аҳоли ва ишлаб чиқарувчилар кескин табақаланиши рўй беради.

Ҳозирги замон ривожланган бозори ижтимоий-иқтисодий самарадорликни таъминлаш ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш мақсадида бозор алоқаларининг давлат томонидан тартибга солиб турилишига асосланади. Демак, давлат ҳам бозор иштирокчиси бўлиб, у бозор алоқаларини тартиблаштиради ва бошқаради. Ҳозирги замон ривожланган бозорида турли хил биржалар ва бошқа олди-сотди жараёнига хизмат қилувчи соҳалар тараққий этган бўлади. Рақобатнинг асоратли курашлари, аҳолининг табақалашуви юмшатилиб, уларнинг даромадлари ўртасидаги тафовутлар меъёр даражасида ушлаб турилади.

Бозор ҳудудий жиҳатдан ҳам турлича бўлиши мумкин. Булар маҳаллий бозорлар (Тошкент бозори, Самарқанд бозори, Ургут бозори, Лондон бозори, Нью-Йорк бозори, Пекин бозори ва бошқалар); миллий бозорлар (Ўзбекистон бозори, Россия бозори, Украина бозори, Англия бозори, Америка бозори, Хитой бозори ва бошқалар); ҳудудий бозорлар (Марказий Осиё ёки Осиё бозори, Ғарбий Европа бозори) ва ниҳоят жаҳон бозори.

Сотиладиган ва сотиб олинadиган товар, хизмат турига кўра, бозорлар қуйидаги турларга бўлинади: истеъмол товарлари ва хизматлари бозори, ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи (ресурслар) бозори, валюта бозори ва фонд биржалари, илмий-техника кашфиёти ва ишланмалар бозори.

Муомалага чиқадиган субъектларнинг хусусиятига кўра, улгуржи ва чакана савдони ажратиш мумкин. Чакана савдода асосан сотиб олувчилар фуқаролар ҳисобланади. Турли шаклдаги корхоналар, фирмалар, хусусий дўконлар ва бошқалар эса сотувчи ҳисобланади. Улгуржи савдода маҳсулотлар йирик партияларда кўтарасига сотилади.

Бозорнинг асосий таркибий қисмларидан бири бўлиб истеъмол товарлари ва хизматлар бозори ҳисобланади. Бу бозорда хўжалик субъектларининг барча учта тури: уй хўжаликлари, давлат ва корхоналар қатнашади.

Истеъмол товарлари ва хизматлари бозорининг махсус тури интеллектуал товарлар бозоридир. Бу бозорда ақлий меҳнат маҳсули бўлган товарлар — илмий ғоялар, техника янгиликлари, санъат ва адабиёт асарлари, ҳар хил ахборотлар олди-сотди қилинади. Интеллектуал бозор таркибида илмий-техника ишланмаларини айирбошлаш катта ўрин тутади. У амалда патент, лицензия ва ноу-хау сотишдан иборат бўлиб, бу бозорда асосан инновация фирмалари иш кўради. Мазкур фирмалар янгиликлар яратиш, бозорда сотиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича хизмат кўрсатади.

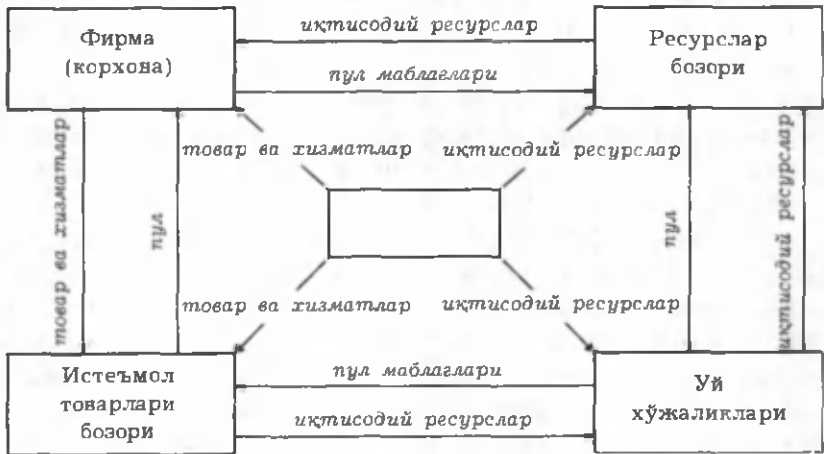
Ишлаб чиқариш воситалари (ресурслар) бозорида товар сифатидаги меҳнат воситалари ва материаллар олди-сотди қилинади. Бу бозорда машина, асбоб-ускуна, хомашё, ёқилғи ва материаллар каби ишлаб чиқариш воситалари улгуржи равишда сотилади. Ресурслар бозоридаги товарлар шахсий истеъмолга эмас, ишлаб чиқариш истеъмолига хизмат қилади, яъни ишлаб чиқариш талабини қондиради.

Бозорнинг барча субъектлари ўртасидаги иқтисодий алоқалар истеъмол товарлари ва ресурслар бозори орқали анча тўлиқ ва ёрқин намоён бўлади (4.2.1-чизма).

Чизмадан кўриниб турибдики, уй хўжаликлари ва давлат иқтисодий ресурсларга эгалик қилиб, уларни ресурслар бозорига етказиб беради. Корхоналар ресурсларга талаб билдиради. Корхоналарнинг ресурсларни сотиб олишга сарфлаган пул маблағлари ресурсларни етказиб берувчиларнинг даромадлари (иш ҳақи, рента, фоиз ва фойда) оқимини ташкил қилади.

Уй хўжаликлари ресурсларни сотишдан олинadиган пул даромадларини сарфлаш жараёнида кўплаб товар ва хизматларга ўз талабини билдиради. Бир вақтда корхоналар айнан шу бозорда товар ва хизматларни таклиф қилади. Товар ва хизматларга истеъмол сарфлари оқими корхоналарнинг пул тушуми ёки даромадини ташкил қилади.

**Истеъмол товарлари бозори ва ресурслар бозори
ҳамда бозор субъектлари ўртасида ресурслар,
маҳсулот ва даромадлар ҳаракати**

Иқтисодий ресурслар бозорининг таркибий қисмини ишчи кучи бозори ташкил қилади. Ишчи кучи бозорида ўзига хос хусусиятга эга бўлган иқтисодий ресурснинг олди-сотди битими амалга оширилади. Бу бозорда бизнес томонидан ишчи кучига бўлган талаб, уй хўжаликлари томонидан билдирилган ишчи кучи таклифи билан тўқнаш келади. Шундай экан, ишчи кучи бозорида иқтисодий субъектларнинг икки тури — тадбиркорлар ва ёлланма ишчилар ҳаракат қилади. Ишчи кучи инсоннинг меҳнат қилиш қобилияти сифатида товарга айланади, бу қобилият бозор орқали унинг эгасидан ажратиб олинисини билдирмайди. Ишчи кучи бозорида инсоннинг ўзи эмас, унинг меҳнат қилиш қобилияти маълум муддатга сотилади.

Молия бозори турли-туман ва кўп жиҳатли бўлса ҳам олди-сотди объекти битта, яъни пул (пулга тенглаштирилган қоғозлар) ҳисобланади. Ортиқча маблағларга эга бўлган хўжалик субъектлари ўз молиявий ресурсларини уларга эҳтиёж сезган субъектларга таклиф қилади.

Молия бозорини молиявий битимларнинг ҳаракатига қараб туркумлаш мумкин. Бунда молия бозори иккига аж-ралади: қарз мажбуриятлари бозори ва капитал (мулк) бо-зори. Қарз мажбуриятлари бозорида пул вақтинча қарзга олинади ва шахсий истеъмол учун ишлатилади. Капитал (мулк) бозорида жамғаришга қўйилган пулдан даромад олиш ҳуқуқи сотилади ва сотиб олинади. Бу бозорда маблағлар капитал сифатида ишга солиниб, фойда келтиради. Шуни ҳисобга олиб, капитал бозорини иккита бўғинга ажратиш мумкин: ссуда капитали бозори ва қимматли қоғозлар бозо-ри. Ссуда капитали бозори пул шаклидаги капиталнинг фоиз тўлаш шарти билан қарзга бериш бўйича олди-сотди муно-сабатидир. Бу бозорда, асосан, давлат ва банкларнинг қисқа муддатли мажбуриятлари муомалада бўлади.

Қимматли қоғозлар бозори турли кўринишдаги қим-матли қоғозлар (акция, облигация, вексель, чек, депозит кабилар)ни олди-сотди муносабатидир. Мазкур бозор амал-да фонд биржалари, аукционлар ва банклардан иборат бўлиб, унда брокер ва дилерлар воситачилик қилади.

Қимматли қоғозларнинг ҳаракати хусусияти бўйича мо-лия бозори бирламчи ва иккиламчи (ҳосила) бозорларга бўли-нади. Бирламчи бозорда янги нусхадаги қоғозлар сотилади ва сотиб олинади, иккиламчи бозорда олдин чиқарилган қим-матли қоғозлар ҳаракат қилади. Бирламчи бозорда қиммат-ли қоғозлар сотилса, иккиламчи бозорда қайта сотилади.

Иқтисодиёт учун қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозори фавқулодда муҳим аҳамиятга эга. У хўжалик субъектлари ўртасида молиявий воситаларнинг эркин ҳаракат қилишини таъминлайди.

4.3. Бозор инфратузилмаси ва унинг унсурлари

Бозорнинг самарали амал қилиши кўп жиҳатдан унинг инфратузилмасининг ривожланганлик даражасига боғлиқ.

Бозор инфратузилмаси — бозор алоқаларини ўрна-тиш ва уларнинг бир маромда амал қилишга хизмат кўрса-тувчи муассасалар тизими.

Бозор инфратузилмаси таркибига кирувчи муассасаларни қуйидаги асосий йўналишлар бўйича гуруҳлаш мумкин:

1) **товар ва хизматлар муомаласига хизмат қилувчи муассасалар** (омбор хўжалиги, транспорт ва алоқа хизматлари кўрсатувчи корхоналар, биржалар, аукционлар, савдо уйлари, савдо-сотик идоралари ва агентликлари ва ҳ.к.);

2) **молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи муассасалар** (банк, кредит муассасалари, суғурта ва молия компаниялари, солиқ идоралари ва ҳ.к.);

3) **ижтимоий соҳага хизмат кўрсатувчи муассасалар** (уй-жой ва коммунал хизмат идоралари, аҳолини ишга жойлаштириш фирмалари ва ҳ.к.);

4) **ахборот хизмати идоралари** (маълумотларни тўплаш, умумлаштириш ва сотиш билан шуғулланувчи муассасалар).

Бозор инфратузилмаси муассасалари товар ишлаб чиқарувчиларнинг савдо-сотик, молия-кредит фаолиятига, асосий ҳамкорларни топишига, ишчи кучини ёллашига кўмаклашади, давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш бўйича тадбирларини амалга оширади, тижорат алоқаларини ўрнатишга ёрдам беради. Уларнинг бир қисми давлат мулки доирасида фаолият юритиб, бепул хизмат кўрсатса, бошқалари мустақил тижорат муассасаси ва уюшмаларидан иборат бўлиб, кўрсатган хизматлари учун ҳақ олади.

Бозор инфратузилмаси таркибида товар ва хизматлар муомаласига хизмат қилувчи муассасалар муҳим ўрин тутиши сабабли улардан асосийларининг қисқача тавсифига тўхталиб ўтамиз.

Биржа — намуна (ёки стандарт)лар асосида оммавий товарларнинг мунтазам савдо-сотик ишларини ўтказувчи тижорат муассасаси. Унинг товар, фонд, валюта биржаси, меҳнат биржалари сингари турлари кенг тарқалган.

Товар биржаси — олдиндан белгиланган қоидалар асосида улгуржи савдони ташкил этиш шакли.

Фонд биржаси — қимматли қоғозлар олди-сотдиси бўйича расмий жиҳатдан ташкил этилган ва мунтазам амал қилувчи бозор шакли.

Валюта биржаси — миллий валюталар курслари бўйича уларнинг эркин олди-сотдиси амалга ошириладиган, расмий жиҳатдан ташкил этилган бозори шакли.

Меҳнат биржаси — ишчилар ва тадбиркорлар ўрта-сидаги ишчи кучини олди-сотди битимини тузишда воситачиликни амалга оширувчи ва ишсизларни рўйхатга олувчи муассаса.

Биржада иштирокчилар томонидан товар айирбошлан тўғрисидаги битимлар тузилади, лекин товарни етказиб бериш ва унинг ҳақини тўлаш биржадан ташқарида юз беради. Бунда товарнинг эгаси ва харидорлари қатнашиши шарт эмас. Улар номидан ишни брокерлар (даллолар) юритади. Брокер (маклер) — бу товар, фонд ва валюта биржаларида олди-сотди битимларини тузишда воситачилик қиладиган шахс ёки махсус фирма. Улар одатда мижозлар топшириғига кўра ва унинг ҳисобига иш юритади, кафолат берувчи ҳисобига ўз номидан савдо битимлари тузиши ҳам мумкин.

Биржанинг яна бир хусусияти шундаки, бу ерда ҳали ишлаб чиқарилмаган, лекин тайёрланиши аниқ бўлган, олдин сотиб олиниб, эгаси ихтиёрига келиб тушмаган товарлар ҳам сотилади.

Биржалар ихтисослашган ёки универсал бўлиши мумкин. Ихтисослашган биржаларда айрим турдаги ёки бир гуруҳ товарлар, универсал биржаларда ҳар хил товарлар сотилади.

Аукцион — алоҳида хусусиятларга эга бўлган товарларни сотиш учун муайян жойларда ташкил қилинган махсус ким ошди савдо муассасаси. Аукционда савдо товарларнинг нисбатан чекланган рўйхати бўйича, оммавий сотувга қўйиш йўли билан ўтказилади. Аукцион эълон қилинган вақтда ва маълум даврда ўтказилади. Бунда товарларнинг бозорга келиб тушиш мавсуми ва ҳажми ҳисобга олинади. Аукцион савдосида намуна товарлар

рўйхатда кўрсатилган тартибда савдога қўйилади, харидорлар орасида энг юқори нархни таклиф қилган киши товарни сотиб олади. Аукционларда санъат асарлари, ноёб буюмлар, коллекциялар ҳам сотилиши мумкин.

Савдо ярмаркаси — муайян белгиланган вақтда ва жойда ўтказилувчи ҳамда ўтказилиш жараёнида улгуржи савдо битимлари тузилувчи товар намуналари кўргазмаси. Савдо битимлари товар ишлаб чиқарувчи билан савдо фирмалари ўртасида тузилиб, унда бевосита истеъмолчи қатнашмайди.

Савдо уйи — ўз ичига ташқи савдо компанияси билан бир қаторда ишлаб чиқариш, банк, суғурта, транспорт, улгуржи-чакана ва бошқа турдаги фирмаларни олувчи кенг тармоқли савдо компанияси. У ихтисослашган ёки универсал бўлиши мумкин. Ихтисослашган савдо уйи айрим товарлар билан (кийим-кечак, оёқ кийим, газлама ва х.к.), универсал савдо уйи ҳар хил товарлар билан савдо қилади. Савдо уйлари таркибида савдо фирмалари муҳим ўрин тутати. Улар тижорат ишини юритувчи ва ихтисослашган савдо-сотиқ корхоналаридир. Фирмалар мустақил ёки йирик саноат корпорациялари таркибида иш юритиб, улгуржи ва чакана савдо билан шуғулланадиган турларга бўлинади. Айрим фирмалар ҳар иккала савдо тури билан ҳам шуғулланади.

Савдо уйлари ўз номидан ва кўпинча ўз ҳисобидан экспорт-импорт ҳамда бошқа савдо алоқаларини олиб боради. Ташқи савдо уйлари савдо корхоналарини сотиб олиш, жиҳоз ва ускуналарни ижарага топшириш, кредитлар бериш, суғурта хизмати кўрсатиш орқали молиявий ва ишлаб чиқариш хизматида ҳам қатнашади.

Улгуржи савдо фирмалари товарларни ўз мулки сифатида сотиб олиб, кейин истеъмолчиларга сотади. Чакана савдо фирмалари турлича фаолият юритиб, улар мустақил дўконлар, махсус дўконлар ва супермаркетлардан иборат бўлади.

Супермаркет — бу харидорнинг ўзига ўзи хизмат кўрсатишига асосланган кенг тармоқли савдо корхонаси.

У товарларнинг деярли барча турлари билан, жумладан импорт товарлар билан ҳам савдо қилади. Супермаркет харидорларга бепул маслаҳатлар беради, товарларни буюртма бўйича харидор уйига етказди, уларга маданий-маиший хизмат кўрсатади.

Инфратузилма тизимида молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи муассасалар алоҳида ўринга эга. Улар молия бозори, унинг асоси бўлган капитал бозорини шакллантиради ва амал қилиш тартиб-қоидаларини ўрнатади. Молиявий муассасаларнинг аксарияти ўзига хос белгилар билан бир қаторда ягона умумий белгига ҳам эга. Бу улар фаолиятининг доимо молиявий мажбуриятлар билан боғлиқлигидир. Яъни, молиявий муассасалар субъектларнинг ортиқча пул маблағларини жалб этиб, ўз номидан молиявий маблағларга эхтиёж сезган субъектларга пул қарз беради.

Бозор инфратузилмасининг банклар, суғурта компаниялари, солиқ ва божхона идоралари каби муассасалари молия-кредит муносабатларида алоҳида ўзига хос ўринга эга. Уларнинг иқтисодий фаолияти ва молиявий муносабатларда тутган ўрни билан кейинги бобларда батафсил танишамиз.

Бозор иқтисодиёти субъектларини молиявий ахборотлар билан таъминлаш бозор инфратузилмасининг ахборот хизмати идоралари, шу жумладан аудиторлик фирмалари зиммасига тушади. Аудитор фирма — корхона, фирма, компаниялар молиявий хўжалик фаолиятини текшириб боровчи, улар ҳисоботини экспертизадан ўтказувчи муассаса. Улар одатда акциядорлик жамияти ёки кооператив шаклда фаолият кўрсатади ва тўлиқ мустақилликка эга бўлади. Аудитор фирмалар ўз ишини ҳар бир мамлакатда ёки халқаро миқёсда қабул қилинган ҳисоб-китоб ва тафтиш қоидаларига биноан олиб боради. Аудитор фирма ишида қатнашувчи тафтишчилар аудиторлар деб аталади.

Шундай қилиб, бозор инфратузилмаси ва унинг кўриб чиқилган муассасалари барча бозор турларининг фаолият кўрсатиши ҳамда давлатлараро иқтисодий муносабатларни тартибга солишни таъминлайди.

4.4. “Талаб” тушунчаси ва қонуни: унга таъсир қилувчи омиллар

Эҳтиёж кишиларнинг ҳаётий воситаларига бўлган заруриятини ифодаловчи илмий категория сифатида та- раққиётнинг ҳамма босқичлари учун умумий ва доимий- дир. Унинг бозор иқтисодиёти шароитидаги тарихий кўри- ниши талаб тушунчасидир. Талаб эҳтиёждан фарқ қилиб, мустақил иқтисодий категория (илмий тушунча) сифа- тида амал қилади.

Эҳтиёжнинг фақат пул билан таъминланган қисми та- лабга айланади. Демак, талаб — бу пул билан таъмин- ланган эҳтиёждир. Эҳтиёж зарур миқдордаги пул билан таъминланмаса, у «хоҳиш», «истак» бўлиб қолаверади.

Талабнинг бир қатор муқобил вариантлари мавжуд бўлади, чунки нарх ўзгариши билан товарнинг сотиб оли- надиган миқдори ҳам ўзгаради. Шу боғлиқликдан келиб чиқиб, талабга қуйидагича таъриф бериш мумкин: маъ- лум вақт оралиғида, нархларнинг мавжуд даражасида ис- теъмолчиларнинг товар ва хизматлар маълум турларини сотиб олишга қодир бўлган эҳтиёжи талаб дейилади.

Талаблар турлича бўлиб, одатда бир хил товар ёки хиз- матларга бўлган икки тури фарқланади: якка талаб ва бо- зор талаби. Ҳар бир истеъмолчининг, яъни алоҳида шахс, оила, корхона, фирманинг товарнинг шу турига бўлган қизиқиши якка талаб дейилади. Бир қанча (кўпчилик) ис- теъмолчиларнинг шу турдаги товар ёки хизматга бўлган талаблари йиғиндиси бозор талаби дейилади.

Якка талаб ҳам, бозор талаби ҳам миқдор жиҳатдан аниқланади. Лекин бу миқдор ҳар доим ҳам бир хил бўлиб турмайди, балки ўзгарувчан бўлади. Талаб миқдорининг ўзгаришига бир қанча омиллар таъсир қилади. Уларнинг ичида энг кўп таъсир қиладиган омил нарх омилдир.

Нарх ва сотиб олинadиган товарлар миқдори ўртаси- даги бўладиган боғлиқликни қуйидаги 4.4.1-жадвал маъ- лумотлари асосида қараб чиқамиз.

Нарх ва сотиб олинadиган товар миқдори ўртасидаги боғлиқлик

Бир килограмм картошка нархи (сўм)	Картошкага бўлган якка талаб миқдори (бир ойда килограмм)	Картошкага бўлган бозор талаби миқдори (бир ойда тонна)
700	10	10
600	20	20
500	30	30
400	50	50
300	60	60

Жадвалдаги мисолда картошканинг 300 сўмдан 700 сўмгача бўлган нарх даражаларида уларга бўлган талаб миқдорлари ифодаланган. Маълумотлар товар нархининг пасайиши сотиб олинadиган товар миқдорининг ўсишига ва аксинча, нархнинг ўсиши талаб миқдорининг камайишига олиб келишини кўрсатади. Нархнинг энг юқори — 700 сўм даражасида якка талаб (масалан, ўртача бир оиланинг талаби) энг оз миқдор — 10 кг ни ташкил этган бўлса, нарх пасайиши билан талаб миқдори кўпайиб бормоқда: 600 сўмда — 20 кг, 500 сўмда — 30 кг ва ҳ.к. Нархнинг энг паст даражаси — 300 сўмга талабнинг энг юқори миқдори — 60 кг тўғри келмоқда.

Жадвалнинг навбатдаги устунида картошкага бўлган бозор талаби миқдори ифодаланган. Бунда муайян ҳудудда тахминан 1000 та оила истиқомат қилади ва уларнинг картошка нархининг ўзгаришига нисбатан деярли бир хил хатти-ҳаракат, муносабатда бўладилар, деган шартга

асосланилди. Мисолдан кўринадики, бозор талаби миқдорининг нархга нисбатан ўзгариши ҳам яқка талабнинг ўзгаришига мутаносиб равишда рўй бермоқда.

Товар нархи ва сотиб олинadиган товар миқдори ўзгариши ўртасида бўладиган тескари ёки қарама-қарши боғлиқлик талаб қонуни дейилади.

Реал иқтисодий ҳаётда баъзан бу қоидага зид бўлган, яъни айрим товар нархининг ўсиши билан унга бўлган талаб миқдорининг янада ортиши ҳолати ҳам учрайди. Бу ҳолат **Гиффен самараси** деб (инглиз иқтисодчиси Р.Гиффен номи билан) аталади. Гиффен камбағал ишчи оилалари картошка қимматлашишига қарамасдан уни истеъмол қилиш кенгайишини кузатиб, бу самарани тасвирлаб кўрсатган. Тушунтириш шунга асосланадики, картошка камбағал оила овқатида маҳсулотларнинг асосий қисмини эгаллайди. Агар картошка нархининг ўсиши рўй берса, бунда камбағал оила гўшг сотиб олишдан умуман воз кечишга мажбур бўлади, ўзининг кўп бўлмаган даромадининг барчасини картошка харид қилишга сарфлайди.

Демак, бундай вазиятда нархларнинг ошиши зарур товарларга талаб миқдорининг камаймасдан, аксинча кўпайишига олиб келиши мумкин.

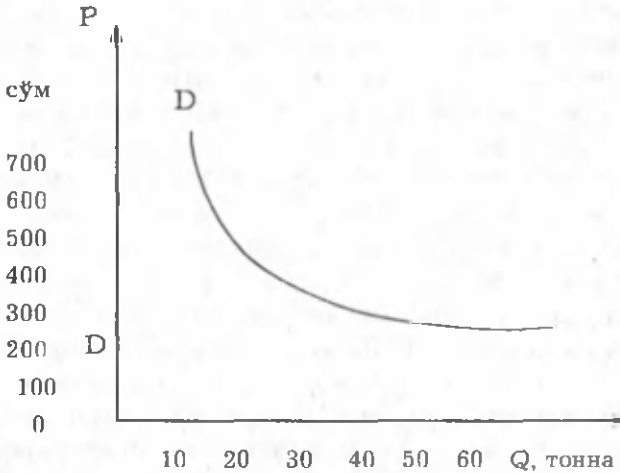
Товар нархи ва унинг харид қилинадиган миқдори (талабнинг) ўртасидаги тескари боғлиқликни оддий икки ўлчамли графикда ҳам тасвирлаш мумкин: ётиқ чизик бозор талаби миқдорини, тик чизик нархни кўрсатади (4.4.1-чизма).

Графикдаги DD чизик нарх ва талаб ҳажми ўртасидаги тескари боғлиқликни тасвирий акс эттиради. Ундаги ҳар бир нуқта товарнинг аниқ нархи ва истеъмолчи шу нархда сотиб олиши мумкин бўлган товар миқдорини кўрсатади.

Нарх ва талаб ҳажмининг ўзгариши ўртасидаги тескари боғлиқликни кўрсатувчи бу чизик талаб эгри чизиги дейилади.

Талаб миқдорига нархдан ташқари таъсир қилувчи омиллар. Талаб ҳажмининг ўзгариши фақат товар нархига эмас, балки бошқа бир қатор омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Бу омиллар талабнинг нархдан ташқари омиллари дейилади.

Талаб эгри чизиги

Талабга нархдан ташқари қуйидаги асосий омиллар таъсир кўрсатади:

- 1) истеъмолчининг диди;
- 2) бозордаги истеъмолчилар сони;
- 3) истеъмолчининг даромадлари;
- 4) бир-бирига боғлиқ товарларнинг нархи;
- 5) келажакда нарх ва даромадларнинг ўзгариши эҳтимоли.

Бу омилларнинг ўзгариши талаб ҳажмининг ўзгаришига қандай таъсир кўрсатишини қараб чиқамиз.

1. Бирор маҳсулотга истеъмолчи дидидаги ижобий ўзгариш рўй берса, нархнинг тегишли даражасида унга бўлган талаб ортади. Бу ўринда реал ҳаётда истеъмолчилар «мода», яъни бирон-бир товарнинг кенг расм бўлган турини сотиб олишга ҳаракат қилишларини мисол келтириш мумкин. Истеъмолчи дидига салбий таъсир кўрсатадиган ҳолатлар талабнинг қисқаришига олиб келади.

2. Ўз-ўзидан аниқки, бозорда истеъмолчилар сони кўпайса, талаб ортади, истеъмолчиларнинг сони камайса, талаб қисқаради. Масалан, алоқа воситаларининг такомиллашуви халқаро молиявий бозор доирасини, ундаги қимматли қоғозларнинг олди-сотди жараёнларида иштирок этувчилар сонини мислсиз кенгайтиради ҳамда акция ва облигация каби молиявий активларга бўлган талабнинг ўсишига олиб келади. Туғилиш даражасининг пасайиши болалар боғчаси ва мактабга бўлган талабни камайтиради.

3. Пул даромади ўзгаришининг талаб ҳажмига таъсири бошқа омилларга қараганда анча мураккаб. Пул даромадининг ортиши жуда кўп товарларга талабни нисбатан оширади, даромаднинг камайиши эса бундай товарларга талабни камайтиради. Даромад ошса, унинг ўсишига қараб истеъмолчилар аксарият ҳолларда нархи юқори бўлса-да, кўпроқ сифатли товарларни харид қилишга ҳаракат қилишади. Бунда улар нон, картошка, карам каби маҳсулотларни камроқ сотиб олишлари мумкин. Чунки ортиқча даромад уларга анча юқори оқсил таркибига эга бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, масалан, гўшт ва сут маҳсулотлари харид қилиш имконини беради. Даромаднинг ўзгариши билан талаб миқдори тўғри боғлиқликда ўзгарадиган товарлар олий тоифали товарлар дейилади.

Даромаднинг ўзгариши билан талаб миқдори тескари боғлиқликда ўзгарадиган товарлар паст тоифали товарлар дейилади.

4. Ўзаро боғлиқ товарлар нархи ўзгаришининг талабга таъсирини ўрганишда уларни икки гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ бўлади: 1) ўзаро бир-бирини алмаштирувчи ёки ўринбосар товарлар; 2) ўзаро бир-бирини тўлдирувчи товарлар.

Ўзаро бир-бирини алмаштирувчи товарлардан бирининг нархини ўзгариши билан бошқасига бўлган талабнинг ўзгариши тўғри боғлиқликда бўлади. Масалан, сариёғ нархининг ошиши маргаринга бўлган талабнинг ортишига олиб келади. Сариёғ нархининг пасайиши эса маргаринга бўлган талабни камайтиради.

Ўзаро бир-бирини тўлдирувчи товарлардан бирининг нархини ўзгариши билан бошқасига бўлган талабнинг ўзгариши тескари боғлиқликда бўлади. Масалан, агар автомобилнинг нархи ошса, бензинга бўлган талаб қисқаради. Аксинча, автомобилнинг нархи тушса, бензинга бўлган талаб ошади.

5. Келгусида истеъмолчи даромадлари, товар нархи ўзгаришининг кутилиши ва товарлар миқдорининг етарли бўлиши ёки бўлмаслиги каби омиллар талаб ҳажминини ўзгартириши мумкин. Келгусида нархнинг нисбатан ошишининг кутилиши, истеъмолчи жорий талабининг ошишига олиб келади. Аксинча, нархнинг пасайиши ва даромаднинг кўпайишининг кутилиши товарларга бўлган жорий талаб ҳажмининг қисқаришига сабаб бўлади.

4.5. “Таклиф” тушунчаси ва қонуни: унга таъсир қилувчи омиллар

Бозор ҳолатининг ўзгаришига истеъмолчи ёки харидорнинг муносабати уларнинг талаби орқали намоён бўлса, ишлаб чиқарувчи ёки сотувчининг муносабати таклиф орқали намоён бўлади.

Маълум вақт оралиғидаги нархларнинг муайян даражасида ишлаб чиқарувчи ёки сотувчилар томонидан маълум турдаги товар ва хизматларнинг бозорга чиқарилган миқдори таклиф дейилади. Нарх ўзгариши билан сотишга чиқариладиган маҳсулот миқдори ҳам ўзгариши сабабли талаб каби таклифнинг ҳам бир қатор муқобил вариантлари мавжуд бўлади. Алоҳида ишлаб чиқарувчи ҳамда бозор таклифини ифодаловчи мисол 4.5.1-жадвалда кўрсатилган.

Жадвал маълумотларидан кўринадики, картошка нархининг 700 сўм даражасида якка таклиф (масалан, битта сотувчи таклифи) энг юқори миқдор 60 кг.ни ташкил этган. Нарх пасайиб бориши билан эса таклиф миқдори ҳам пасайиб бормоқда: 600 сўмда 50 кг., 500 сўмда 30 кг. ва ҳ.к.

Нарх ва таклиф миқдори ўртасидаги боғлиқлик

Бир килограмм картошка нархи (сўм)	Картошканинг якка таклифи миқдори (бир ойда килограмми)	Картошканинг бозор таклифи миқдори (бир ойда тонна)
700	60	60
600	50	50
500	30	30
400	20	20
300	10	10

Жадвалнинг навбатдаги устунида эса картошканинг бозор таклифи (яъни, жами сотувчилар томонидан сотилиши мумкин бўлган) миқдори ифодаланиб, у ҳам ўз тавсифига кўра якка таклифга мос тушади.

Демак, нархнинг ошиши билан шунга мос равишда сотишга чиқариладиган товарлар таклифи миқдори ҳам ортади, нархнинг тушиши билан таклиф ҳажми қисқаради. Нархнинг ўзгариши билан таклиф этилаётган товар миқдорининг тўғри боғлиқликдаги ўзгариши таклиф қонуни дейилади.

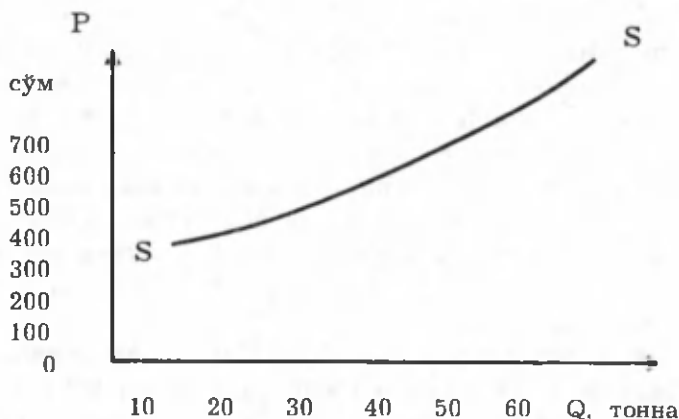
Истеъмолчи учун нархнинг ошиши тўсиқ ролини ўйнаса, ишлаб чиқарувчи учун рағбатлантириш вазифасини бажаради.

Нарх даражаси ва таклиф миқдори ўртасидаги тўғридан-тўғри боғлиқликни кўрсатувчи маълумотларни графикда ифодалаб, таклиф эгри чизигини тасвирлаш мумкин (4.5.1-чизма).

Бозорда таклиф қилинадиган товар ҳажмига нархдан ташқари бир қатор омиллар ҳам таъсир қилади. Бу омилларнинг асосийлари қуйидагилар:

- 1) ресурсларнинг нархи;
- 2) ишлаб чиқариш технологияси;
- 3) солиқ ва субсидиялар;
- 4) бошқа товарларнинг нархи;
- 5) нарх ўзгаришининг кутилиши;
- 6) бозордаги сотувчилар сони.

Таклиф эгри чизиги

Мазкур омиллардан бир ёки бир нечтасининг ўзгариши таклиф ҳажмининг ўзгаришини тақозо қилади.

Таклифга таъсир қилувчи омилларни алоҳида-алоҳида қараб чиқамиз.

1. Ресурсларнинг нархи. Ишлаб чиқариш харажатлари ва таклиф ўртасида мустаҳкам ўзаро боғлиқлик мавжуд. Ресурс нархларининг пасайиши ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради ва таклифни оширади. Аксинча, ресурсларга нархнинг ошиши ишлаб чиқариш харажатларини оширади ва таклифни қисқартиради. Масалан, минерал ўғитлар нархининг пасайиши буғдой таклифини оширади, қурилиш материаллари нархларининг ошиши уй-жой ва ишлаб чиқариш бинолари таклифини қисқартиради.

2. Ишлаб чиқариш технологияси. Технологияларнинг такомиллашуви маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имконини беради. Ресурсларнинг мавжуд нархида ишлаб чиқариш харажатлари камаяди ва таклиф кўпаяди. Масалан, пахта зараркунандаларига қарши анча самарали биологик усулларнинг яратилиши пахта толасининг миқдори ва сифатини, бинобарин таклифини оширади.

3. Солиқлар ва субсидиялар даражаси. Солиқларнинг аксарият турлари ишлаб чиқариш харажатлари таркибига киради. Шу сабабли солиқларнинг ошиши ишлаб чиқариш харажатларини оширади ва таклифни қисқартиради. Масалан, импорт товарларга бож тўловларининг ошиши унинг таклифини қисқартиради. Аксинча, давлат қандайдир товар ишлаб чиқариш ёки бирор соҳага субсидия (субсидия — давлат томонидан аҳоли ёки корхоналарга ўз зарарларини қоплаш ёки бошқа мақсадлар учун қайтарилмаслик шarti билан берилувчи маблағ) берса, бу амалда харажатларни камайтиради ва унинг таклифини оширади.

4. Бошқа товарлар нархи. Бошқа товарлар нархларининг ўзгариши ҳам мазкур товар таклифини ўзгартиради. Масалан, бошқа ўзгармас шароитларда қўй гўшти нархининг пасайиши натижасида ундан олинадиган фойда даражаси ҳам пасайиб, қассоблар томонидан мол гўшти таклифининг оширилишига олиб келади.

5. Нарх ўзгаришининг кутилиши. Келгусида маҳсулот нархининг ўзгаришининг кутилиши ҳам ишлаб чиқарувчининг бугунги кундаги бозорга маҳсулот етказиб бериш хоҳишига таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, келажакда нефть нархининг кескин пасайишининг кутилиши нефтнинг таклифини пасайтиради.

6. Ишлаб чиқарувчилар ёки сотувчилар сони. Товар ишлаб чиқарувчилар қанчалик кўп бўлса, таклиф қилинадиган маҳсулот миқдори шунчалик кўп бўлади. Тармоқдаги ишлаб чиқарувчилар сони ортиб бориши таклифни кўпайтиради, чунки товар ишлаб чиқариш кўпаяди.

Таклиф ҳажмининг ўзгаришига товарнинг сақланиш хусусияти, сақлаш харажатлари ва транспорт-ташиш имкониятлари ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, узоқ вақт сақлаб бўлмайдиган қишлоқ хўжалик ва озиқ-овқат маҳсулотлари учун таклиф камдан кам ҳолларда ўзгарувчан бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг хусусияти, табиий ресурсларнинг мавжуд даражаси ҳам таклифга таъсир кўрсатади. Масалан, нархнинг ўзгаришига жавобан иш-

лаб чиқаришни кенгайтириш ёки бошқа хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш имконияти мавжуд бўлса таклиф ўзгаради. Қишлоқ хўжалигига яроқли бўлган ерлар чекланган бўлса, унинг нархи (рента) қанчалик ошмасин, ер таклифини ошириб бўлмайди.

Ижодий касб соҳа ходимларининг (масалан, олимлар, шоирлар, ёзувчилар, мусаввирлар ва бошқалар) меҳнат маҳсули ва ноёб санъат асарларининг таклифи ҳам ноўзгарувчан бўлади.

4.6. Талаб ва таклиф миқдорлари ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши ҳамда бозор мувозанати

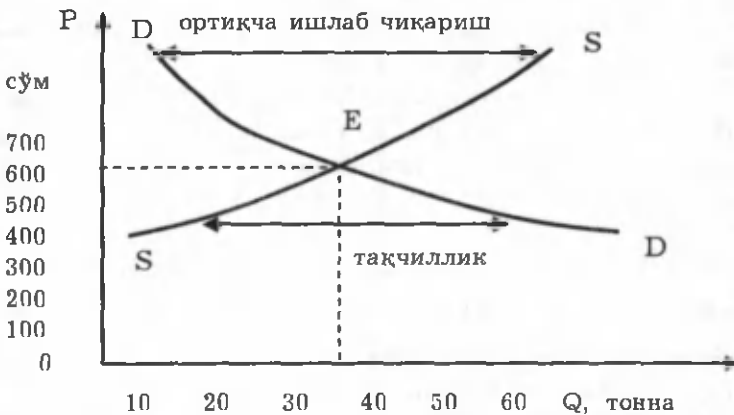
Биз юқорида турли омиллар таъсирида талаб ва таклиф миқдорининг ўзгариб туришини кўрдик. Лекин талаб билан таклиф миқдорлари бир-бирлари билан доимо маълум нисбатда бўлади, бу нисбатлар ўзгариб туради. Баъзан талаб таклиф миқдоридан ошиб кетиб, нарх кўтирилса, айрим пайтда таклиф талаб миқдоридан ошиб кетиб, нарх пасайиб кетади.

Талаб билан таклиф миқдори бир-бирига тенг бўлган ҳолат бозор мувозанати дейилади. Бозор мувозанати вужудга келган ҳолда шаклланган нарх бозор нархи дейилади. Баъзан уни мувозанатлашган нарх деб ҳам юритилади. Бозор мувозанати ва мувозанатлашган нарх доимо мавжуд бўлмайди, уларга таъсир қилувчи кўплаб омиллар мувозанатнинг бузилишига сабаб бўлади. Аммо иқтисодиётда бозор мувозанатига интилиш доимо мавжуд бўлади.

«Талаб» ва «таклиф» тушунчалари таҳлили бизга соувчи ва харидорлар манфаатининг мувофиқ келишини қараб чиқиш имконини беради. Бундай мувофиқлик ўзифодасини мувозанатлашган нархда топади.

Олдинги бандларда кўриб чиқилган бозор талаби ва таклифи эгри чизиқларини битта графикка жойлаштириб, бозорнинг мувозанатлашган нуқтасини ҳосил қиламиз (4.6.1-чизма).

Бозор мувозанати

Графикда Е нуқтага мувозанатлашган нарх (H_m) ва маҳсулотнинг мувозанатлашган миқдори (M_m) мос келади. Яъни, картошка нархи 500 сўм бўлганда, харидорлар 30 тонна картошкани сотиб олишга, сотувчилар эса 30 тонна картошкани бозорга чиқаришга тайёр ва бундай имкониятга эгадирлар. Нархнинг 400 сўм даражасида сотувчилар ва харидорлар аҳволи бутунлай ўзгаради: сотувчилар фақат 20 тонна картошкани сотишга, харидорлар эса 50 тонна сотиб олишга тайёр бўладилар ва ҳоказо.

Графикда нархнинг 700 сўм даражасидаги бозор ҳолати товарлар ортиқча ишлаб чиқарилишини кўрсатади ва тўйинган бозорни ифодалайди. Аксинча, 300 сўм даражасидаги бозор ҳолатида товар тақчиллиги (дефицит) вужудга келади ва тақчил товар бозорини тавсифлайди.

Бозор мувозанатини ўзига хос математик тенглик сифатида ҳам ифодалаш мумкин:

$$T_o = T_\phi = H_m = M_m,$$

бу ерда: T_o — талаб, T_ϕ — таклиф, H_m — мувозанатлашган нарх, M_m — товарнинг мувозанатли миқдори.

Мувозанатлашган нархнинг моҳиятини тушуниш учун вақт омили катта аҳамиятга эга бўлади. Шу сабабли бозордаги бир зумлик, қисқа даврли ва узоқ даврли мувозанат ҳолатларини фарқлаш зарур.

Бир зумлик мувозанат учун тақдим қилинадиган товарларнинг ўзгармас ёки доимий миқдори хос. Бу ишлаб чиқаришнинг бозор вазиятига тез, бирданга мослаша олмаслиги билан боғлиқ.

Қисқа даврли мувозанат вақтинчалик амал қилувчи омиллардан фойдаланиш орқали ишлаб чиқариш ва таклифни кўпайтириш имкониятини тақозо қилади. Бундай вақтинчалик омилларга иш вақтидан ташқари (масалан, дам олиш ва байрам кунлари) ишлаш, иш сменасини кўпайтириш каби тадбирлар киради.

Узоқ даврли мувозанатни таъминлаш узоқ муддатли даврда амал қилувчи омиллардан фойдаланишни тақозо қилади. Бунда ишлаб чиқаришни қайта куроллантириш, янгилаш ва қўшимча қувватларни вужудга келтириш билан боғлиқ инвестициялар ҳақида гап боради. Бу даврда янги корхоналарни қуриш ҳам мумкин бўлади.

Истеъмолчининг товар нархларининг ўзгаришига сезгирлик даражасини аниқлашда нарх бўйича эгилувчанлик тушунчасидан фойдаланилади. Айрим маҳсулотлар нархидаги унча сезиларли бўлмаган ўзгаришлар сотиб олиннадиган маҳсулот миқдориди катта ўзгаришлар бўлишига олиб келиши мумкин. Бундай маҳсулотларга талаб нисбатан эгилувчан дейилади. Бошқа хил маҳсулотлар нархидаги сезиларли ўзгариш харид миқдориди фақат катта бўлмаган ўзгаришларга олиб келиши мумкин.

Талаб ҳажмига таъсир қилувчи бошқа омиллар ўзгармай қолган шароитда нархнинг бир фоизга ўзгариши талабнинг неча фоизга ўзгаришини ифодаловчи кўрсаткич талабнинг нарх бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичи дейилади. Бу кўрсаткич кўпинча оддий қилиб талабнинг эгилувчанлиги деб аталади.

Талабнинг нарх бўйича эгилувчанлиги (ϵ_r) даражаси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$\varepsilon_T = \frac{\Delta Q}{\Delta P}$$

Бу ерда: DQ — талаб миқдорининг фоизли ўзгариши;
 DP — нархларнинг фоизли ўзгариши.

Талабнинг нарх бўйича эгилувчанлиги товарнинг муайян нарх даражаси учун алоҳида ҳисобланади. Масалан, 7.1-жадвал асосида картошкага талабнинг нарх бўйича эгилувчанлигини кўриб чиқайлик. Маълумотлардан кўринадикки, 1 кг картошка нархи 700 сўмдан 600 сўмга тушганда бозор талаби миқдори 10 тоннадан 20 тоннага қадар ортган. Бундай ҳолда талаб эластиклиги:

$$\varepsilon_T = \frac{10}{10} \cdot \frac{100}{700} \approx 7 \text{ га тенг.}$$

Яъни, картошка нархининг 1 фоизга пасайиши унга бўлган талаб миқдорининг 7 фоизга ўсишига олиб келган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, товарнинг ҳар бир муайян нарх даражаси учун талабнинг нарх бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичлари фарқланади. Жумладан, жадвалдаги маълумотлар бўйича, картошка нархи 600 сўмдан 500 сўмга пасайганда талаб эгилувчанлиги кўрсаткичи 3% ни, 500 сўмдан 400 сўмга пасайганда 3,3% ни ташкил этади ва ҳ.к.

Талаб эгилувчанлигини белгилаб берувчи бир қатор омиллар мавжуд. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Ўринбосар товарларнинг мавжудлиги. Одатда муайян турдаги эҳтиёжни бир қатор товарлар билан қондириш имконияти мавжуд бўлади. Масалан, қишда совуқдан сақланиш учун пальто билан бир қаторда куртка, плащ ва бошқа иссиқ кийимлардан фойдаланиш мумкин. Ёки бирор жойга саёҳатга бориш учун самолёт билан бир қаторда тезюар поезд, автомобилдан фойдаланиш мумкин. Бу ўринда куртка, плащ ва бошқа иссиқ кийимлар пальтонинг, тезюар поезд, автомобиль самолётнинг ўринбосар товарлари ҳисобланади. Агар бирор товарнинг бошқа ўринбосар товарлари қанчалик кўп бўлса, унга бўлган талаб шунчалик кўп эгилувчан бўла-

ди. Жумладан, соф рақобатли бозорда таклиф қилинадиган товарларнинг ўринбосар товарлари жуда кўп бўлиб, шу сабабли ҳар бир алоҳида сотувчи маҳсулотларига талаб бутунлай эгилувчан ҳисобланади.

2. Товар қийматининг истеъмолчи даромадидаги салмоғи. Истеъмолчи даромадида товар қиймати қанчалик катта ўринни эгалласа, унга талаб шунчалик юқори эгилувчан бўлади. Масалан, дафтар ёки қалам нархининг 10 фоизга ўсиши бир неча сўмни ташкил қилади ва бу талаб қилинаётган товар миқдориди жуда кам ўзгариш бўлишига олиб келади. Шу билан бирга, автомобиль ёки уй нархининг 10 фоизга ўсиши бир неча миллион сўмни ташкил қилиши мумкин. Нархларнинг бундай ошиши жуда кўп оилалар бир неча йиллик даромадининг катта қисмини ташкил қилади ва, айтиш мумкинки, бу сотиб олинadиган маҳсулот миқдорини сезиларли равишда камайтиради.

3. Маҳсулотларнинг истеъмол хусусиятлари. Зеб-зийнат буюмларига талаб одатда эгилувчан, ҳаётий зарур буюмларга эса талаб нозгилувчан ҳисобланади. Масалан, нон ва электр энергияси зарурий истеъмол буюмлари ҳисобланади, шу сабабли улар нархининг ошиши нон ёки электр энергиясини истеъмол қилишнинг кескин камайишига олиб келмайди. Бошқа томондан, зеб-зийнат буюмларига нархлар ошганда уларни осонлик билан истеъмолдан чиқариб ташлаш мумкин.

4. Вақт омили. Қарор қабул қилиш учун вақт оралиғи қанча узоқ бўлса, маҳсулотга талаб шунча эгилувчан бўлади. Масалан, агар мол гўштининг нархи 10%га кўтарилса, истеъмолчи уни харид қилишни бирданга қисқартирмаслиги мумкин. Лекин бир қанча вақт ўтиши билан у ўзининг мойиллигини товуқ гўшти ёки балиққа ўтказиши мумкин.

Шунингдек, даромад бўйича талаб эгилувчанлиги ҳам мавжуд. Даромадлар кўпайиши билан товар ва хизматларга бўлган талаб ҳам ошади. Бундан кўринадики, даромад талабга таъсир кўрсатади. Бу таъсир даражасини аниқлаш учун даромад бўйича талаб эгилувчанлиги кўрсаткичидан фойдаланилади.

Истеъмолчи даромадининг бир фоизга ўзгариши талабнинг неча фоизга ўзгаришини ифодаловчи кўрсаткич талабнинг даромад бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичи дейилади ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\mathcal{E}_T = \frac{\Delta Q}{\Delta D}$$

Бу ерда: DQ — талаб миқдорининг фоизли ўзгариши;
 DD — даромаднинг фоизли ўзгариши.

Мисол учун, истеъмолчи даромади ойига 100 минг сўм бўлганида 5 кг гўшт маҳсулотлари истеъмол қилиб, даромади 150 минг сўмга қадар ошганда, унинг гўшт маҳсулотлари истеъмоли ҳажми ойига 7 кг га етди, деб фараз қилайлик. Истеъмолчининг гўшт маҳсулотларига талабининг даромад бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичини ҳисоблаймиз:

$$\mathcal{E}_T = \frac{2}{5} : \frac{50}{100} = 0,8$$

Яъни, истеъмолчи даромадининг 1% га ортиши ўз навбатида, унинг гўшт маҳсулотларига бўлган талаби миқдорининг 0,8% га ортишига олиб келмоқда.

Худди талабнинг нарх бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичи сингари таклифнинг нарх бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичини ҳам аниқлаш мумкин.

Таклиф ҳажмига таъсир қилувчи бошқа омиллар ўзгармай қолган шароитда, нархнинг бир фоизга ўзгариши таклифнинг неча фоизга ўзгаришини ифодаловчи кўрсаткич таклифнинг нарх бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичи дейилади. Бу кўрсаткич кўпинча оддий қилиб таклифнинг эгилувчанлиги деб ҳам аталади.

Таклифнинг нарх бўйича эгилувчанлиги ($\mathcal{E}_{T\phi}$) даражаси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$\mathcal{E}_{T\phi} = \frac{\Delta Q}{\Delta P}$$

Бу ерда: DQ — таклиф миқдорининг фоизли ўзгариши;
 DP — нархларнинг фоизли ўзгариши.

Юқоридаги маълумотлардан фойдаланиб, картошка нархининг турли даражаларидаги ўзгаришга мувофиқ келувчи таклиф эгилувчанлиги кўрсаткичларини аниқлаш мумкин. Масалан, 1 кг картошканинг дастлабки нархи 700 сўмдан 600 сўмга пасайиши сотувчилар томонидан таклиф миқдорини 60 тоннадан 50 тоннага қадар қисқартирилишига олиб келган. Бу ҳолда, картошка таклифининг нарх бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичи:

$$\mathcal{E}_{\text{тф}} = \frac{10}{60} : \frac{100}{700} \approx 1,2 \text{ га тенг.}$$

Яъни, картошка нархининг 1% га пасайиши уни бозор таклифининг 1,2% га қисқаришига олиб келган. Таъкидлаш лозимки, талабнинг нарх бўйича эгилувчанлиги сингари таклифнинг нарх бўйича эгилувчанлиги кўрсаткичлари ҳам товарнинг ҳар бир муайян нарх даражаси учун фарқланади. Жумладан, жадвалдаги маълумотлар бўйича, картошка нархи 600 сўмдан 500 сўмга пасайганда таклиф эгилувчанлиги кўрсаткичи 2,4% ни, 500 сўмдан 400 сўмга пасайганда 1,7% ни ташкил этади ва ҳ.к.

Таклиф эгилувчанлигига таъсир кўрсатувчи муҳим омил, маҳсулотга нархнинг мавжуд ўзгаришини ҳисобга олиш учун зарур бўлган вақт оралиғи ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчи нархнинг мавжуд ўзгаришига мослашиш учун қанчалик узокроқ вақтга эга бўлса, ишлаб чиқариш ҳажми шунчалик катта ўзгаради ва шунга мос равишда таклифнинг эгилувчанлиги ҳам юқори бўлади. Биз юқорида вақт омилининг жуда қисқа, қисқароқ ва узок муддатли даврларидаги таклифнинг ўзгаришига таъсирини таҳлил қилиб берган эдик. Бу таъсир таклифнинг эгилувчанлигида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолади.

Шу ўринда, талаб ва таклиф эгилувчанлиги кўрсаткичларини аниқлашда уларнинг турли даражаларини умумий ҳолда баҳолаш муҳим ўрин тутди. Бунда асосан қуйидаги учта ҳолатни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1) талаб ёки таклиф эгилувчанлиги коэффициенти 1 дан катта ($\mathcal{E}_{\text{т}}, \mathcal{E}_{\text{тф}} > 1$). Бундай талаб ёки таклиф «эгилув-

чан» ёки «нисбатан эгилувчан» деб аталади. У талаб ёки таклиф этилаётган товар миқдорининг фоиздаги ўзгариши нархнинг фоиздаги ўзгаришига қараганда аҳамиятли даражада рўй беришини англатади;

2) талаб ёки таклиф эгилувчанлиги коэффиценти 1 га тенг ($\Theta_T \Theta_{T\phi} = 1$). Бундай талаб ёки таклиф «бирга тенг эгилувчан» деб аталади. У талаб ёки таклиф этилаётган товар миқдорининг фоиздаги ўзгариши нархнинг фоиздаги ўзгариши билан тенг боришини англатади;

3) талаб ёки таклиф эгилувчанлиги коэффиценти 1 дан кичик ($\Theta_T \Theta_{T\phi} < 1$). Бундай талаб ёки таклиф «ноэгилувчан» ёки «нисбатан ноэгилувчан» деб аталади. У талаб ёки таклиф этилаётган товар миқдорининг фоиздаги ўзгариши нархнинг фоиздаги ўзгаришига қараганда аҳамиятсиз даражада рўй беришини англатади.

Товарларнинг талаб ёки таклиф бўйича эгилувчанлик даражасини билиш реал ҳаётда уларнинг нарх стратегиясини ишлаб чиқиш ҳамда товар сотишдан олинadиган ялпи даромадни энг юқори ҳажмига етказишда ҳам муҳим роль ўйнайди.

Хулоса

1. Бозор — ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар мажмуаси.

2. Бозор иқтисодиётининг самарали амал қилиши учун унинг инфратузилмаси шакллантирилади. Бозор инфратузилмаси — бу бозор муносабатларига кўмак беришга қаратилган ижтимоий-иқтисодий институтлар тизимидир.

3. Иқтисодиётни бошқаришнинг бозор механизми — иқтисодий тизимнинг самарали ва мослашувчан дастагидир. Бозор механизмнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг ҳар бир элементи нарх билан чамбарчас боғлиқдир. Айниқса нархнинг талаб ва таклиф ҳажмига таъсири ҳамда уларнинг ўзаро алоқадорлиги бозор иқтисодиёти

шароитида ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг фаолиятини белгилаб беради.

4. Талаб — эҳтиёжнинг пул билан таъминланган қисмидир. Талаб қонунига мувофиқ нархнинг ўсиб бориши талабнинг қисқаришига олиб келади, талабнинг кенгайиши эса нархнинг ўсишига олиб келади. Шунинг учун нарх (мустақил ўзгарувчи) билан талаб (тобе ўзгарувчи) ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд.

5. Таклиф ишлаб чиқарувчиларнинг бозорга сотишга чиқарган товарлари миқдори бўлиб, товарлар миқдори ишлаб чиқариш билан белгиланади, ammo айнан унга боғлиқ эмас, чунки захира, экспорт ва импорт омиллари ҳам таклиф қилинадиган товарлар миқдорига таъсир кўрсатади. Таклиф билан нарх ўртасида тўғри боғлиқлик мавжуд, нархларнинг ўсиши таклифнинг ўсишига олиб келади ва ёки аксинча.

6. Талаб ва таклифнинг ўзаро таъсири натижасида бозор мувозанати вужудга келади. Бозор мувозанати — талаб ҳажмининг таклиф ҳажмига мос келишидир. Бундай мос келишлик бозорда мувозанатли нархни ёки бозор нархини шакллантиради.

Асосий таянч тушунчалар

Бозор, бозор объекти, бозор субъекти, бозор инфра-тузилмаси, биржа, товар биржаси, фонд биржаси, валюта биржаси, меҳнат биржаси, брокер (маклер), аукцион, савдо ярмаркаси, савдо уйи, супермаркет, аудитор фирма, талаб, талаб қонуни, талаб эгри чизиги, олий тоифали товарлар, паст тоифали товарлар, таклиф, таклиф қонуни, бозор мувозанати, бозор нархи, талаб эгилувчанлиги, таклиф эгилувчанлиги.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. «Бозор» тушунчасига таъриф беринг ва унинг асосий вазифаларини кўрсатинг.
2. Бозорни туркумлашда қандай мезонлар асос қилиб олинади? Уларни санаб кўрсатинг.

3. Етуклик даражасига қараб бозор қандай турларга ажратилади?
4. Сотиладиган ва сотиб олинадиган товар, хизмат турига кўра бозорнинг қандай турларини ажратиш мумкин?
5. Худудий жиҳатдан бозорнинг қандай турлари мавжуд?
6. Бозор инфратузилмаси нима? Унинг таркибий қисмлари ва асосий унсурларига таъриф беринг.
7. Талаб қонунини тушунтиринг. Талабга қандай омиллар таъсир қилади? Бу омиллардан ҳар бири ўзгарса, талаб эгри чизигида қандай ўзгариш рўй беради?
8. Таклиф қонунини тушунтиринг. Таклифга қандай омиллар таъсир қилади? Бу омиллардан ҳар бири ўзгарса, талаб эгри чизигида қандай ўзгариш рўй беради?
9. Талаб ва таклифнинг қуйидаги ўзгаришларининг ҳар бири рақобатли бозорда мувозанатли нарх ва маҳсулотларнинг мувозанатли миқдорига қандай таъсир кўрсатади? Жавобларингизнинг тўғрилигини текшириш учун талаб ва таклиф эгри чизиклари графигидан фойдаланинг:
 - а) таклиф қисқаради, талаб эса ўзгаришсиз қолади; б) талаб қисқаради, таклиф эса ўзгаришсиз қолади; в) таклиф кўпаяди, талаб эса ўзгаришсиз қолади; г) талаб ҳам, таклиф ҳам кўпаяди; д) талаб ортади, таклиф эса ўзгаришсиз қолади; е) таклиф кўпаяди, талаб эса қисқаради; ж) талаб ортади, таклиф эса қисқаради; з) талаб ҳам, таклиф ҳам қисқаради.

5-мавзу. Рақобат ва рақобатчилик муҳити. Нархнинг моҳияти ва шаклланиш хусусиятлари

5.1. Рақобатнинг моҳияти, шакллари ва усуллари

Рақобат бозор иқтисодиётининг ва умуман товар хўжалигининг энг муҳим белгиси, уни ривожлантириш воситаси ҳисобланади.

Рақобатнинг иқтисодий мазмунини тушуниб олиш унга турли томондан ёндашишни талаб қилади. Мустақил товар ишлаб чиқарувчилар (корхоналар) ўртасидаги рақобат товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва яхши фойда келтирадиган нархда сотиш, умуман иқтисодиётда ўз мақеини мустаҳкамлаш учун курашдан иборат. Бунда улар керакли ишлаб чиқариш воситалари, хом ашё ва материаллар сотиб олиш, ишчи кучини ёллаш учун ҳам курашади. Ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат пировардида истеъмолчиларни ўзига жалб этиш учун курашни ҳам англади.

Ресурсларни етказиб берувчилар ўзларининг иқтисодий ресурсларини (капитал, табиий ресурслар, ишчи кучи) юқори нархларда сотиш учун рақобатлашадилар. Ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчилар ўртасидаги рақобат бозор муносабатлари ривожланган, иқтисодиёт тўлиқ эркинлашган шароитда ёрқин намоён бўлади.

Рақобат истеъмолчилар ўртасида ҳам юз беради: улар товарларни қулай ва арзон нархларда сотиб олишга ҳаракат қиладилар, яъни харидор ҳар бир сарфланган пул бирлиги эвазига кўпроқ нафлиликка эга бўлишга ҳаракат қиладилар. Арзон ва сифатли товарни сотиб олиш учун курашадилар.

Шундай қилиб, рақобат кўп қиррали иқтисодий ҳодиса бўлиб, у бозорнинг барча субъектлари ўртасидаги мураккаб муносабатларни ифодалайди. Рақобат — бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг тўқнашувидан иборат бўлиб, улар ўртасидаги юқори фойда ва кўпроқ нафлиликка эга бўлиш учун курашни англади.

Ишлаб чиқарувчилар сарфланган харажатларнинг ҳар бир бирлиги эвазига кўпроқ фойда олиш мақсадида рақобатлашадилар. Мана шу фойда орқасидан қувиш натижасида улар орасида товарларни сотиш доираларини кенгайтириш, қулай бозорлар, арзон хом ашё, энергия ва арзон ишчи кучи манбаларига эришиш учун кураш боради.

Ўз навбатида, харидорлар, яъни истеъмолчилар сарфлаган ҳар бир сўм харажати эвазига кўпроқ нафлиликка эга бўлиш учун курашадилар, уларнинг ҳар бири арзон, сифатли товар ва хизматларга эга бўлишга ҳаракат қилади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг фаолият кўрсатувчи тадбиркор ва мулк эгаси сифатида эркин ва мустақил бўлиши рақобатнинг иқтисодий асосини ташкил этади. Чунки ҳар бир мулк эгасининг ўз манфаати бўлиб, улар шу манфаатга эришиш учун интилади. Мулк эгасининг товар ишлаб чиқариш ва барча бошқа соҳалардаги фаолияти шу манфаатга бўйсундирилган бўлади. Бу жиҳатдан қараганда рақобат эркин иқтисодий фаолият қилувчи субъектлар манфаатларининг тўқнашувидан иборат бўлишини аниқ тавсифлайди. Рақобат мавжуд бўлишининг бошқа шарти товар-пул муносабатларининг маълум даражада ривожланган бозор тизимида амал қилишидир.

Рақобатнинг мазмуни унинг вазифаларини кўриб чиқиш орқали янада кенгроқ намоён бўлади.

Ҳозирги бозор иқтисодиётида рақобатнинг қуйидаги асосий вазифаларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) тартибга солиш вазифаси;
- 2) ресурсларни жойлаштириш вазифаси;
- 3) инновацион вазифа;
- 4) мослаштириш вазифаси;
- 5) тақсимлаш вазифаси;
- 6) назорат қилиш вазифаси.

Рақобатнинг тартибга солиш вазифаси ишлаб чиқаришни талаб (истеъмол)га мувофиқлаштириш мақсадида таклифга таъсир ўтказишдан иборат. Айнан шу вазифа ёрдамида иқтисодиётда таклифнинг талаб орқали, ишлаб чиқариш таркиби ва ҳажмининг яқка тартибдаги ва ижти-

мой эҳтиёжлар орқали белгиланишига эришилади, яъни иқтисодиёт бозор қонунлари асосида тартибга солинади.

Рақобатнинг ресурсларни жойлаштириш вазифаси ишлаб чиқариш омилларини улар энг кўп самара берадиган корхона, ҳудуд ва минтақаларга оқилона жойлаштириш имконини беради.

Рақобатнинг инновацион вазифаси фан-техника тараққиёти ютуқларига асосланувчи ҳамда бозор иқтисодиёти субъектларининг ривожланишини тақозо этувчи турли кўринишдаги янгиликларнинг жорий этилишини англатади.

Рақобатнинг мослаштириш вазифаси корхона (фирма)ларнинг ички ва ташқи муҳит шароитларига рационал тарзда мослашишига йўналтирилган бўлиб, уларнинг шунчаки ўзини-ўзи сақлаб, иқтисодий жиҳатдан яшаб қолишидан хўжалик фаолияти соҳаларининг экспансияси (кенгайиши)га ўтишини билдиради.

Рақобатнинг тақсимлаш вазифаси ишлаб чиқарилган неъматлар ялпи ҳажми (ялпи ички маҳсулот)нинг истеъмолчилар ўртасида тақсимланишига бевосита ва билвосита таъсир ўтказади.

Ниҳоят, рақобатнинг назорат қилиш вазифаси бозордаги баъзи иштирокчиларнинг бошқа бир иштирокчилар устидан монополистик ҳукмронлик ўрнатишига йўл қўймасликка йўналтирилади.

Рақобат курашининг мазмуни тўғрисида тўлароқ тушунчага эга бўлиш учун унинг асосий шакллари ва белгиларини кўриб чиқиш зарур. **Ўз миқёсига кўра**, рақобат икки турга — тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобатга бўлинади.

Тармоқ ичидаги рақобат товар ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулайроқ шароитига эга бўлиш, қўшимча фойда олиш учун бир тармоқ корхоналари ўртасида боради. Ҳар бир тармоқдаги мавжуд корхоналарнинг техника билан таъминланиш ва меҳнат унумдорлиги даражалари турлича бўлганлиги сабабли, ушбу корхоналарда ишлаб чиқарилган товарларнинг индивидуал (алоҳида) қиймати бир хил бўлмайди.

Тармоқ ичидаги рақобат товарларнинг ижтимоий қийматини, бошқача айтганда, бозор қийматини аниқлайди ва белгилайди. Бу қиймат, одатда, ўртача шароитда ишлаб чиқарилган ва муайян тармоқ товарларининг аҳамиятли қисмини ташкил этадиган товарларнинг қийматига мос келади.

Тармоқ ичидаги рақобат натижасида техника даражаси ва меҳнат унумдорлиги юқори бўлган корхоналар кўшимча фойда оладилар ва аксинча, техника жиҳатдан ночор корхоналар эса ишлаб чиқарилган товар қийматининг бир қисмини йўқотадилар ва зарар кўрадилар.

Тармоқлараро рақобат турли тармоқлар корхоналари ўртасида энг юқори фойда нормаси олиш учун олиб бориладиган курашдан иборат. Бундай рақобат капиталларнинг фойда нормаси кам бўлган тармоқлардан фойда нормаси юқори тармоқларга оқиб ўтишига сабаб бўлади. Янги капиталлар кўпроқ фойда келтирувчи соҳаларга интилиб, ишлаб чиқаришнинг кенгайишига, таклиф кўпайишига олиб келади. Шу асосда, нархлар пасая бошлайди. Шунингдек, фойда нормаси ҳам пасаяди. Кам фойда келтирувчи тармоқлардан капиталнинг чиқиб кетиши тескари натижага олиб келади: бу ерда ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаради, товарларга бўлган талаб улар таклиф қилишидан ошиб кетади, бунинг оқибатида нархлар кўтарилади, шу билан бирга фойда нормаси ошади. Натижада, тармоқлараро рақобат объектив равишда қандайдир динамик мувозанатни келтириб чиқаради. Бу мувозанат капитал қаерга сарфланганлигидан қатъи назар, тенг капитал учун тенг фойда олинишига интилишни таъминлайди. Демак, тармоқлараро рақобат капитал қайси тармоққа киритилмасин, худди шу тармоқ фойда меъёрларини ўртача фойда нормасига «бараварлаштиради».

Иқтисодий адабиётларда бир тармоқ ичидаги рақобатнинг тўртта шакли алоҳида ажратиб кўрсатилади. Булар соф рақобат, соф монополия, монополистик рақобат ва олигополиядир.

Соф рақобат шароитида бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқда жуда кўп сонли корхоналар мавжуд

бўлади. Юқори даражада ташкил қилинган бозорда кўплаб сотувчилар ўзларининг маҳсулотларини таклиф қиладилар. Аини пайтда, ушбу маҳсулот харидор ва истеъмолчиларининг сони ҳам жуда кўп бўлади.

Соф рақобатли бозорда алоҳида корхоналар маҳсулот нархи устидан назорат ўрната олмайди ёки назорат сезиларсиз даражада бўлади. Чунки ҳар бир корхонада умумий ишлаб чиқариш ҳажми унча катта бўлмайди. Шу сабабли алоҳида корхонада ишлаб чиқаришнинг кўпайиши ёки камайиши умумий таклифга, демак маҳсулот нархига сезиларли таъсир кўрсатмайди.

Соф рақобат шароитида янги корхоналар тармоққа эркин кириши, тармоқда мавжуд бўлган корхоналар эса уни эркин ташлаб чиқиши мумкин. Хусусан, янги корхоналарнинг пайдо бўлиши ва уларнинг рақобатли бозорда маҳсулотларини сотишга ҳуқуқий, технологик, молиявий ва бошқа жиддий иқтисодий тўсиқлар бўлмайди.

Соф монополияда тармоқ битта фирмадан иборат бўлганлиги сабабли, у мавжуд маҳсулот (хизмат)нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва яккаҳуқумронлик шаклланади.

Монополия шароитида фирма нарх устидан сезиларли назоратни амалга оширади. Бунинг сабаби оддий бўлиб, у маҳсулот (хизмат)нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва демак, таклифнинг умумий ҳажми устидан назорат қилади.

Монополистик рақобат ўз ичига ҳам монополия, ҳам рақобат унсурларини олади. Бунда тармоқдаги бир турдаги маҳсулотнинг ўнлаб ишлаб чиқарувчилари бир-бирлари билан қулай нарх ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмига эришиш борасида рақобатлашадилар. Бироқ, аини пайтда, ҳар бир ишлаб чиқарувчи ўз маҳсулотини табақалаштириш, яъни шу турдаги бошқа маҳсулотлардан қайси бир жиҳати (сифат даражаси, шакли, қадоқланиши, сотиш шароитлари ва ҳ.к.) бўйича фарқлантириш орқали унинг монопол ишлаб чиқарувчисига айланади.

Олигополия — тармоқда у қадар кўп бўлмаган корхоналарнинг мавжуд бўлиши ва ҳукмронлик қилишидир. Бу олигополиянинг энг муҳим белгисидир. Қайси товарлар ва хизматлар бозорида нисбатан кам сонли ишлаб чиқарувчилар ҳукмронлик қилса, шу тармоқ олигополистик тармоқ ҳисобланади.

Шунингдек, иқтисодий адабиётларда **фирром ва ҳалол рақобатлашув** усуллари ҳам ажратиб кўрсатилади. Рақобатлашувнинг ноанъанавий, жамият томонидан эътироф этилмаган, ижтимоий ахлоқ қоидалари доирасидан четга чиқувчи, ноиқтисодий (яъни, жисмоний куч ишлаши, мажбурлаш, рақибларнинг обрўсига путур етказиш ва ҳ.к.) усулларида фойдаланиш фирром рақобат деб юритилади. Фирром рақобат орқали фирмалар ўз рақибларининг тармоққа кириб келишини тажовузкорона ва шафқатсиз бартараф қилиши мумкин. Банкларни, моддий ресурс таъминотчиларини кредит ва материаллар етказиб беришдан воз кечишга мажбурлаш, етакчи мутахассисларни оғдириб олиш, нархни кескин пасайтириш фирром рақобатнинг оддий усуллари.

Ҳалол рақобат — рақобат курашида жамият томонидан тан олинган иқтисодий усулларни қўллаш, ўзининг мақсад ва манфаатларига эришишда умумжамят манфаатларига зид келувчи ҳолатларни қўлламаслик каби қоидаларга асосланади.

Рақобат курашининг икки усули фарқланади: нарх воситасидаги рақобат ва нархсиз рақобат.

Нарх воситасида рақобатлашув курашнинг асосий усули бўлиб ишлаб чиқарувчиларнинг ўз товарлари нархини бошқа ишлаб чиқарувчиларнинг шундай маҳсулотлари нархига нисбатан пасайтириши ҳисобланади.

Унинг асосий ва энг кўп қўлланиладиган кўриниши — «нархлар жанги» деб аталадики, бунда йирик ишлаб чиқарувчилар рақибларини тармоқдан сиқиб чиқариш учун нархни вақти-вақти билан ёки узоқ муддат пасайтириб туради. Бу усулни қўллаш учун ишлаб чиқарувчи бошқа рақибларига қараганда унумлироқ технологияни кири-

тиши, малакалироқ ишчиларни ёллаши ва ишлаб чиқаришни яхшироқ ташкил қилиши керак бўлади. Фақат шундагина унинг товарининг индивидуал қиймати бозор қийматидан паст бўлиб, мазкур товар нархини пасайтириш имконини беради.

Нарх воситасида рақобатлашиш усулларида бири — **демпинг нархларни қўллашдир**. Бунда миллий ишлаб чиқарувчилар ўзларининг товарларини бошқа мамлакатларга ички бозордаги нархлардан, айрим ҳолларда таннархидан ҳам паст бўлган нархларда сотади. Шу орқали улар ички бозорда нархларнинг барқарорлигига эришиш мамлакатдаги ортиқча маҳсулотни йўқотиш, янги бозорларга кириб олиш ва унда ўзларининг иқтисодий мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади.

Айрим ҳолларда нарх ёрдамида рақобатлашишнинг белгиланган нархлардан чегирма қилиш, асосий харид қилинган товарларга бошқа товарларини қўшиб бериш, муайян ҳолларда имтиёзли нархларни белгилаш каби усулларида ҳам фойдаланилади.

Ҳозирги даврда бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда нарх ёрдамида рақобат қилиш ўз ўрнига эга эмас, чунки ишлаб чиқарувчилардан бирини ўз маҳсулотининг нархини пасайтириши унинг рақобатчиларининг ҳам шундай ҳаракат қилишига олиб келади. Натижада, фирмаларнинг бозордаги мавқеи ўзгармай, фақат тармоқ бўйича фойда ҳажмини камайтиради.

Нархсиз рақобат шу билан тавсифланадики, бунда рақобат курашининг асосий омили товарларнинг нархи эмас, балки унинг сифати, сервис хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқарувчи фирманинг обрў-эътибори ҳисобланади.

Нархсиз рақобат билан бир вақтда **яширин нарх ёрдамидаги рақобат** ҳам бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда янги товарлар сифатининг ошиши ва истеъмол хусусиятларининг яхшиланиши улар нархларининг ошишига қараганда тез рўй беради. Ҳозирги даврда бир турдаги маҳсулотларнинг кўпайиши уларнинг сотишни рағбатлантирувчи реклама, товар белгилари ва фабрика муҳрлари-

дан фойдаланишни келтириб чиқармоқда. Истеъмол бозорларида қўшимча хизмат кўрсатиш орқали харидорларни ўзига жалб қилиш кенг тарқалмоқда.

Нархсиз рақобатнинг товар сифатини табақалаштириш каби усули ҳам мавжудки, бунда товарлар бир хилдаги эҳтиёжни қондириши ва бир турга мансуб бўлиши, лекин турли-туман истеъмол хоссаларига эга бўлиши мумкин.

Товарлар талабга нисбатан ортиқча бўлган шароитда ишлаб чиқарувчилар товарларини кредитга сотиш усулидан фойдаланиб рақибларидан устун келишлари мумкин. Бунда дастлаб товар нархининг фақат бир қисми тўланади, унинг қолган қисми эса шартномада келишилган аниқ муддатларда тўланади.

Фан-техника тараққиёти авж олган ҳозирги шароитда, техника ва технологиянинг энг янги ютуқлари устидан назорат қилиш учун кураш рақобатнинг асосий усуллари билан бирига айланиб бормоқда. Бундан ташқари, ишлаб чиқарувчи корхоналар харидорларни жалб қилиш мақсадида узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарларига кафолатли ва кафолатдан кейинги хизмат кўрсатишни амалга оширмоқдалар. Масалан, компьютер ишлаб чиқарувчи фирма ўз маҳсулотини шунчаки сотиш билан чекланмасдан, балки уни ўрнатиб бериш, корхона ходимларини компьютердан фойдаланишга ўргатиш, кафолатланган муддатда ва ундан кейинги даврда таъмир ишларини бажариш, техникавий хизмат кўрсатиш кабиларни ҳам амалга оширади; маҳсулот хосса ва ўлчамларини буюртмачи эҳтиёжларига яқинлаштиради.

Нархсиз рақобат усуллари ичида **маркетинг** муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнини талабга мослаштирувчи тадбирлар тизимидан иборат. Бозор иқтисодиёти шароитида талабни яхши ўрганган ва истеъмолчилар эҳтиёжларини тўла-роқ қондира оладиган корхоналар ҳар доим рақобат курашида ютиб чиқади.

Йирик ишлаб чиқарувчилар бозордаги вазиятни ўзгартириш учун ўзларининг ишлаб чиқариш қувватлари-

дан фойдаланишни камайтириб товар таклифини қисқартирадilar. Шу сабабли иқтисодий беқарорлик даврларида ҳам нарх барқарорлигича қолаверади.

Шундай қилиб, монополиялар ҳукмрон бўлган шароитда нархсиз рақобат муҳим ўрин тутди. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, монополиялар товар сифатини ошириш, истеъмолчиларга хизмат кўрсатишни яхшилаш йўли билан сотиладиган товар ҳажмини кўпайтириши мумкин. Иккинчидан, улар молиявий жиҳатдан кучли бўлганлиги сабабли маҳсулотини янгилаш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш ва рекламага зарур бўлган маблағни сарфлаш имкониятига эгадирлар.

5.2. Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитининг вужудга келиши ва монополияга қарши қонунчилик

Рақобатнинг амал қилиши маълум шарт-шароитлар мавжуд бўлишини тақозо қилади. Бу шарт-шароитлар фақат бозор муносабатлари қарор топган муҳитда бўлиши мумкин. Шундай экан, бозор иқтисодиётини юзага келтириш айни вақтда рақобатчилик муҳитининг шаклланишини билдиради.

Бозор муносабатлари ривожланган мамлакатларда рақобатчилик муҳити узоқ давр давомида, ўз-ўзидан, эволюцион йўл билан вужудга келган. Бу аста-секин эркин рақобат муҳитини келтириб чиқарган.

Иқтисодиётда монополлашув принциплари кучайиб бориши билан рақобат чекланади, шу сабабли рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришда давлат ҳам қатнашади. Бу эса, юқорида таъкидланганидек, давлатнинг монополияларга қарши сиёсатида ўз аксини топади. Ҳар бир мамлакатдаги аниқ вазият, яъни иқтисодиётнинг монополлашув даражаси унинг миқёси ва тавсифига қараб, бу сиёсат эркин рақобат муҳитини янгидан яратиш, уни сақлаб қолиш, зарур бўлганда қайтадан тиклаш, рақобат усулларини қарор топтириш қабиларга қаратилади.

Маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётидан бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда, шу жумладан, бизнинг республикада соғлом рақобатга шарт-шароит ҳозирлаш, иқтисодий субъектлар мустақиллигини кенгайтириш орқали уларни рақобатчиликка жалб қилиш иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишга қаратилган чоратадбирларнинг муҳим жиҳатлари ҳисобланади. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек, ҳозирги даврда «... кучли талаб ва рақобат иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштиришни объектив шарт қилиб қўймоқда. Бу борада ҳам жуда кўп ечилмаган муаммолар бор. Яъни, эски маъмурий-тақсимот тизими қолипларидан бутунлай воз кечиш, давлатнинг иқтисодиётга аралашувини янада чеклаш, эркин тадбиркорлик фаолияти учун амалий кафолатларни таъминлаш, иқтисодиёт ва бизнесни барқарор ривожлантириш, тўлақонли бозор инфратузилмасини шакллантириш йўлидаги мавжуд гов-тўсиқларни бартараф этишимиз зарур»¹.

Шунга кўра, Ўзбекистонда самарали рақобат муҳитини яратиш учун қуйидагилар бўйича чора-тадбирларнинг амалга оширилиши тақозо этилади:

а) иқтисодиётда давлат монополизмининг ҳар қандай намён бўлишини максимал даражада бартараф этиш. Бунинг учун тадбиркорликни ривожлантириш ва иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш тизимини такомиллаштириш учун нисбатан қулай шарт-шароитларни яратишга қаратилган чуқур институционал ислоҳотлар зарур;

б) бозор шароитида вужудга келаётган монополияларнинг бозордаги ўз устунлик мавқеларини суиистеъмол қилиш имкониятларининг олдини олиш. Давлат муассалари рақобатнинг ривожланишини таъминлашлари лозим. Бусиз самарали инновациялар, паст харажатлар ва нархлар, маҳсулотнинг юқори сифатига эришиш, бошқ-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. -Т.: Ўзбекистон, 2005, 76-77-бетлар.

ача айтганда, бутун иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш мумкин эмас¹.

Ўзбекистонда давлатнинг рақобатчилик муҳитини шакллантиришга қаратилган сиёсатида хусусийлаштириш, давлат мулки ҳисобидан мулкчиликнинг бошқа шакллари вужудга келтириш асосий ўрин тутди. Хусусийлаштириш натижасида, биринчидан, мулк ўз эгалари қўлига топширилса, иккинчидан, кўп укладли иқтисодиёт ва рақобатчилик муҳити вужудга келади.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришнинг асосий йўли, бу рақобатни инкор қилувчи давлат монополиясидан нодавлат, турли хўжалик шакллари мавжудлигига асосланган ва иложи бори эркин рақобатни тақозо этувчи бозор тизимига ўтишдир. Бу ерда рақобатчилик муносабатларини шакллантириш, аввало, мустақил эркин товар ишлаб чиқарувчиларнинг пайдо бўлишини тақозо қилади, чунки рақобатнинг асосий шarti алоҳидалашган, мулкий масъулият асосида ўз манфаатига эга бўлган ва тадбиркорлик таҳлиқасини зиммасига олувчи эркин хўжалик субъектларининг мавжудлиги, уларнинг бозор орқали алоқа қилишидир.

Шу мақсадда, Ўзбекистонда «Монопол фаолиятни чеклаш тўғрисида»ги Қонун (1992 йил, август) кучга киритилди ҳамда унинг асосида рақобатчиликни ривожлантиришга қаратилган бир туркум меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Мазкур қонунга кўра, бозорда атайлаб тақчиллик ҳосил қилиш, нархларни монополлаштириш, рақобатчиларнинг бозорга кириб боришига тўсқинлик қилиш, рақобатнинг фирром усулларини қўллаш ман этилади. Қонунни бузувчилар рақибига етказган зарарни қоплашлари, жарима тўлашлари, фирромлик билан олган фойдадан маҳрум этилишлари шарт.

Иқтисодиёт ва монополияга қарши амалиёт соҳасидаги аҳамиятли ўзгаришлар тегишли қонунчилик базасини

¹ Шадыбаев Т. и др. Особенности антимонопольной политики в Узбекистане: общие принципы и правовая база. - Экономическое обозрение, №2, 2004, с.5.

янада такомиллаштиришни тақозо этди. Шунга кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1996 йил 27 декабрда «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги янги Қонун қабул қилинди. Ушбу қонун монополистик фаолият ва фирром рақобатнинг олдини олиш, уни чеклаш, тўхтатишнинг ташкилий ва ҳуқуқий асослари белгилаб бериб, республиканинг товар бозорларида рақобат муносабатларини шакллантириш ва самарали амал қилишнинг таъминлашга қаратилган.

Шунингдек, қонунда асосан иккита муҳим йўналиш, яъни биринчидан, монополияга қарши тартибга солишнинг принципиал янги кўриниши бўлиб, у мавжуд ва сақланиб қолган монополистлар томонидан бозорда ҳукмронлик мавқеини суистеъмол қилишнинг олдини олиш ва унга барҳам беришни кўзда тутса, иккинчидан, энг асосий муҳим масалалардан бўлиб ҳисобланган монополиядан чиқариш ва соғлом рақобат муҳитини шакллантириш эканлиги белгилаб қўйилган.

Монополияга қарши фаол чораларни амалга ошириш учун 1992 йилда Ўзбекистонда монополияга қарши орган Молия вазирлигининг Монополияга қарши ва нарх сиёсати бош бошқармаси сифатида ташкил этилди. Бошқармага рўйхатга киритилган монополия мавқеидаги корхоналар маҳсулоти бўйича нархларни ва рентабелликни тартибга солиб туриш ҳуқуқи берилди. 1996 йилда ушбу бошқарма негизида Молия вазирлиги ҳузуридаги Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш қўмитаси ташкил қилинди. 2000 йилда Республика Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармонида асосан монополияга қарши орган Молия вазирлиги таркибидан чиқарилди ва мустақил давлат қўмитасига айлантирилди. Кейинчалик мазкур қўмитанинг фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 30 апрелдаги Фар-

монига биноан у Монополиядан чиқариш, рақобатни ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасига айлантирилди¹.

Республикада рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришда амалга оширилаётган барча ишлар бозор иқтисодиётини таркиб топтиришга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган монополияга қарши сиёсатнинг муҳим йўналишларидан бири — бу монополист-корхоналарнинг товар бозоридаги эгаллаб турган устунлик мавқеини суиистеъмом қилишнинг олдини олиш ва унга йўл қўймаслик бўйича назорат олиб боришдан иборатдир. Айнан шу мақсадда монополист-корхоналар Давлат реестри юритилиб, унга муайян тармоқда устун мавқега эга бўлган корхоналар киритилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги қонуни 3-моддасида «устун мавқе» тушунчаси қуйидагича изоҳланади: «Ўрнини босувчиси бўлмаган товар бозорида ёки бир-бирининг ўрнини босадиган товарлар бозорида хўжалик юритувчи субъектнинг (бир гуруҳ шахсларнинг) ўзига (ўзларига) рақобатни чеклашга ҳал қилувчи таъсир кўрсатиш, бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг бозорга кириш эркинлигини қийинлаштириш ёки уларнинг иқтисодий фаолият эркинлигини бошқача тарзда чеклаш имкониятини берадиган ҳукмрон мавқе. Бозордаги улуши 65 ва ундан ортиқ фоизни ташкил этадиган хўжалик юритувчи субъектнинг (бир гуруҳ шахсларнинг) мавқеи устун мавқе деб эътироф этилади. Шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг бозордаги улуши 35 фоиздан 65 фоизгача бўлиб, бу ҳол монополияга қарши давлат органи томонидан: хўжалик юритувчи субъектнинг бозордаги улуши барқарорлигига; бозордаги рақобатчи-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони. 2005 йил 30 апрель.

ларга тегишли улдушларнинг нисбий миқдорига; ушбу бозорга янги рақобатчиларнинг кириши мумкинлигига; муайян товар бозорини тавсифловчи бошқа мезонларга қараб аниқланган бўлса, унинг бозордаги мавқеи устун мавқе деб ҳисобланади»¹.

Реестрга олинган хўжалик юритувчи субъектлар ўз маҳсулотларининг нарх (тариф)лари ёки рентабеллик даражаларини Молия вазирлигида ёки жойлардаги молия органларида декларациядан ўтказишлари шарт.

Республикада монополиялар рўйхатига кирган корхона (тармоқ)ларнинг бозордаги мавқеини тартибга солишда давлат бир қатор усуллардан фойдаланади. Бу усуллардан иккитасини ажратиб кўрсатиш лозим:

1. Монопол мавқедаги корхоналар маҳсулотларига нархларнинг энг юқори даражасини ёки рентабелликнинг чегарасини белгилаб қўйиш.

2. Ўз монопол мавқеини суиистеъмом қилган монополистик бирлашмаларни бўлиб ташлаш ёки майдалаштириш. Бу усул Вазирлар Маҳкамасининг (1994 йил 18 июлдаги 366-сонли) қарори билан тасдиқланган «Объектларнинг хўжалик юритувчи жамиятлар ва ширкатлар таркибидан чиқиш тартиби тўғрисидаги Низом» асосида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмомчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида» (1996 йил, апрел) Қонуни асосида фирром рақобатга, шу жумладан Республика бозорларига белгиланган талабларга жавоб бермайдиган товарларни чиқаришга йўл қўймайдиган механизмни яратишга ҳам алоҳида эътибор берилди. Табиий монополияларни давлат йўли билан тартибга солиш улар маҳсулот (хизмат)ларига нархлар ва тарифлар даражасини, шунингдек, таклиф этиладиган товарлар ва хизматлар турига доир асосий кўрсаткичларни белгилашни ўз ичига олади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида. 1996 йил 27 декабрь.- Т.: Адолат, 2001.

5.3. Нархнинг мазмуни ва унинг вазифалари

Товарлар қиймати ва уларнинг нафлилиги ўзларининг намоён бўлишини нархда топади. Амалий ҳаётда қиймат товар ишлаб чиқарувчиларни, нафлилик эса истеъмолчиларни рағбатлантирувчи, уларни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида амал қилади.

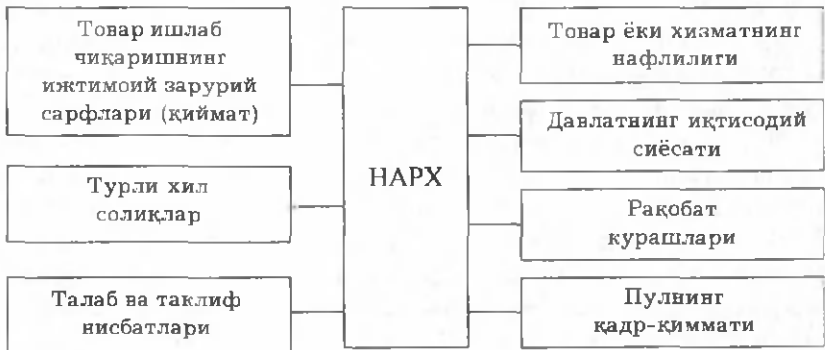
Нарх — реал бозор иқтисодиёти шароитида товар ва хизматларнинг ижтимоий қиймати ва ижтимоий нафли-лигининг пулдаги ифодасидир.

Бу ерда шуни яна бир бор таъкидлаш жоизки, нархда алоҳида олинган ишлаб чиқарувчиларнинг индивидуал сарфлари эмас ёки алоҳида олинган индивидуал шахсларнинг психологик жиҳатдан нафлиликка берган баҳоси ҳам эмас, балки жамият томонидан тан олинган ижтимоий сарфлар ва жамият учун зарур бўлган миқдорда ва сифатда яратилган ва тан олинган ижтимоий нафлилик (истеъмол қиймат) ўз ифодасини топади. Товарлар ва хизматлар учун қилинган ижтимоий сарфларнинг асосли равишда ўсиши ёки товар ва хизматдаги сифат кўрсаткичларининг ўсиши ушбу товар нархининг ошишига олиб келади.

Масалан, автомобиль двигателида от кучининг ошиши, салони, бошқарув тизими ва тезлигида бўлган ўзгаришлар унинг нархи ошишига сабаб бўлади. Чунки шу ўзгаришлар билан бир вақтда унга сарфланган харажатлар ҳам ошган бўлади. Бундай икки томонлама ўзгаришлар натижасида нархларнинг ўзгариши ҳамма товарлар ва хизматларга хосдир. Нарх товар ва хизматлардаги икки хусусиятнинг пулдаги ифодаси сифатида, уларнинг ўзгариши натижасида ўзгаради.

Нархнинг мазмунини тўлароқ тушунишда унинг даражасига таъсир этувчи омилларни билиш муҳим аҳамиятга эгадир. Булардан асосийлари бўлиб қиймат ёки ишлаб чиқариш сарфлари; товарнинг нафлилик даражаси; мазкур товарга талаб ва таклиф нисбати; рақобат ҳолати; давлатнинг иқтисодий сиёсати ва ҳ.к ҳисобланади. Бу омиллар ичида товар қиймати ва нафлилиги унинг нархини белгиловчи асос бўлиб хизмат қилади (5.3.1-чизма).

Нархга таъсир килувчи омиллар

Бошқа омиллар эса нархнинг ижтимоий қиймат билан ижтимоий нафлилилик миқдори атрофида гоҳ биринчисининг, гоҳ иккинчисининг фойдасига тебранишига сабаб бўлади. Масалан, талаб ва таклиф нисбатини олайлик. Агар товарларнинг айрим турига талаб таклифга нисбатан баланд бўлса, ижтимоий қиймат ўзгармаган ҳолда нархнинг даражаси нисбатан юқори бўлади, ёки аксинча, таклиф талабга нисбатан кўпроқ бўлса, ижтимоий қиймат ўзгармаган ҳолда нархнинг даражаси унга нисбатан паст бўлади.

Ҳозирги даврда иқтисодиёт назарияси бўйича кўплаб чоп этилаётган дарслик ва ўқув қўлланмаларда нарх даражасига таъсир кўрсатувчи омиллар қаторида пулнинг кадр-қиммати эътибордан четда қолмоқда. Ҳолбуки, пулнинг кадр-қимматининг ўзгариши ҳам нарх даражасига сезиларли таъсир кўрсатади. Бу, айниқса, миллий валютани чет эл валюталарига айирбошлаш нисбатининг ўзгариши орқали яққолроқ намоён бўлади. Масалан, 1 АҚШ доллари 1300 сўмга тенг бўлган чоғда 10 доллар турувчи қандайдир товарнинг нархи 13000 сўм бўлади. Агар, сўмнинг кадри ошиб, 1 доллар 1000 сўмга тенг-лашса, у ҳолда шу товарнинг нархи 10000 сўм бўлади.

Нарх даражасига бошқа омилларнинг таъсирига алоҳида тўхталмаса ҳам бўлади. Чунки солиқ миқдори қанча кўп бўлса, нарх даражаси шунча юқори бўлиши ҳаммага аёндыр.

Нархнинг иқтисодий мазмуни унинг вазифалари кўриб чиқилганда янада яққол намоён бўлади. Нарх қуйидаги асосий вазифаларни бажаради:

1. Мувозанатликни таъминлаш вазифаси. Бунда нарх бозорда талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркибига таъсир этиш орқали уларни мувозанат ҳолатига келтиради. Бозор нархи — бу мувозанатлашган нарх бўлиб, у биринчидан, товарларнинг сотилиши таъминлайди, иккинчидан, бозорда товарлар тақчиллигини юзага келтирмайди.

2. Қиймат ва нафлиликни ўлчаш вазифаси. Нарх қиймат ва нафлиликнинг пулдаги ифодаси деб айтамыз, чунки қилинган сарф-харажатлар ва олинган натижалар (фойда ёки зарар) нархлар асосида ҳисоб-китоб қилинади. Ишлаб чиқариш ва унинг натижаларининг натурал кўрсаткичлари ҳам мавжуд (тонна, кг, м², м³, квт-соат ва ҳоказо). Бу кўрсаткичларни шу ҳолича таққослаб, умумий кўрсаткичга келтириб бўлмайди. Барча натурал кўрсаткичларнинг умумий ўлчови уларнинг пулда ифодаланган нархидир. Ҳисоб-китоб учун жорий ва қиёсий нархлар қўлланилади. Жорий нархлар амалдаги нархлар бўлиб, улар ёрдамида йил давомидаги ишлаб чиқариш натижалари ҳисобланади. Қиёсий нархларда маълум йил (базис йил) асос қилиб олиниб, ишлаб чиқаришнинг натижалари шу нархда ҳисобланади ва бошқа йиллар билан таққосланади. Ялли миллий маҳсулот, миллий даромад, реал иш ҳақи ва шу каби кўрсаткичлар динамикаси қиёсий нархларда ҳисобланади. Чунки жорий нархлар инфляция туфайли ўзгариши ва реал иқтисодий натижани кўрсатмаслиги мумкин.

3. Тартибга солиш вазифаси. Бозор ҳолати (конъюнктураси) талаб ва таклиф ҳамда уларнинг нисбатига боғлиқ. Талабнинг ортиши муайян товарни ишлаб чиқаришни кенгайтиришни, аскинча ҳолатда эса товар ортиқчаллигини, уни ишлаб чиқаришни қисқартириш зарурлиги-

ни билдиради. Нарх товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятига уларнинг даромадлари орқали таъсир кўрсатади. Муайян ишлаб чиқариш харажатлари сақланган ҳолда нарх юқори бўлса, фойда миқдори ортади, нарх тушса, фойда камаяди ва ҳатто ишлаб чиқарувчилар зарар кўриши ҳам мумкин. Бу ишлаб чиқарувчилар фаолиятига таъсир кўрсатади. Нарх ошса, ишлаб чиқариш кенгаяди. Бошқа капиталлар ҳам фойда юқори бўлган соҳа ва тармоқларга оқиб кела бошлайди. Жуллас, нарх ишлаб чиқаришни тартибга солиб, уни ўзгартириб туради ва ривожини таъминлайди.

4. Рақобат воситаси вазифаси. Нарх рақобат курашининг энг муҳим воситаси ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчилар ўз рақибларини енгиш учун нархни пасайтириш усулидан фойдаланишлари мумкин. Демак, нархни ўзгартириб туриш усули рақобатда кенг қўлланади.

5. Ижтимоий ҳимоя вазифаси. Нарх аҳолининг кам даромад олувчи айрим қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш вазифасини ҳам бажаради. Нархнинг бу вазифаси товар (хизмат)лар ижтимоий дотацияланган нархлар бўйича сотилганда бажарилади. Бунда улар давлат бюджетети ва турли ҳайрия маблағлари ҳисобига молиявий таъминланади.

Бозор иқтисодиётига ўтил босқичида ижтимоий ҳимоя вазифасини ўтовчи нархлар, аҳолининг кенг қатламларини ҳаётини зарур истеъмолчилик товарлари билан минимал даражада таъминлаш мақсадида ҳам қўлланади. Масалан, бизнинг республикамизда 1991 йилдан 1995 йилгача ун ва ун маҳсулотлари, қанд-шакар, гўшт, ўсимлик мойи, чой, совун каби маҳсулотлар дотацияланган нархларда, чекланган миқдорда сотилди. Уларнинг дотацияланган ва ҳақиқий нархлари ўртасидаги фарқ бюджет маблағлари ҳисобига қоплаб борилди. Шундай қилиб, нарх бозор муносабатларининг воситаси сифатида бир-бири билан узвий боғланган муҳим вазифаларни бажаради.

5.4. Нарх турлари ва уларнинг мазмуни

Иқтисодиётнинг турли соҳалари ва тармоқларидаги ишлаб чиқариш ва сотиш шароитларининг хилма хиллиги ҳамда бозор муносабатларининг ривожланиши даражасидаги фарқлар нарх турларини фарқлаш заруратини туғдиради. Иқтисодиётда амал қилиб турган барча нарх турлари нарх тизимини ташкил қилади. Нархлар тизимида уларнинг айрим турларининг иқтисодий мазмунини қисқача қараб чиқамиз.

Улгуржи нарх — ишлаб чиқарувчилар томонидан катта миқдордаги товарлар бир йўла кўтарасига сотилганда қўлланиладиган нарх. Улгуржи нарх ишлаб чиқарувчилар ва таъминлаш-сотиш ташкилотлари харажатларини қоплаши ҳамда уларнинг маълум миқдорда фойда кўришини таъминлаши зарур. Улгуржи нарх товар биржалари ва савдо уйларида ҳам қўлланилади.

Шартнома нарх — сотувчи ва харидорнинг розилиги билан белгиланадиган, улар томонидан тузилган шартномада қайд қилинган нарх. Шартнома нарх одатда шартнома битими амал қилиб турган даврда ўзгармайди. Мазкур нарх ҳам миллий, ҳам халқаро бозорларда қўлланилади. У халқаро бозорда қўлланилганда товар (хизмат)ларнинг жаҳон нархларига яқин туради.

Чакана нарх — товарлар бевосита истеъмолчиларга сотиладиган нарх. Чакана нархга товарнинг улгуржи нархи, чакана савдо ташкилотларининг харажатлари ва уларнинг оладиган фойдаси киради. Чакана нарх товарларга бўлган талаб ва таклифни боғловчи ролини ўйнайди ҳамда уларнинг нисбатига қараб юқори ёки паст бўлиши мумкин.

Давлатнинг нархларни тартибга солиш фаолияти чегараланган (лимитланган) ва дотацияланган нархларни вужудга келтиради. Чегараланган нарх — давлат томонидан юқори ва қуйи чегаралари белгиланиб, шу доирада ўзгариши мумкин бўлган нарх. Бундай нарх ёрдамида давлат инфляцияни жиловлайди, нарх даражасини на-

зорат қилади. Дотацияланган нарх — давлат бюджети ҳисобидан махсус арзонлаштирилган нарх. Бундай нархдан кам даромадли оилалар, бева-бечоралар, ишсиз ва ногиронларни ҳаётий зарур неъматлар билан энг кам даражада таъминлаб туришда фойдаланилади.

Демпинг нарх — бозорда ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва рақибларини бозордан сиқиб чиқариш учун фирмалар томонидан фойдаланиладиган махсус нарх. У «бозорга кириб олиш нархи» деб ҳам аталади. Демпинг нархда расмий нархнинг бир қисмидан кечиб юборилади.

Нуфузли нарх — сотиш ҳажмини ўзгартирмасдан, юқори фойда олишга эришиш учун фирмалар томонидан фойдаланиладиган нарх. Бу нархни қўллаш учун бозорда рақобат чекланган бўлиб, монопол вазият мавжуд бўлиши зарур. Мазкур вазиятда талаб нархга боғлиқ бўлмайди, шу сабабли нархнинг кўтарилиши товар сотилишини кескин камайтирмайди. Бундан ташқари аҳолининг юқори даромад олувчи қатлами харид қиладиган нуфузли товарлар ҳам мавжудки, улар нуфузли нархларда сотилади.

Ривожланган мамлакатларда юқори даромад олувчи аҳоли қатлами учун дала ҳовлига эга бўлиш, машҳур курортларда дам олиш, сўнги нусхадаги кийимлар кийиш, янги моделдаги автомашинада юриш — мартабали ёки обрўталаб истеъмол ҳисобланади. Мартабали истеъмол нуфузли нархларни юзага келтиради. Улар одатдаги нархлардан анча юқори бўлади. Нуфузли нархларни қўллашда товарларни ишлаб чиқариш харажатлари ва рентабеллик даражаси, бозордаги талаб, унинг ўзгариши ва бозордаги рақобатлашув шароити ҳисобга олинади. Шунга қараб, маълум давргача ўзгармайдиган қатъий (стандарт) нарх ва ўзгарувчан нарх қўлланилади. Шундай товарлар борки, истеъмолчилар уларнинг нархи ўзгармаслигини афзал кўради. Масалан, коммунал хизмат, транспорт хизмати тарифлари шундай нархлар жумласига киради.

Эркин бозор нархи — бу талаб ва таклиф асосида вужудга келадиган бозор нархидир. Маданийлашган бозор шароитларини вужудга келтиришда эркин нарх жамият ва бозор муносабатлари барча субъектлари манфаатларини энг мақбул тарзда уйғунлаштиришга имкон беради.

Нарх диапазони нархлар оралигининг пулдаги ифодасидир. Нарх диапазони қуйи, ўрта ва юқори нархларни ўз ичига олади. Нарх диапазони қанчалик кенг бўлса, товар муомаласи шунчалик тез юз беради, чунки талаб билан нарх ўзаро боғланади.

Бозор кўлами ҳисобга олинганда ҳудудий (минтақавий), миллий ва халқаро нархлар мавжуд бўлади. Ҳудудий нарх фақат маълум ҳудудий бозорга хос бўлиб, у шу муҳит доирасидаги омиллар таъсирида ҳосил бўлади. Миллий бозор нархи бир мамлакат доирасида амал қилувчи ва уларнинг хусусиятини акс эттирувчи нархдир. Миллий нарх мамлакат доирасидаги ижтимоий сарф-харажатларни, миллий бозордаги талаб ва таклифни, товар нафлилигини, унинг қанчалик қадрланишини ҳисобга олади. Жаҳон бозори нархи муайян товарни ишлаб чиқаришга сарфланган байналминал харажатларни, товарнинг жаҳон стандарти талабига мос келиш даражасини ва халқаро бозордаги талаб ва таклиф нисбатини ҳисобга олади.

Нархнинг хилма-хил турлари мавжуд бўлса-да, улар бир-бири билан ўзаро боғланган, чунки уларда жамиятдаги иқтисодий ресурсларнинг ишлатилиш самараси ўз ифодасини топади. Иқтисодиёт назариясида “нарх нисбати” деган тушунча бор, у “нарх паритети” деб ҳам юритилади. Иқтисодиёт ва ундаги жараёнлар бир-бирига боғлиқ бўлганидан нархлар бир-бирини юзага чиқаради. Масалан, руда нархи металл нархига, металл нархи машина нархига, машина нархи кийим нархи таркибига киради, чунки бу нархларнинг ҳар бири ўзидан кейинги маҳсулот харажатларини шакллантиради. Бозорга шундай ўзига хос товарлар чиқадики, улар кўпчилик соҳаларда ишлатиладиган энг муҳим иқтисодий ресурслар ҳисоб-

ланади. Булар металл, нефть, кўмир, газ, ёғоч, буғдой, пахта каби товарлар бўлиб, улар нархнинг ўзгариши бутун нархлар нисбатини ўзгартиради.

5.5. Рақобатнинг турли кўринишлари шароитида нархнинг шаклланиш хусусиятлари

Нархнинг шаклланишига бозорнинг ҳолати бевосита таъсир кўрсатади, чунки нархнинг шаклланишида бозордаги талаб ва таклиф нисбати асосий омиллардан бири ҳисобланади. Шунга кўра, талаб ва таклиф миқдорига таъсир кўрсата олиш имкониятига кўра бозордаги рақобатнинг турли кўринишлари фарқланади. **Мукамал рақобат шароитида** ишлаб чиқарувчи (ёки сотувчи) ҳамда истеъмолчи (ёки харидор)ларнинг сони жуда кўп бўлиб, уларнинг ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгартириш орқали нарх шаклланишига таъсири умуман сезилмайди. **Номукамал рақобат шароитида** эса ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) ёки истеъмолчилар (харидорлар)дан бирининг сони чекланган бўлиши уларнинг бозордаги ишлаб чиқариш ҳажмига ва, пировардида, бозордаги нархнинг шаклланишига сунъий таъсир кўрсатиш имконини беради. Бундай рақобат турли даражаларидаги нархларнинг шаклланиш хусусиятлари бир-биридан фарқ қилади.

Шу сабабли, биз қуйида мукамал рақобат, соф монополия, олигополия ва монополия шароитида нархларнинг шаклланиш хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Мукамал рақобат шароитида нархнинг шаклланиши. Эркин рақобат кураши шароитида нархнинг ташкил топиш хусусиятларини тадқиқ этган дастлабки иқтисодчилардан бири А.Маршалл ҳисобланади. Унинг фикрича, товарнинг олди-сотди жараёнига қадар икки хил, яъни **сотувчи ва харидор нархлари** мавжуд бўлади. Назарий жиҳатдан ҳар икки нархнинг юқори ва қуйи даражалари мавжуд. Сотувчи ўз товари нархнинг имкон қадар юқори бўлишидан манфаатдор, чунки бундай нарх унинг фойдаси ҳажмини оширади. Бироқ, эркин рақобат шароити-

да нархни бошқалардан юқори даражада белгилашга интилиш мазкур сотувчининг бозордан сиқиб чиқарилишига олиб келиши мумкин. Сотувчи нархининг энг паст даражаси шу товарни ишлаб чиқариш учун кетган харажатларни қоплаши керак. Харидор товарни энг паст нархда сотиб олишдан манфаатдор, бироқ эркин рақобатли бозор шароитида унинг ҳам товар сотиб ололмай қолиш хавфи мавжуд бўлади. Харидор нархининг юқори даражаси эса, Маршалл таъбирича, сўнги қўшилган миқдор нафлилигига тенг бўлиши керак.

Сотувчи ва харидор ўртасидаги қулай нархга эришиш борасидаги кураш ҳар икки нархнинг мослиги таъминлангунга, яъни бозор нархи пайдо бўлгунга қадар давом этади. Шундай қилиб, сотувчининг нархи томонидан ишлаб чиқариш харажатлари, харидор нархи томонидан эса сўнги қўшилган миқдор нафлилиги майдонга тушиб, уларнинг нисбати асосида бозор нархи пайдо бўлади. Бу ҳолатни Маршалл шундай ифодалайди: “ишлаб чиқариш харажатлари” принципи ҳамда “сўнги қўшилган нафлилик” принципи, шубҳасиз, ягона талаб ва таклиф умумий қонунининг таркибий қисми ҳисобланиб, улардан ҳар бирини қайчининг битта кесувчи томонига қиёслаш мумкин”¹.

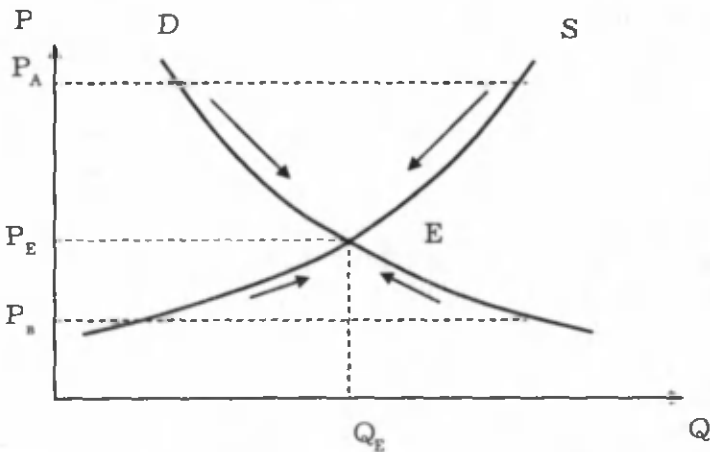
Талаб ва таклифнинг мувозанати мукамал рақобат бозоридаги нархнинг шаклланишига мувофиқ келади (5.4.1-чизма).

Чизмадан кўринадики, фақат нархнинг P_E даражасидаги талаб миқдорига ишлаб чиқарувчилар томонидан таклиф миқдори мувофиқ келади. Нархнинг бу даражадан ҳар қандай пасайиши талабнинг таклифдан ошиб кетишини, нархнинг бу даражадан ҳар қандай юқори бўлиши эса, таклифнинг талабдан ошиб кетишини келтириб чиқаради.

Нархнинг P_A даражасидаги ҳолат узоқ вақт мавжуд бўла олмайди. Чунки, товарларнинг сотилмай, тўпланиб қолиши билан сотувчилар ўртасидаги рақобат кучайиб, улар ўз товарларини тезроқ сотиш мақсадида нархни тушира бошлайдилар.

¹ Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. М., 1993. Т. III. С. 282.

Мукаммал рақобатли бозор шароитида нархнинг шаклланиши

Нархнинг P_B даражасидаги ҳолат ҳам барқарор турмайди. Чунки, бу ҳолатда талаб таклифдан ошиб кетиб, товарлар тақчиллиги бошланади. Тақчил товарга эга бўлиш учун бир-бири билан рақобатга киришган харидорлар унинг нархини ошира бошлайдилар.

Бозордаги ягона мувозанатлашган, нисбатан узоқ вақт барқарор амал қилувчи нарх сифатида талаб ҳажми таклиф ҳажмига мувофиқ келган ҳолдаги нарх P_E майдонга тушади. Рақобатлашув асосида пайдо бўлган мувозанат доимо талаб ва таклиф эгри чизиқларининг кесишув нуқтасида жойлашади. Мувозанат нархи ҳар доим ҳам дарҳол, бир зумда таркиб топмайди. Унга эришишда токи талаб ва таклиф мувозанатга келгунга қадар нарх атрофидаги тебранишларни ўз ичига олувчи маълум даврлар тақозо этилиши мумкин.

Монополия шароитида нархнинг шаклланиши. Монополия шароитида нарх шаклланишининг ўзига хос жиҳати шундаки, агар майда товар ишлаб чиқарувчилар фақат ўзларининг индивидуал баҳо(нарх)ларини

ўзгартира олсалар, улардан фарқли ўлароқ бозор иштирокчилари сифатидаги монополиялар бозор нархларини ўзлари белгилай оладилар. Бунда монополиялар оммавий талабнинг ошиши билан нархнинг ошиши ҳамда оммавий таклифнинг ошиши билан нархнинг пасайиб боришидан ўзига хос тарзда фойдаланадилар.

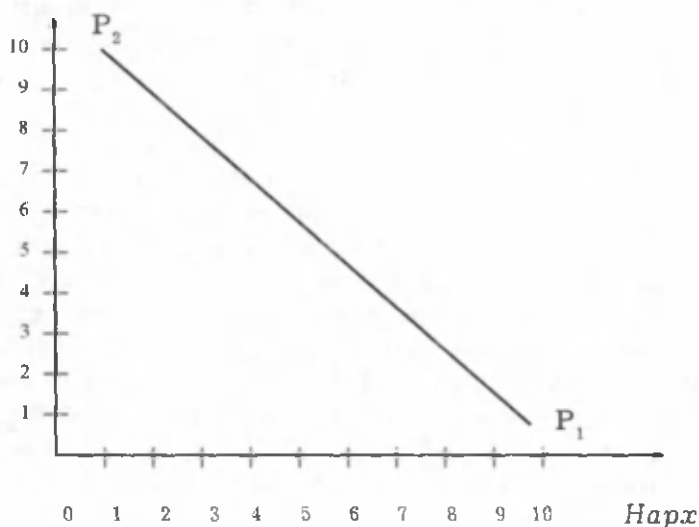
Оммавий тартибда товарларни сотувчи монополиялар ўз манфаатлари йўлида таклиф кам бўлганда нархнинг ошиши теңденциясидан фойдаланадилар.

Оммавий таклиф бўйича нарх ўзгариши қуйидаги миқдорий боғлиқликни акс эттиради: талабга нисбатан товарлар таклифи қанчалик юқори бўлса, бозор нархи даражаси шунчалик паст бўлади ва аксинча, таклиф камайиши билан нарх ошиб боради. Бу боғлиқлик 5.4.2-чизмада яққолроқ намоён бўлади.

5.4.2-чизма

Таклиф бўйича нарх эгри чизиги

Таклиф миқдори

Чизмадан кўринадики, тик ўқда муайян товарлар таклифи ҳажмининг кўпайиб бориши, ётиқ ўқда эса маҳсулот бирлигига бўлган нарх даражасининг ошиб бориши акс эттирилган. Таклиф бўйича нарх эгри чизиги (P_1P_2) бозор нархининг товарлар оммавий таклифига боғлиқлигини ифодалайди.

Монополистлар маҳсулотларнинг сунъий тақчиллигини вужудга келтириш мақсадида ўз товарлари сотиш ҳажмини атайлаб қисқартирадилар. Бозорда товарларнинг етишмаслиги монопол юқори нархларнинг ўсишига олиб келади.

Монополиялар нархни оширишнинг ҳар бир янги жараёнида товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини қисқартиришдан кўрилган зарарни ҳисобга олади. Даромаддан бундай йўқотишларнинг олдини олиш мақсадида улар янги нархларни янада, юқори даражада белгилайдилар. Шу билан бир вақтда монополиялар маҳсулотларнинг қисқарган ҳажмини сотишдан олинган тушум йўл қўйилган йўқотишни қоплаши ҳамда даромад миқдорининг ўсишини таъминлашни назорат қилиб турадилар.

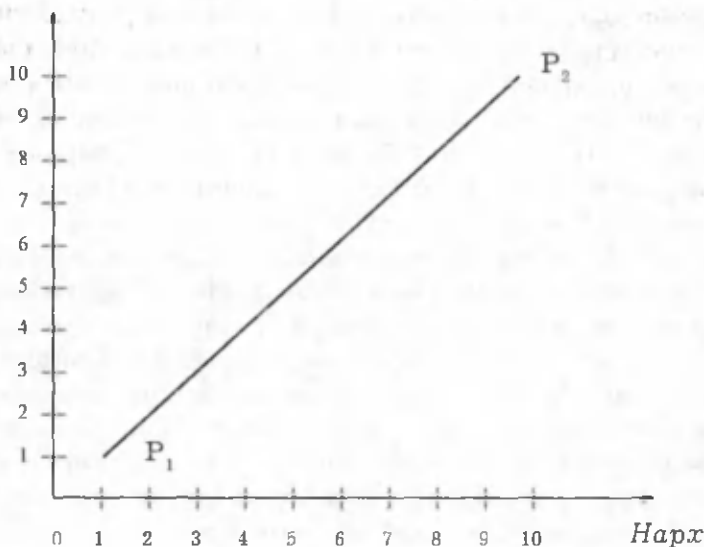
Монопсония шароитида нархнинг шаклланиши. Монопсония майда товар ишлаб чиқарувчилардан товарларнинг катта ҳажмини сотиб олиб, талаб бўйича нарх қонунидан ўзига хос тарзда фойдаланади.

Оммавий талаб бўйича нархнинг ўзгариши қуйидаги миқдорий боғлиқликни акс эттиради: таклифга нисбатан харидорларнинг оммавий талаби қанчалик катта бўлса, бозор нархи даражаси шунчалик юқори бўлади ва аксинча, талабнинг камайиши билан бозор нархи пасайиб боради. Бу боғлиқлик 5.4.3-чизмада яққолроқ акс эттирилган.

Чизмадан кўринадики, тик ўқда муайян товарларга талаб ҳажмининг кўпайиб бориши, ётиқ ўқда эса маҳсулот бирлигига бўлган нарх даражасининг ошиб бориши акс эттирилган. Талаб бўйича нарх эгри чизиги (P_1P_2) бозор нархининг харидорлар оммавий талабига боғлиқлигини ифодалайди.

Талаб бўйича нарх эгри чизиғи

Талаб миқдори

Монополист ўзи учун зарур бўлган товарни, масалан қишлоқ хўжалиғи хом ашёсини олдиндан паст нархларда сотиб олиб, унинг катта миқдордаги захирасини тайёрлаб қўяди. Бу эса унга янги ҳосилнинг йиғим-терими даврида ўзи сотиб олаётган хом ашёга монопол паст нархларни ўрнатиш имконини беради. Бундай паст нархларда монополист жуда катта фойда олади. Сунъий равишда сотилаётган маҳсулот ортиқчаллиғи ҳудудининг вужудга келтирилиши харид нархларининг навбатдаги пасайишига олиб келиб, натижада монополистнинг фойдаси ошиб боради. Бунга ғарб мамлакатлари монополистлари томонидан анча вақтдан буён Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари тадбиркорлари ва майда товар ишлаб чиқарувчиларидан сотиб олинаётган арзон хом ашёни мисол тариқасида келтириш мумкин. Африкадан анъанавий тарзда экспорт қилинувчи

бир қатор товарлар (чай, кофе, какао ва ҳ.к.)га ҳам азалдан ўта паст нархлар ўрнатиб келинади.

Бир вақтнинг ўзида монополия ва моносония ҳисобланувчи фирма ўзининг даромадини «наrxлар қайчиси» усули орқали аҳамиятли даражада оширади. Бунда монопол юқори ва монопол паст нархлардан фойдаланилиб, улар ўртасидаги фарқ худди қайчининг иккита кесувчи томони бир-биридан узоқлашгандаги сингари катталаниб боради. Нархларнинг бундай ҳаракати товарлар ортиқчилиги ва тақчиллиги ҳудудларининг кенгайишига асосланади. У саноатнинг кўплаб қайта ишловчи корхоналари учун хосдир. Бу корхоналар ўзларининг тайёр маҳсулотларига ундирма саноат тармоқларида ўрнатилган нархларга нисбатан бир неча марта юқори нарх ўрнатадилар.

XX асрнинг иккинчи ярмида АҚШ, Франция, Буюк Британия ва бошқа ғарб мамлакатларида агробизнес соҳасининг кенгайиши билан нархлар қайчиси асосий усуллардан бирига айланиб, унинг ёрдамида йирик фирмалар ўрта ва майда фермерларни қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидан сиқиб чиқардилар.

Олигополия шароитида нархнинг шаклланиши. Олигополия шароитида нархнинг шаклланиши тармоқдаги товар ишлаб чиқарувчилар томонидан қўлланувчи «эргашиш» ҳамда «инкор этиш» хатти-ҳаракатлари орқали изоҳланади.

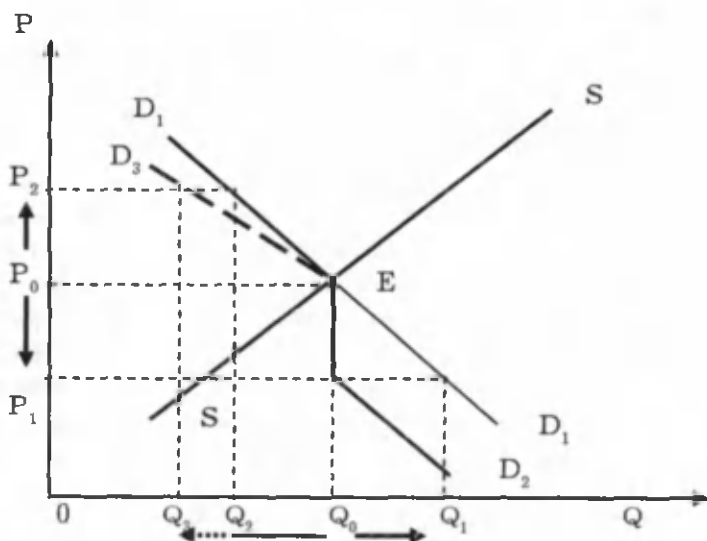
«Эргашиш» ҳолатида бир олигополист томонидан нарх бўйича қилинган ўзгариш (нархнинг пасайиши ёки оширилиши)га қолган олигополистлар томонидан ҳам эргашиш, яъни шундай ўзгаришлар қилиш кузатилади. Одатда, бозорда ўз товарларига нархни пасайтириш орқали истеъмолчилари сони ҳамда сотиш ҳажмини оширишга қарор қилган олигополист хатти-ҳаракатига жавобан қолган олигополистлар ҳам нархларни пасайтирадилар. Натижада нархнинг умумий пасайиши рўй бериб, бозордаги улуш олдинги ҳолда қолади, яъни олигополистнинг хатти-ҳаракати самара бермайди.

«Инкор этиш» ҳолатида бир олигополист томонидан нарх бўйича қилинган ўзгариш (нархнинг пасайиши ёки оширилиши)га қолган олигополистлар томонидан инкор этиш, яъни ҳеч қандай жавоб ўзгаришлари қилмаслик кузатилади. Кўпинча бундай ҳолат олигополист томонидан ўз товарига нархни оширган чоғида рўй беради, яъни қолган олигополистлар товарлари нархларини оширмайдилар. Натижада, нархни оширган олигополист ўз истеъмолчиларини йўқотиб, бозордан сиқиб чиқарилади.

Юқорида баён этилган ҳолатлар натижасида олигополист-фирманинг талаб эгри чизиғи «синиқ эгри чизиқ» кўринишини олади (5.4.4-чизма). Бундай ҳолатни биринчи бўлиб XX асрнинг 40-йилларида америкалик иқтисодчи П.Суизи тавсифлаб берган.

5.4.4-чизма

Олигополистик бозордаги нархнинг шаклланишида талаб эгри чизигининг «синиши»

Чизмадан кўринадики, дастлаб олигополист фирманинг маҳсулотига талаб эгри чизиги D_1D_1 кўринишида бўлиб, P_0 нарх даражасида Q_0 сотиш ҳажмини таъминлар эди. Олигополист-фирма ўз товари нархини P_1 даражага пасайтириши талабни ўстириб, маҳсулот ҳажмини Q_1 га қадар ошириши кўзда тутилар эди. Бироқ, бошқа олигополистларнинг «эргашиш» хатти-ҳаракатини тутиши, яъни уларнинг ҳам ўз товарлари нархини пасайтириши натижасида талаб эгри чизигининг «синиши» рўй бериб, у энди D_1ED_2 кўринишини олади. Оқибатда сотиш ҳажми олдинги Q_0 даражасида қолгани ҳолда товарнинг нархи пасайиб, олигополистлар ўз фойдаларининг маълум бир қисмини йўқотадилар.

Олигополист-фирма ўз товари нархини P_0 дан P_2 га оширган тақдирда қолган олигополистлар «инкор этиш» хатти-ҳаракатини қўллашлари натижасида талаб эгри чизиги яна «синади». Олдинги D_1D_1 кўринишдаги талаб эгри чизиги энди D_2ED_1 кўринишини олади. Агар бошқа олигополистлар ҳам ўз товарлари нархини оширганларида, мазкур олигополист-фирманинг товарига бўлган талаб ҳажми Q_2 га қадар қисқариши лозим бўлса, бундай хатти-ҳаракатнинг амалга оширилмаслиги натижасида бу қисқариш Q_3 га қадар давом этади, яъни бозордаги сотиш ҳажмини йўқотиш даражаси ошиб кетади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан кўринадики, олигополия шароитида ишлаб чиқарувчилар нархни кўпроқ ўзаро келишиш орқали белгилашга ҳаракат қиладилар.

Ўз маҳсулотларига бозор нархини ўрнатишда олигополистлар томонидан «нарх бўйича етакчилик» хатти-ҳаракати кенг қўлланилади. Бу хатти-ҳаракат нарх воқитасида рақобатлашувни инкор этиб, мазкур тармоққа кирувчи барча олигополист-фирмаларнинг нархни шакллантириш ва уни ўзгартиришда етакчи олигополист-фирмага эргашишларини тақозо этади. Одатда тармоқдаги энг йирик фирма етакчи сифатида майдонга тушади. Нарх бўйича етакчи фирма бошқаларга қараганда иқтисодий

жиҳатдан анча устун бўлса-да, у ўзининг хатти-ҳаракатини фақат нарх жиҳатдан тазйиқ ўтказиш асосида амалга ошира олмайди. Нархни шакллантиришда етакчи-фирма бошқа эргашувчи-фирмаларнинг ҳам манфаатларини эътиборга олмоғи лозим. Бу манфаатлар уларнинг харажатларини қоплаш, меъёрдаги фойдани таъминлаш, маҳсулотларини сотишга шароит яратиш каби ҳолатлар орқали намоён бўлади. Агар талаб ёки ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгариши натижасида бозор нархи олигополистик келишув доирасидаги фирмаларнинг манфаатларига мувофиқ келмай қолса, етакчи фирма дарҳол нархларни ўзгартириши лозим бўлади.

Хулоса

1. Рақобат бозорнинг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. У бир томондан, ишлаб чиқариш муносабати кўринишида юзага чиқса, иккинчи томондан эса ижтимоий ишлаб чиқаришни мувофиқлаштирувчи механизм сифатида намоён бўлади. Рақобатли бозор ишлаб чиқариш самарадорлигига эришиш ва иқтисодий ресурсларни оптимал тақсимлашга имкон яратади.

2. Рақобат — хўжалик юритишнинг асосий усули ҳисоблангани учун рақобат муҳитининг шаклланиши бозор иқтисодиётининг ривожланиш даражасига боғлиқдир. Рақобат муҳити деб бозор муносабатлари иштирокчиларининг хўжалик юритишда тенг имкониятларни таъминлайдиган иқтисодий, қонуний, ташкилий ва сиёсий шароитлар мажмуасига айтилади. Рақобат муҳитининг мавжудлиги — алоҳида олинган фирманинг бозор шароитида эркин ҳаракат қилиб ҳукмронлик мавқеига эришишига ҳалақит берувчи асосий омилдир.

3. Монополияни тартибга солиш — миқдоран ҳисоблаш имконияти кам бўлган жуда мураккаб жараёндир. Ўзбекистонда давлатнинг монополияга қарши чора-тадбирлари нафақат монополияни чеклаш, балки монополиядан чиқариш жараёни билан узвий равишда олиб

борилмоқда. Жуда кўплаб тармоқларда ҳукмрон мавқега эга бўлган корхоналар (улар ягона корхона-тармоқ сифатида иш юритишар эди) хусусийлаштирилиб, мустақил корхоналарга айлантирилди ва натижада тармоқда рақобат муҳити шакллантирилди.

4. Нарх ўзида фақат нафлилик ёки ижтимоий меҳнат сарфларининг бирини эмас, балки ҳар иккаласининг бир вақтда пулдаги кўринишини ифода этади. Демак, нарх — реал бозор иқтисодиёти шароитида товар ва хизматларнинг ижтимоий қиймати ва ижтимоий нафлилигининг пулдаги ифодасидир.

5. Нархнинг даражасига таъсир этувчи омилларни билиш муҳим аҳамиятга эгадир. Булардан асосийлари бўлиб қиймат ёки ишлаб чиқариш сарфлари; товарнинг нафлилик даражаси; мазкур товарга талаб ва таклиф нисбати; рақобат ҳолати; давлатнинг иқтисодий сиёсати, пулнинг кадр-қиммати ва ҳ.к. ҳисобланади. Бу омиллар ичида товар қиймати ва нафлилиги унинг нархини белгиловчи асос бўлиб хизмат қилади.

6. Ўзбекистонда иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг ўзига хос тамойиллари, мамлакатдаги вазият ва аҳолининг турмуш даражаси ҳисобга олиниб, нархларни аста-секинлик билан ва босқичма-босқич эркинлаштириш йўли танлаб олинди.

Асосий таянч тушунчалар

Рақобат, тармоқ ичидаги рақобат, тармоқлараро рақобат, нарх воситасида рақобатлашув, нархсиз рақобатлашув, нарх, бозор нархи, жорий нарх, қиёсий нарх, нарх тизими, улгуржи нарх, шартнома нарх, чакана нарх, чегараланган нарх, дотацияланган нарх, демпинг нарх, нуфузли нарх, эркин бозор нархи, нарх диапазони, ҳудудий нарх, миллий бозор нархи, жаҳон бозори нархи,

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Рақобатнинг моҳият ва мақсадини тушунтириб беринг.
2. Рақобатнинг асосий вазифалари нималардан иборат? Бу вазифаларнинг бир-биридан фарқини ажратиб кўрсатинг.
3. Тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобатнинг фарқини тушунтириб беринг.
4. Рақобатлашувнинг демпинг нархларни қўллаш усули қандай шароитларда амалга оширилади?
5. Монополия нима ва унинг вужудга келишининг иқтисодий асослари нималардан иборат? Монополиянинг қандай турлари мавжуд?
6. Рақобат муҳитининг шаклланишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
7. Нархнинг иқтисодий мазмунини унинг вазифалари орқали тушунтириб беринг. Нарх асосий турларининг қисқача тавсифини беринг.
8. Нархнинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи асосий омиллар нималардан иборат?
9. Мукаммал рақобат шароитида нархнинг ташкил топиш механизмини тушунтириб беринг.
10. Соф монополия шароитида нарх қандай шаклланади?
11. Монополия шароитида нархнинг шаклланиши қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
12. Олигополия шароитида фирмаларнинг “инкор этиш” ва “эргашиш” хатти-ҳаракатларининг мазмуни нимадан иборат? “Нарх бўйича етакчилик” тушунчасини изоҳлаб беринг.
13. “Нархлар қайчиси” нима ва ундан қандай шароитларда фойдаланилади?
14. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида Ўзбекистонда нархни эркинлаштириш жараёни қай тарзда амалга оширилди?

6-мавзу. Тадбиркорлик фаолияти ва унинг шакллари. Корхона харажатлари ва фойдаси

6.1. “Таadbиркорлик фаолияти” тушунчаси, унинг вазифалари ва ривожланиш шарт-шароитлари

Ҳозирги пайтда турли илмий-назарий адабиётларда таadbиркорлик фаолияти ва бизнес хусусида, унинг йўналишлари, тамойиллари, ҳуқуқий-иқтисодий жиҳатлари тўғрисида кўплаб олимларнинг фикрлари, мулоҳазалари кенг ўрин эгалламоқда. Уларда кўпинча таadbиркорлик фаолияти ва бизнесни бир хил тушунча сифатида талқин қилинмоқда.

Фикримизча, таadbиркорлик бизнесдан фарқ қилиб, таadbиркорлик — бу маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга ижодкорлик, янгилик яратиш руҳи асосида ёндашиш билан боғлиқ фаолиятдир. Бизнес эса унга нисбатан кенг тушунча бўлиб, умуман фойда олиш нуқтаи-назаридан юритилувчи фаолиятдир.

Ўзбекистон Республикасининг «Таadbиркорлик ва таadbиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунида таърифланишича «Таadbиркорлик (таadbиркорлик фаолияти) — юридик ва жисмоний шахслар томонидан мулкий масъулият остида, мавжуд қонунлар доирасида, даромад (фойда) олиш мақсадида, таҳлика билан амалга ошириладиган иқтисодий фаолиятдир»¹.

Бугунги кунда таadbиркорлик фаолияти назариясининг ривожланишида «уч тўлқин» — яъни, мазкур соҳани илмий жиҳатдан таdqққ этишдаги алоҳида босқичлар шартли равишда ажратилади.

Биринчи босқич дастлабки бозор муносабатлари шаклланиш даври — XVIII асрда пайдо бўлиб, у таadbиркор томонидан амалга ошириладиган таваккалчилик жараёнлари билан боғлиқ. Айнан иқтисодиёт фанида таadbиркорлик фаолиятига оид дастлабки таdqқиқотлар ҳам шу даврда

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Таadbиркорлик ва таadbиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуни.

Р.Кантильон, А.Тюрго, Ф.Кенэ, А.Смит ва Ж.Б.Сэй асарларида амалга оширилган.

Француз иқтисодчиси Р.Кантильон тадбиркорликнинг муҳим тавсифий хусусиятларидан бири сифатида таваккалчиликни ажратиб кўрсатади. Унинг фикрича, тадбиркор — воқеа ва ҳодисаларни олдиндан кўра билиш хусусиятига эга бўлган, ўз зиммасига барча масъулиятни олиб таваккал қилувчи, ўз хатти-ҳаракатлари туфайли даромад олишга умид қилувчи ва ҳар қандай йўқотишларга тайёр бўлган шахсдир¹.

Р.Кантильондан кейин неоклассик мактаб намояндлари ўз асарларида ўзига хос таваккалчилик асосида рақобатлашиб, савдо фаолияти билан шуғуланувчи корхона эгасини тадбиркор деб ҳисоблай бошладилар.

Тадбиркорлик фаолияти тўғрисидаги назариялар ривожланишининг **иккинчи босқичида** тадбиркорликнинг асосий хусусияти сифатида инновацион фаолият ажратиб кўрсатилади. Бу оқимнинг асосчиси Й.Шумпетер бўлиб, унинг фикрича, иқтисодий ўсишнинг негизида тадбиркорни ишлаб чиқариш омилларини янги комбинациясини ишлатишга, қўллашга бўлган интилиши ётади ва бунинг натижаси инновация, янгиликлар ҳисобланади.

Мазкур назариялар ривожланиши **учинчи босқичининг** асосий ғояси — тадбиркорнинг муҳим шахсий фазилатлари, жумладан, изланиш ва тадқиқот ҳисобланади. Бу оқим намояндлари Ф.Хайек ва Л.Мизес тадбиркорликка янги иқтисодий имкониятларни излаб топиш ва тадқиқ қилиш деб қарайди, шу билан бирга, фаолияти изланиш тарзида кечадиган ҳар қандай шахсни бўлғуси тадбиркор деб ҳисоблашади.

К.Макконнелл ва С.Брю тадбиркорликка асосида узлуксиз шартлар ва талаблар ётувчи муҳим фаолият тури сифатида қарайдилар. **Биринчидан**, тадбиркор товар ва хизматлар ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш омилларини бирлаштиради ва «катализатор» вазифасини

¹ Предпринимательство в конце XX века. — М., 1992, 20-6.

базаради. **Иккинчидан**, бизнесни юритиш жараёнида у қарорлар қабул қилишдек қийин вазифани зиммасига олади. **Учинчидан**, тадбиркор — ташкилотчи шахс бўлиб, янги ишлаб чиқариш технологияларини жорий қилиб, янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга интилади. **Тўртинчидан**, тадбиркор таваккал иш тутувчи инсондир. У нафақат ўз мол-мулки, вақти, меҳнати билан, балки ўз шериклари, акциядорлари қўшган маблағлар билан ҳам рисккага боради¹.

Тадбиркорлик фаолияти тўғрисида юқорида келтирилган турли фикрлар ва ёндашувларни умумлаштирган ҳолда, қисқа қилиб қуйидагича таъриф бериш мумкин: тадбиркорлик фаолияти — шакли, тури ва соҳасидан қатъи назар, фойда олиш ва уни кўпайтириш мақсадида амалга ошириладиган иқтисодий фаолият.

Тадбиркорликнинг ривожланиши, ўз навбатида, қатор шароитларнинг мавжуд бўлишини тақозо этиб, улар асосида товар ишлаб чиқаришнинг умумий ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари ётади.

Биринчидан, тадбиркор хўжалик юритишда унинг бирон турини танлаш, ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш, уни ўзгаришларга мослаштириш, манбаларни танлаш, ресурс топиш, маҳсулот сотиш, уларнинг нархини белгилаш, фойдани тасарруф қилиш ва шу кабилар бўйича маълум ҳуқуқ ва эркинликлар мавжуд бўлишини тақозо этади.

Иккинчидан, тадбиркор ишлаб чиқариш воситаларига, ишлаб чиқарилган маҳсулот ва олинган даромадга мулкчилик ҳуқуқига эга бўлиши керак. Тадбиркорлик фаолияти мулкдорнинг ўзи томонидан ҳам, унинг мол-мулки асосида иш юритувчи субъект томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Учинчидан, хўжалик юритиш йўлини эркин танлаш, даромадни инвестициялаш имконияти ва шу кабиларни

¹ Макконнелл К., Брю С. Экономика. Принципы, проблемы и политика. - М.: Республика, 1992, с.38.

реал таъминлайдиган маълум иқтисодий муҳит ва ижтимоий-сиёсий шароит яратиши зарур.

Тўртинчидан, тадбиркорлик мулкчилик ва ўзлаштириш турли-туман шакллари ҳамда турларининг мавжудлигини тақозо қилади. Ўз навбатида, мулкчилик ва ўзлаштириш соҳаларидаги турли-туманлиқнинг ўзи обектив ҳодиса бўлиб, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши оқибати сифатида майдонга чиқади.

Бешинчидан, етарли молиявий манбаларга, яхши маълумот ва малакали тайёргарликка эга бўлиш, умумий тижорат қонунчилиги, солиқ бўйича имтиёзлар, тадбиркорлик муҳити ва уни ривожлантиришда жамият манфаатдорлигининг мавжуд бўлиши тадбиркорликни ривожлантиришнинг навбатдаги шарт-шароитлари ҳисобланади.

Юқорида кўриб чиқилган барча шарт-шароитлар мавжуд бўлган давлатларда тадбиркорлик яхши ривожланади, акс ҳолда фаолиятнинг бу тури хуфёна иқтисодиёт соҳасига ўтиб кетиши эҳтимоли ҳам юқори бўлади.

6.2. Тадбиркорлик фаолиятининг шакллари, уларни ташкил этиш ва бошқаришнинг бозор тизимлари

Ҳозир жаҳонда ишлаб чиқарувчи кучлар даражаси ва ўзига хос томонларининг беқиёс даражада бир-бирига қўшилиб кетиши кузатилмоқда. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ижтимоий, умумдавлат мақсадларида фойдаланадиган ва ниҳоят, жамоа, гуруҳ, хусусий ва шахсий мақсадларда ишлатиладиган турлари мавжуд. Шунга мос равишда тадбиркорликнинг турли-туман: давлат, жамоа, хусусий, аралаш ва бошқа ҳосила шакллари ривожланади.

Турли мамлакатларда давлат корхоналарининг ҳуқуқий мақоми турли-туманлиги билан анча фарқланади. Ҳатто бирон бир мамлакатда барча давлат корхоналари фаолиятини тартибга солувчи ягона қонуний ҳужжат мавжуд эмас.

Юқорида кўриб ўтилган шароитлар асосида давлат корхоналарини учта гуруҳга бўлиш мумкин:

- бюджет корхоналари;
- давлат ишлаб чиқариш корхоналари;
- аралаш компаниялар.

Бюджет корхоналари — давлатнинг вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатувчи ҳамда давлат бюджети ҳисобидан молиялаштирилувчи ҳуқуқий ва хўжалик мустақиллигига эга бўлмаган корхоналар. Улар ўзларининг ҳолати бўйича давлатнинг маъмурий-бошқариш тизимига киради ва бирон-бир вазирлик, маҳкама ёки маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига бевосита бўйсунди ёки уларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Барча даромад ва харажатлари давлат бюджети орқали ўтиб, олинган фойдадан солиқ тўламайди.

Давлат ишлаб чиқариш корхоналари — хўжалик фаолияти билан бирга давлат томонидан белгиланган доирада бошқариш ва тартибга солиш вазифаларини бажарувчи, алоҳидалашган мол-мулкка эга бўлган корхоналар. Бундан кўринадикки, давлат ишлаб чиқариш корхоналари ёки корпорациялари ўзида тижорат корхоналари ва давлат органлари белгиларини мужассамлаштириб, корхоналарнинг анча кенг тарқалган ташкилий, ҳуқуқий шакли ҳисобланади.

Аралаш компаниялар — давлат ва хусусий омонатчиларнинг акцияларини бирлаштириш асосида ташкил этилган акциядорлик жамиятлари ва мажбуриятлари чекланган ширкатлар шаклидаги корхоналар. Аралаш компаниялар акциядорлик жамиятлари тўғрисидаги қонун асосида иш юритади ва юридик шахс ҳисобланади, хўжалик фаолиятида хусусий фирмалар билан баробар тижорат асосида қатнашади. Шу билан бирга, улар хусусий фирмаларга нисбатан маълум имтиёزلардан фойдаланади. Бу имтиёزلарга давлат томонидан молиявий ёрдам ва дотациялар бериш, чет эл лицензияларини енгил шартлар билан олиш, бошқа давлат корхоналаридан хомашё ва ярим фабрикатларни қатъий белгиланган нархларда олиш, ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш учун бозор билан таъминланганлик ва шу кабилар.

Корхоналарнинг мулкчилик мавқеидан ташқари хилма-хил ташкилий-ҳуқуқий шакллари ҳам мавжуд бўлади. Корхоналар хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, ишлаб чиқариш кооперативлари, жамоа корхоналари, ижара корхоналари, хўжалик бирлашмалари шаклида тузилиши мумкин.

Кооператив тадбиркорлик — жамоа мулкига асосланиб, кооперация аъзоларининг унинг фаолиятида ўз меҳнати билан иштирок этишини тақозо этувчи жамоа тадбиркорлигининг алоҳида шакли. Кооператив мулкчиликка асосланган тадбиркорликнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат: ишловчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан бевосита қўшилиши (хусусий мулкчиликда бундай қўшилишда мулкдор, давлат мулкчилигида эса давлат воситачи ҳисобланади); кооперация аъзоларининг ишлаб чиқариш воситаларидан кенг фойдалана олиши; уларнинг иқтисодий жиҳатдан тенг ҳуқуққа эгаллиги; жамоанинг ўзини ўзи бошқаришни амалга ошириши; жамоа ва шахсий манфаатлар уйғунлигининг юзага келиши ва ҳ.к.

Хусусий тадбиркорлик алоҳида шахс ёки корхона томонидан хусусий ташаббус асосида ташкил қилинади. Тадбиркорликнинг бу шаклида мулк ва ишлаб чиқариш натижалари хусусий шахсларга тегишли бўлиб, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ёлланма меҳнатга асосланади.

Якка тартибдаги тадбиркорлик шахсий мулкка асосланади, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ўзи ёки оила аъзолари меҳнати асосида амалга оширилади. Шахсий корхона эгаси унинг менежери ҳам ҳисобланиб, корхонанинг барча мажбуриятлари учун шахсий жавобгар бўлади. Хўжалик ҳуқуқи нуқтаи назаридан якка тартибдаги тадбиркорлик ҳуқуқий шахс ҳисобланмайди, шу сабабли унинг эгаси чекланмаган масъулиятга эга бўлиб, фақат фуқаролардан олинadиган даромад солиғини тўлайди. Бу одатда кичик дўкон, хизмат кўрсатиш соҳасидаги корхоналар, деҳқон хўжаликлари, шунингдек, ҳуқуқшунос, врач, адвокат каби турли малакали мутахассислар хизмати кўринишида ташкил қилинган тадбиркорликдир.

Табдиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг муҳим шаклларида бири акциядорлик жамиятларидир.

Акциядорлик жамияти — капитали қимматли қоғоз шаклида расмийлаштирилган турли омонатчиларнинг пул маблағларидан таркиб топувчи корхона.

Йирик ишларни амалга ошириб, катта фойда олиш мақсадида бир неча табдиркорлар ўзларининг моддий (ишлаб чиқариш воситалари) ва пул маблағларини бирлаштириб иттифоқ (жамият) тузадилар. Улар иқтисодий адабиётларда акциядорлик жамияти деб юритилади.

Акциядорлик жамиятининг дастлабки капитали ички манба — таъсисчилар капитали, ташқи манба — акцияларни сотиш орқали жалб этилган капиталдан иборат бўлади. Шунга кўра, акция чиқариш ва уни эркин жойлаштириш акциядорлик муносабатларининг муҳим томонларидан бирини ташкил қилади.

Акциядорлик жамияти очик ва ёпиқ кўринишда бўлади. Очик турдаги акциядорлик жамияти — иштирокчилари ўзларига тегишли акцияларни бошқа акциядорларнинг розилигисиз сотиб олиши ва уларни эркин сотиши ҳуқуқига эга бўлган жамият. Ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти — акциялари фақат унинг таъсисчилари ёки олдиндан белгиланган бошқа шахслар доирасида тақсимланувчи жамият.

Акция — унинг эгаси акциядорлик жамияти капиталига ўзининг маълум ҳиссасини кўшганлигига ва унинг фойдасидан дивиденд шаклида даромад олиш ҳуқуқи борлигига гувоҳлик берувчи қимматли қоғоз. Бундан ташқари, акция корхонани бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини ҳам беради.

Акциянинг эгаси ёзилган ва эгаси ёзилмаган, оддий ва имтиёзли турларини фарқлаш мумкин. Эгаси ёзилган акция — акциядорлик жамияти реестрида акция эгасининг номига қайд қилиниб, фақатгина унинг ёзма рухсати билан олди-сотди қилиниши мумкин бўлган акция. Ёпиқ акциядорлик жамиятининг акциялари фақат эгаси ёзилган акциялардан иборат бўлиши мумкин.

Эгаси ёзилмаган акция — жамият акциядорларининг реестрига киритилмаган ҳолда бошқа шахсларга мулк қилиб берилувчи ҳамда эркин тарзда олди-сотди қилинувчи акция.

Оддий акция — дивидендни қўйилган маблағга мутаносиб равишда тақсимлаш имконини берувчи акция. Оддий акция имтиёзли акциялар бўйича дивидендлар тўлашиб, акциядорлик жамияти захиралар тўлдирилиб бўлгандан сўнг қолган соф фойдани дивиденд шаклида тақсимлашда иштирок этади. Унинг эгаси акциядорлар умумий йиғилишида масалаларни ҳал этишда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлади.

Имтиёзли акция — акциядорлик жамияти дивиденди ва мол-мулкни тақсимлашда оддий акция эгасига нисбатан устунлик берувчи акция. У, агар акциядорлик жамияти низомида бошқача ҳолат назарда тутилмаган бўлса, овоз бериш ҳуқуқини бермайди, лекин қатъий белгиланган дивидендни келтиради.

Акциялар махсус товар сифатида сотилади ва сотиб олинади, шу сабабли ўзининг нархига эга. Акцияда ифодаланган пул суммаси унинг номинал қиймати дейилади. Акциянинг фонд бозорида сотиладиган нархи акция курси деб аталиб, у олинadиган дивиденд миқдорига тўғри мутаносиб, банкка қўйилган пул фоизи миқдорига эса тескари мутаносибликда бўлади. Харидор акцияни ундан олинadиган даромади банкка қўйилган пулдан келадиган фоиздан кам бўлмаган тақдирдагина сотиб олади.

Акция курси қуйидагича аниқланади:

$$AK = \frac{D}{\Phi_c} \times 100\%$$

бу ерда: АК — акция курси; Д — дивиденд; Φ_c — ссуда фоизи.

Ссуда фоизи ўстанда акция курси тушади. Агар дивиденд ссуда фоизига қараганда юқори даражада ўсса, акция курси кўтарилади.

Акциядорлик жамиятининг ташкил топиши таъсисчилик фойдаси каби даромад турининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Таъсисчилик фойдаси сотилган акциялар суммаси ва акциядорлик корхонасига ҳақиқатда қўйилган маблағ миқдори ўртасидаги фарқдан иборат.

Акциядорлик корхонасида таъсисчилик фойдаси билан бир қаторда дивиденд каби даромад тури шаклланади.

Дивиденд (лотинча *dividendus* — бўлишга тегишли) — акция эгасига тўланадиган даромад. Дивиденд воситасида акция эгаси қимматли қоғознинг шу турига қўйилган пул маблағлари (капитал)нинг тегишли қисмига ўзининг мулкчилик ҳуқуқини иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқаради. Дивиденд орқали фақат акциядорлик жамияти олган фойданинг бир қисми тақсимланади. Унинг бошқа қисми жамғаришга, солиқ тўлашга ва шу кабиларга кетади. Дивиденд миқдори олинадиган фойда ва чиқарилган акция миқдorigа боғлиқ, одатда, ссуда фоизидан юқори бўлади.

Акцияларнинг назорат пакети — акциядорлик жамияти фаолияти устидан назорат ўрнатишни таъминлаш имконини берувчи акциялар сони. Назарий жиҳатдан олганда, акциядорлик жамияти фаолияти устидан назорат олиб бориш учун овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган акцияларнинг 51 фоизига эгаллик қилиши зарур. Амалда эса, акцияларнинг кўплаб акциядорлар ўртасида тақсимланиб кетганлиги у қадар юқори салмоққа эга бўлмаган акциялар сонини қўлга киритиш орқали ҳам назорат пакетига эгаллик қилиш имконини беради.

Акциядорлик жамиятлари акция билан бирга облигация ҳам чиқаради.

Облигация — сотиб олишга сарфланган маблағни келгусида қатъий белгиланган фоизи билан қайтариш мажбуриятини ифодаловчи қимматли қоғоз шакли. У эгасининг жамиятга қайд қилинган фоиз олиш шарти билан пул қўйганлигини тасдиқлайди. Облигация акциядорлик жамияти молиявий маблағларини кўпайтириш учун чиқарилади.

Акция эгаси корхона мулкдори, облигация эгаси эса унинг кредитори ҳисобланади. Ундан ташқари, облигация

акциядан фарқ қилиб, ўз эгасига йиллик кафолатланган даромад келтиради, аммо акциядорлик жамияти ишларини ҳал қилишда овоз бериш ҳуқуқини бермайди. Облигациялар бўйича тўланадиган даромад одатдаги ссуда фоизи миқдоридан ортиқ бўлмайди. Унинг қиймати акциядорлик жамияти томонидан маълум муддат ўтгандан сўн тўланади. Акцияга қўйилган маблағ облигацияга жойлаштирилгандан фарқ қилиб, акциядор талаби бўйича қайтарилиши мумкин эмас ва фақат сотиш орқали қопланади.

Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришнинг замонавий тизимлари сифатида маркетинг ва менежмент катта аҳамият касб этади.

Маркетинг — товар-пул муносабатлари шароитида тадбиркорлик фаолиятини ташкил этишнинг яхлит тизими бўлиб, бунда ҳўжалик муаммоларини ҳал этишда бозор талаблари, харидорларнинг товар ва хизматларга реал талаблари ва эҳтиёжлари ётади.

Маркетинг фаолияти корхона амал қилишининг ташқи шароитлари тўғрисидаги ахборотнинг олиниши; рақобатчиларнинг товарларига қараганда бозор талабларини тўлароқ қондирувчи товарлар тўпламини яратиш; сотиш соҳасининг энг юқори назоратини белгилаб берувчи истеъмолчи, талаб, бозорга зарур даражада таъсир кўрсатишни таъминлаши лозим.

Маркетингнинг замонавий концепцияси бозор учун зарур бўлган ва бозорда сотиш мумкин бўлган товарларни зарур ҳажмда ишлаб чиқаришни ташкил этиш тамойилига асосланади. Корхонанинг ишлаб чиқариш-техникавий, ташкилий, инвестиция ва бошқа фаолияти истеъмолчининг эҳтиёжларига, уларнинг яқин истиқболдаги ўзгаришига йўналтирилади. Харидорларнинг талаблари товар ишлаб чиқариш ҳажми ва номенклатурасини, мазкур талаб ва эҳтиёжларни қондиришни юқори даражаси эса энг кўп фойда олишни белгилаб беради.

Маркетингнинг мақсад ва вазифаларини белгилаб олиш муҳим ҳисобланади. **Маркетингнинг мақсади** — энг юқори истеъмол қониқиши, истеъмол, турмуш сифатини оши-

риш, товар ва хизматларнинг кенг танловини таъминловчи корхона маҳсулотини сотишнинг зарур ҳажмига эришиш учун ишлаб чиқаришнинг юқори даромадлилиги ва самарадорлигини таъминлаш. Бу мақсадга **маркетингнинг қуйидаги вазифалари** орқали эришилади: корxonанинг ички ва ташқи маркетинг муҳитини таҳлил қилиш; маркетинг чора-тадбирларини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган бозор ва муаммоларни комплекс ўрганиш; истеъмолчилар ва талабнинг шаклланишини таҳлил қилиш; рақобатчилар ва рақобатни ўрганиш; сотишни жадаллаштириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш; янги товарнинг концепциясини шакллантириш; маркетинг тадқиқотлари асосида товар ишлаб чиқаришни режалаштириш; нарх сиёсатини шакллантириш ва амалга ошириш; маркетинг дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш; маркетингни ахборот билан таъминлаш; маркетингни бошқариш.

Маркетинг тамойиллари қуйидагилар ҳисобланади:

— юқори даражада фойдали ва самарали хўжалик юритишни таъминлаш;

— ишлаб чиқариш-сотиш фаолиятини бозор талаблари асосида йўналтириш;

— товар ишлаб чиқаришнинг харидорларнинг эҳтиёжларига функционал боғлиқлигини таъминлаш;

— фаолиятни ишлаб чиқариш имкониятлари асосида эмас, балки бозор эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ташкил этиш;

— бозорда юқори рақобатбардошликни таъминлаш;

— харидорларнинг эҳтиёжларини қондирувчи товарлар тайёрлаш ва такомиллаштириш бўйича илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ҳамда ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этиш;

— бозор ҳолатини, унинг ривожланиш истиқболини, товар ва хизматларга мавжуд ва потенциал талабни комплекс ўрганиш;

— ишлаб чиқариш ҳамда молиялаштиришни мувофиқлаштириш ва режалаштириш;

— маҳсулот тайёрлаш ҳамда сотишнинг анъанавий шакл ва каналларини такомиллаштириш, шунингдек, янгиларини топиш;

— бошқарув тизимининг мослашувчан ва самарали ташкилий тузилмаларини жорий этиш;

— ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнларининг ўзаро алоқаси ва таъсирининг юқори даражасини таъминлаш¹.

Менежмент — ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва юқори натижага эришиш мақсадида қўлланилувчи ишлаб чиқаришни бошқаришнинг шакллари, воситалари, усуллари ва тамойилларининг мажмуи.

Менежментнинг асосий мақсади бўлиб истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда мавжуд моддий ва ишчи кучи ресурслари асосида товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ташкил этиш ҳамда корхона фаолияти рентабеллигини ва унинг бозордаги барқарор ҳолатини таъминлаш ҳисобланади. Шунга кўра, менежмент қуйидаги вазифаларни бажаришга қаратилган бўлади:

— ишлаб чиқаришни автоматлаштиришни таъминлаш ва юқори малакага эга ишчилардан фойдаланишга ўтиш;

— корхона ходимлари учун меҳнатнинг қулай шароитини таъминлаш ва нисбатан юқори иш ҳақи белгилаш орқали иш фаолиятини рағбатлантириш;

— корхона фаолияти самарадорлиги устидан мунтазам назорат ўрнатиш, унинг барча бўлинмалари ишини мувофиқлаштириш;

— янги бозорларни мунтазам излаш ва ўзлаштириш;

— корхона ривожланиши аниқ мақсадларини аниқлаш;

— мақсадларнинг устуворлиги, уларнинг кетма-кетлиги ва ечимнинг изчиллигини очиб бериш;

— турли даврларга мўлжалланган муаммоларнинг ҳал этилиши учун чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш;

¹ Экономическая теория: Учебник. / Под общ.ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. — М.: ИНФРА-М, 2005, с.199.

— зарур ресурслар ва уларни таъминлаш манбаларини аниқлаш;

— белгиланган вазифаларнинг бажарилиши устидан назорат ўрнатиш¹.

Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришнинг замонавий бозор тизими сифатида маркетинг ва менежментнинг ривожлантирилиши, миллий иқтисодиётда уларнинг усул, воситаларидан кенг фойдаланиш корхона ва ташкилотлар фаолиятининг юксалиши ҳамда иқтисодий ўсишнинг таъминланишига қулай замин яратади.

6.3. “Ишлаб чиқариш харажатлари” тушунчаси ва унинг таркиби

Ҳозирда ишлаб чиқариш харажатларини тадқиқ этишда икки хил ёндашув — классик ва неоклассик ёки замонавий концепциялардан фойдаланилади. Классик назария ёндашувига кўра, ишлаб чиқариш харажатлари — маҳсулот ишлаб чиқариш учун амалга оширилган барча жонли меҳнат, пул ва моддий сарфлардир.

Умумий назарий жиҳатдан қуйидагиларни фарқлаш лозим:

1) ишлаб чиқаришнинг ижтимоий харажатлари ёки маҳсулот қиймати;

2) корхона (фирма)нинг индивидуал ишлаб чиқариш харажатлари.

Ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари — маҳсулот ишлаб чиқариш учун ижтимоий зарурий меҳнатнинг умумий (жонли ва моддийлашган) сарфларидир. Улар мазкур маҳсулотни ишлаб чиқариш жамият учун қанчага тушганлигини кўрсатади. Товар ишлаб чиқариш шароитида ижтимоий харажатлар пул шаклида намоён бўлади ва товар қийматига мувофиқ тушади, яъни:

$$w = c + v + m,$$

¹ Экономическая теория: Учебник. / Под общ.ред. акад. Видяпина В.И., Добрынина А.И., Журавлевой Г.П., Тарасевича Л.С. – М.: ИНФРА-М, 2005, с.212.

бу ерда: w — ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари ёки маҳсулот қиймати; c — истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қиймати; v — ишчи кучи қиймати (иш ҳақи); m — қўшимча қиймат.

Қорхона ишлаб чиқариш харажатлари деганда, товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинадиган барча сарфлар тушунилади:

$$k = c + v.$$

Қорхона ишлаб чиқариш харажатлари таркибига хом ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи ва энергия харажатлари, асосий капитал амортизацияси, иш ҳақи ва ижтимоий суғурта ажратмалари, фоиз тўловлари ва бошқа харажатлар киради. Қорхона томонидан ишлаб чиқаришга қилинган барча сарф-харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот таннархини ташкил қилади.

Қорхона ишлаб чиқариш харажатларини иккига бўлиб ўрганиш мумкин: бевосита ишлаб чиқариш харажатлари ва муомала харажатлари (6.3.1-чизма).

Бевосита ишлаб чиқариш харажатлари фақат товар ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларни ўз ичига олиб, товар бирлиги қийматининг фақат бир қисмини ташкил қилади. Ишлаб чиқариш харажатлари товар қийматидан фойда миқдори кам бўлади.

6.3.1-чизма

Харажатларнинг намоён бўлиш соҳасига кўра туркумланиши

“Муомала харажатлари” тушунчаси товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, шу товарларни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етказилгунча кетадиган сарфларга айтилади. Улар икки гуруҳга бўлинади: кўшимча муомала харажатлари ва соф муомала харажатлари. Товарларни ўраш, қадоқлаш, саралаш, транспортга ортиш, ташиш ва сақлаш харажатлари кўшимча муомала харажатлари ҳисобланади. Муомала харажатларининг бу турлари ишлаб чиқариш харажатларининг давоми ҳисобланиб, товар қийматига киради ва унинг қийматини оширади. Харажатлар товарлар сотилгандан кейин олинган пул тушуми суммасидан қопланади.

Соф муомала харажатлари товарни сотиш билан боғлиқ бўлиб, сотувчиларнинг маоши, маркетинг (истеъмолчилар талабини ўрганиш), реклама ва шу каби харажатлардан иборат бўлади. Соф муомала харажатлари товар қийматини оширмайди ва ишлаб чиқариш жараёнида яратилган товарни сотгандан кейин олинган фойда ҳисобидан қопланади.

Ишлаб чиқариш харажатларининг иккинчи йўналишдаги концепциялари маржиналистлар ва неоклассиклар томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, улар бу борадаги классик назарияларни ҳам маълум даражада ҳисобга оладилар. Бироқ, бу концепцияларнинг ўзига хос томони шундаки, улар ишлаб чиқариш харажатларини тушунтиришда ресурсларнинг чекланганлиги ва улардан муқобил фойдаланиш имкониятларидан келиб чиқади.

Маржиналистик сарф-харажатлар назарияси бўйича корхона ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ресурслар ўз ресурслари ёки жалб қилинган ресурслар бўлиши мумкин. Шунга кўра харажатлар ички ёки ташқи харажатларга бўлинади (6.3.2-чизма).

Ташқи харажатлар корхона томонидан зарур ресурс ва хизматларни ташқаридан тўлов асосида жалб этиши учун сарф қилинган харажатлардир. Бундай харажатларга ёлланма ишчилар иш ҳақи, хом ашё ва материал-

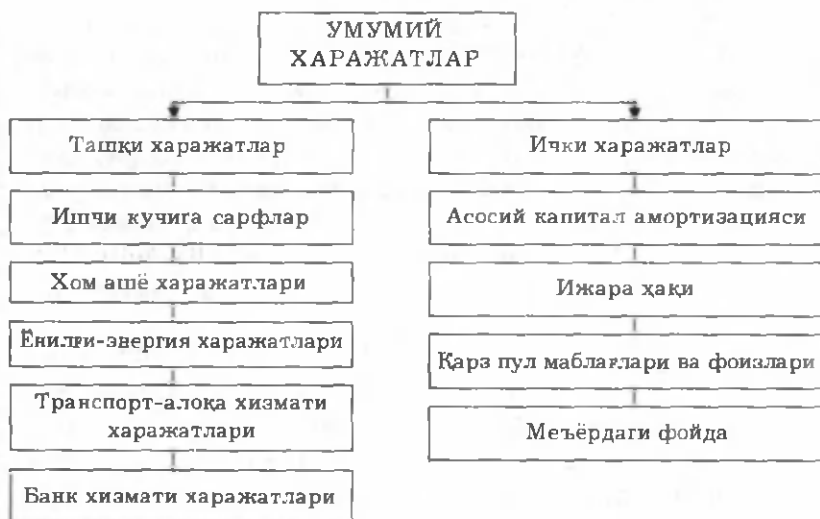
лар учун тўловлар, кредит учун фоиз тўловлари, ижарага олинган ер учун рента, транспорт хизмати ва бошқа ҳар хил хизматлар учун тўловлар киради. Ташқи харажатлар тўлов ҳужжатлари билан расмийлаштирилади, шу сабабли бу бухгалтерия харажатлари деб ҳам аталади.

Корхонанинг ўзига тегишли бўлган ресурслардан фойдаланиши билан боғлиқ харажатлар ички харажатлар дейилади. Бундай харажатлар пул тўловлари шаклида чиқмайди. Шу сабабли ички харажатлар даражасини баҳолаш ўз ресурслари қийматини шунга ўхшаш ресурсларнинг бозордаги нархларига таққослаш орқали амалга оширилади.

Ташқи ва ички харажатларнинг моҳиятини очиб бериш, уларнинг бир-биридан фарқини тушунтиришда бугунги кунда ҳўжалик амалиётимизда фаолият юритаётган кўплаб якка тартибдаги тадбиркорларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

6.3.2-чизма

Харажатларнинг жалб этилиш манбаига кўра туркумланиши

Айтайлик, бирон-бир тадбиркор ўзига қарашли бўлган хонадонда кичик ишлаб чиқариш цехи ташкил қилди. Бу ерда унинг ташқи харажатлари аниқ: ишлаб чиқариш учун зарур бўлган хом ашё учун тўлов, электр энергияси, сув ва бошқа коммунал хизматлар учун тўловлар, транспорт хизматлари учун тўлов ва бошқалар. Бу ўринда ички харажатлар нимадан иборат бўлади, деган савол туғилиши табиий.

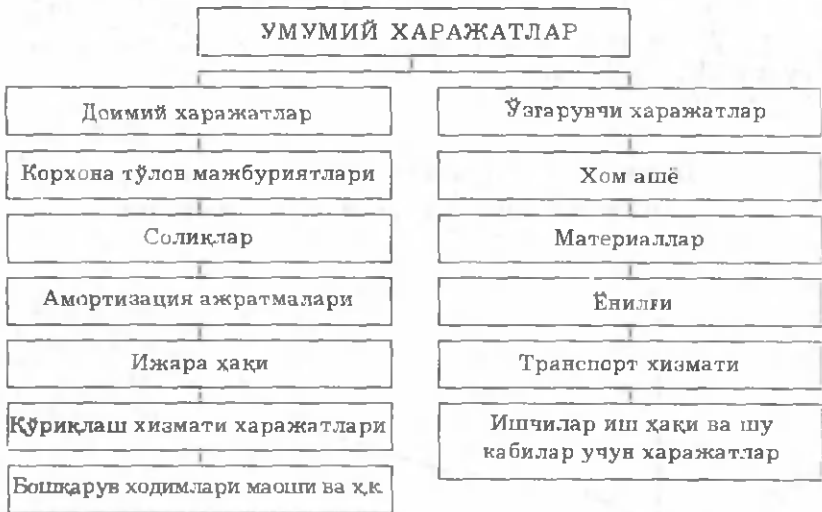
Мисолимиздан кўринадики, тадбиркор цех биноти сифатида ўз хонадонидан фойдаланяпти. Шубҳасиз, у ўз хонадонидан фойдаланганлиги учун ўзига ҳақ тўламайди, бироқ агар у ушбу хонадонни бирон-бир кишига ижарага берганида маълум миқдорда (айтайлик, бир ойга 200 минг сўм) пул даромади олган бўлар эди. Унинг хонадонидан цех сифатида фойдаланиш муқобил ҳолатда келиши мумкин бўлган ижара тўловидан, яъни 200 минг сўмдан маҳрум этмоқда. Демак, бу ўринда тадбиркор «кўзга кўринмаган» ҳолда 200 минг сўм сарфламоқда, яъни ички харажат қилмоқда. Бу турдаги ички харажатларга яна тадбиркор ўзининг иш ҳақини, агар оила аъзолари меҳнатидан фойдаланса, уларнинг иш ҳақини ва шунга ўхшаш бошқа харажатларни киритиш мумкин.

Шу билан бирга, тадбиркорлик фаолиятини ушлаб туриш учун зарур бўлган тўлов — меъёрдаги фойда ҳам рента ва иш ҳақи билан бирга харажатларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Меъёрдаги фойда иқтисодий фойдадан фарқ қилади. Меъёрдаги фойда иқтисодий ресурс сифатидаги тадбиркорлик қобилиятини рағбатлантириб туриш учун тўланадиган ҳақ ҳисобланади. Агар бирон-бир фаолият тури меъёрдаги фойда келтирмаса, тадбиркор бу фаолият тури билан шуғулланишдан тўхтади ва ўзининг куч-қувватини бошқа фаолиятга сарфлайди.

Сарф-харажатларни ички ва ташқи харажатларга ажратиш корхона иқтисодий фаолияти самарадорлигини ошириш йўлларини қиёсий таҳлил қилиш имконини беради.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилиш ёки қилмаслигига қараб харажатлар доимий ва ўзгарувчи харажатларга бўлинади (6.3.3-чизма).

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига кўра харажатларнинг туркумланиши

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига (қисқариши ёки ортишига) таъсир қилмайдиган харажатлар доимий харажатлар дейилади.

Доимий харажатлар (ДХ) ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига бевосита таъсир этмайди ва ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай, ҳатто нолинчи ҳажмида ҳам мавжуд бўлади. Бунга корхонанинг тўлов мажбуриятлари (қарзлар бўйича фоиз ва бошқалар), солиқларнинг ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмаган турлари, амортизация ажратмалари, ижара ҳақи, қуриқлаш хизматига тўлов, ускуналарга хизмат кўрсатиш сарфлари, бошқарув ходимлари маоши ва шу кабилар киради.

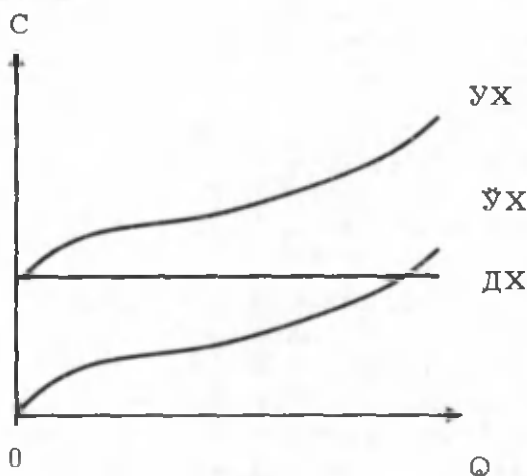
Ўзгарувчи харажатлар (ЎХ) деб ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир қиладиган харажатларга айтилади. Унга хом ашё, материал, ёнилғи, транспорт хизмати, ишчилар иш ҳақи ва шу кабиларга қилинадиган сарфлар киради.

Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир даражасида доимий ва ўзгарувчи харажатлар йиғиндиси умумий харажатлар (УХ)ни ташкил қилади.

Доимий (ДХ), ўзгарувчи (ЎХ) ва умумий (УХ) харажатларнинг графикдаги ифодасини 6.3.1-чизма орқали кўришимиз мумкин.

6.3.1-чизма

Доимий, ўзгарувчи ва умумий (ялпи) харажатларнинг графикдаги тасвири

Маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга қилинадиган сарф-харажатларни ҳисоблаш учун “ўртача умумий”, “ўртача доимий” ва “ўртача ўзгарувчи харажатлар” тushунчаларидан фойдаланилади. Ўртача умумий харажатлар ялпи (умумий) харажатларнинг ишлаб чиқарилган маҳсулот сони нисбатига тенг:

$$\bar{УХ} = \frac{УХ}{M};$$

бу ерда: $\bar{УХ}$ — ўртача умумий харажатлар; УХ — умумий харажатлар; M — ишлаб чиқарилган маҳсулот сони.

Ўртача доимий харажатлар доимий харажатларнинг ишлаб чиқарилган маҳсулот сонига нисбати билан аниқланади:

$$\bar{ДХ} = \frac{ДХС}{M};$$

бу ерда: $\bar{ДХ}$ — ўртача доимий харажатлар;
 $ДХС$ — доимий харажатлар суммаси.

Ўртача ўзгарувчи харажатлар ўзгарувчи харажатларни ишлаб чиқарилган маҳсулот сонига нисбати билан аниқланади:

$$\bar{ЎЎХ} = \frac{ЎЎХС}{M};$$

бу ерда: $\bar{ЎЎХ}$ — ўртача ўзгарувчи харажатлар;
 $ЎЎХС$ — ўзгарувчи харажатлар суммаси.

Шартли рақамлар ёрдамида корxonанинг доимий, ўзгарувчи, умумий ва ўртача харажатлари тўғрисидаги мисолни кўриб чиқамиз (6.3.1-жадвал).

6.3.1-жадвал

Корxonанинг доимий, ўзгарувчи, умумий ва ўртача харажатлари

Ишлаб чиқарилган маҳсулот сони, дон	Корxonа харажатлари, минг сўм			Ўртача харажатлар, минг сўм		
	Доимий харажатлар	Ўзгарувчи харажатлар	Умумий харажатлар	Доимий харажатлар	Ўзгарувчи харажатлар	Умумий харажатлар
0	100	0	100	100000	0	100000
100	100	120	220	1000	1200	2200
200	100	240	340	500	1200	1700
300	100	360	460	333	1200	1533
400	100	490	590	250	1225	1475
500	100	640	740	200	1280	1480
600	100	810	910	167	1350	1517

Жадвалдан кўринадики, ўртача доимий харажатлар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши билан камайиб бормоқда. Бу ишлаб чиқариш ҳажмининг кенгайиши билан корхонанинг доимий харажатлари маҳсулотларнинг тобора кўпайиб борувчи сонига тақсимланиб бориши натижасида рўй беради. Ўртача ўзгарувчи ва ўртача умумий харажатлар эса ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши билан турлича ўзгариши мумкин. Бизнинг мисолимизда ўртача ўзгарувчи харажатлар 100 дан 300 донгача бир хилда бўлиб, ишлаб чиқаришнинг янада кенгайиши билан ортиб бормоқда. Ўртача умумий харажатлар эса 400 донгача миқдорда пасайиб бориб, ундан юқори миқдорларда ўсмоқда.

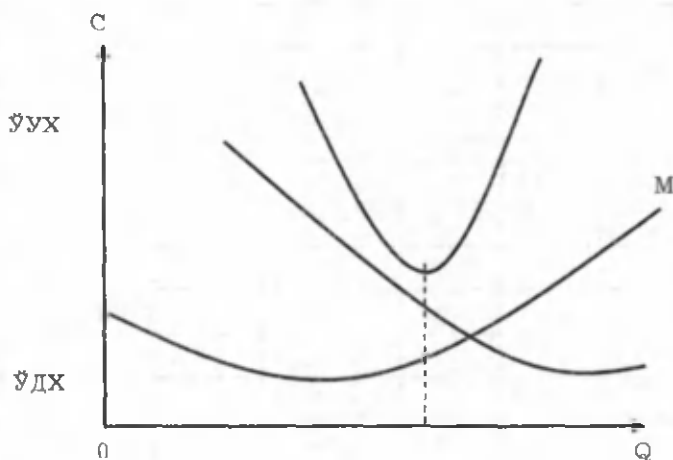
Жадвалдан кўринадики, ўртача умумий харажатларни ўртача доимий ва ўртача ўзгарувчи харажатларнинг йиғиндиси сифатида ҳам ифодалаш мумкин:

$$\dot{YUX} = \dot{YDX} + \dot{YUX}.$$

Бу ўртача умумий, доимий ва ўзгарувчи харажатларнинг эгри чизиқлари қуйидаги кўринишда бўлади (6.3.2-чизма):

6.3.2-чизма

Ўртача харажатларнинг эгри чизиқлари

Энг юқори даражада фойда олишга эришиш учун товар ишлаб чиқаришнинг зарур миқдорини аниқлаш зарур. Бунда иқтисодий таҳлил воситаси бўлиб “сўнгги қўшилган харажат” тушунчаси хизмат қилади. Сўнгги қўшилган харажат деб маҳсулотнинг навбатдаги бирлигини ишлаб чиқариш билан боғлиқ қўшимча харажатларга айтилади:

$$СКХ = \frac{\Delta VХ}{\Delta M};$$

бу ерда: СКХ — сўнгги қўшилган харажат;

$\Delta VХ$ — умумий харажатларнинг ўзгариши;

ΔM — маҳсулот миқдорининг ўзгариши.

Қўшилган харажатларни ҳар бир навбатдаги қўшилган маҳсулот бирлиги учун аниқлаш мумкин. Товар ёки хизматларнинг кейинги қўшилган бирлигини ишлаб чиқаришга тўғри келадиган харажатлар ўртача қўшилган харажатлар дейилади.

6.4. Фойданинг мазмуни. Фойда нормаси ва массаси

Корхоналарнинг фаолиятига баҳо беришда сотилган маҳсулотларнинг ҳажми, уларга қилинган сарф-харажатлар ва фойда тушунчаларидан кенг фойдаланилади.

Корхоналарда товар ва хизматларни сотишдан олинган маблағлар уларнинг пул тушумлари ёки пул даромадлари дейилади.

Айтайлик, корхонада бир ой давомида 100 минг дона «А» маҳсулоти ишлаб чиқарилди. Ҳар бир маҳсулотнинг нархи 1000 сўм. Агар барча маҳсулотлар сотилган тақдирда, корхонанинг бир ойлик пул тушуми 100 млн. сўм (100000 Ч 1000) га тенг бўлади.

Бироқ, корхонанинг пул тушумлари унинг фаолиятининг самарадорлигига баҳо бера олмайди. Чунки, бу пул тушумлари қандай харажатлар эвазига олинганлигини акс эттирмайди. Шунга кўра, пул тушумларининг харажатлардан ажратиб олинган қисми — фойда муҳим ўрин тутди.

Корхона пул даромадларидан барча харажатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми фойда деб юритилади. Айрим адабиётларда бу иқтисодий фойда деб ҳам юритилади.

Бизнинг мисолимиздаги корхонада «А» маҳсулотни ишлаб чиқаришнинг бир ойлик харажатлари 60 млн. сўмни ташкил этган бўлсин. У ҳолда, корхонанинг бир ойлик фойдаси 40 млн. сўм (100 млн. — 60 млн.) га тенг бўлади.

Фойданинг таркиб топиши икки босқичдан ўтади:

биринчи босқичда фойда ишлаб чиқариш жараёнида янги қийматнинг яратилиш чоғида вужудга келади. Янгидан яратилган қиймат таркибидаги қўшимча қиймат фойданинг асосий манбаи ҳисобланади, бироқ у ҳали аниқ фойда шаклида намоён бўлмайди;

иккинчи босқичда ишлаб чиқариш жараёнида яратилган фойда товарлар сотилгандан сўнг олинган пул даромади билан харажатларнинг фарқи кўринишида тўлиқ намоён бўлади.

Демак, товар ва хизматлар сотилганда уларнинг умумий қиймати пул даромадларига, ундаги қўшимча маҳсулот эса фойдага айланади. Бундан кўриниб турибдики, фойданинг ҳақиқий манбаи қўшимча маҳсулот ёки қўшимча қийматдир.

Одатда, ишлаб чиқариш соҳасидаги йирик корхоналар товарларни катта ҳажмда ишлаб чиқариб, уларни савдо воситачиларига улгуржи нархларда сотади. Шунга кўра, улар товарнинг улгуржи нархи унинг таннархидан юқори бўлган тақдирда фойда олади. Демак, ишлаб чиқарувчи фойдаси ($\Phi_{ин}$) — маҳсулот таннархи (T) ва улгуржи нархи (H_y) ўртасидаги фарқдан иборат:

$$\Phi_{ин} = H_y - T.$$

Бундан кўринадики, маҳсулот бирлигидан олинadиган фойда иккита асосий омилга боғлиқ бўлади: 1) маҳсулот таннархи даражаси; 2) улгуржи нархлар даражаси.

Таннарх — маҳсулотнинг ҳар бир бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларнинг пулдаги ифодаси.

Маҳсулот таннархини харажатларнинг асосий туркумлари бўйича ҳисоблаш мумкин. Мисолимиздаги «А» маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ва таннархини ҳисоблаб чиқамиз (6.4.1-жадвал).

6.4.1-жадвал

«А» маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ва таннархини ҳисоблаш

Харажатлар	Жами ишлаб чиқариш харажатлари, млн сўм	1 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари, сўм
Хом ашё ва материаллар	24,0	240
Ёқилги ва энергия	9,0	90
Иш ҳақи ва ижтимоий сугуртага ажратмалар	15,0	150
Транспорт харажатлари	6,0	60
Бошқарув харажатлари	6,0	60
Жами	60,0	600

Жадвалдан кўринадики, корхонада «А» маҳсулотнинг бир ойлик ишлаб чиқариш харажатлари 60 млн. сўмдан иборат бўлиб, жами 1000 дона маҳсулот ишлаб чиқарилган. Демак, 1 дона маҳсулотнинг таннархи 600 сўмга тенг.

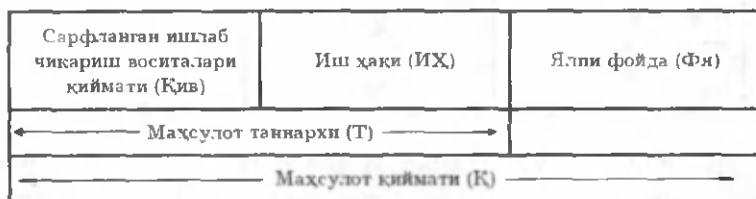
Ҳозирги глобал молиявий-иқтисодий инқироз шароитида мамлакатимиз экспорт салоҳиятини юксалтириш ва миллий иқтисодиётимиз рақобатбардошлигини ошириш кўп жиҳатдан тежамкорликка эришиш ҳамда маҳсулот ва хизматлар таннархини пасайтиришга боғлиқ. Шунга кўра, 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастурида таннархни пасайтиришга оид қуйидаги комплекс чора-тадбирлар ҳам белгиланган: «...қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш,

ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхона-ларнинг рақобатдошлигини ошириш. Шу мақсадда 2008 йили хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодиёти-миздаги етакчи тармоқ ва соҳаларда маҳсулот таннархини камида 20 фоиз туширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш борасидаги таклифлари маъқулланганини қайд этиш лозим»¹.

Бу ўринда маҳсулот таннархини унинг қийматидан фарқлаш лозим. Маълумки, маҳсулот қиймати (K) ўз ичи-га сарфланган ишлаб чиқариш воситалари қиймати ($K_{\text{чив}}$) ҳамда янгидан яратилган қиймат (K_n)ни тўлиқ олади. Ўз навбатида, янгидан яратилган қиймат иш ҳақи ($ИХ$) ва ялпи фойдага (Φ_n) ажралади. Бу ҳолатни 6.4.1-чизма орқа-ли кўриш мумкин

6.4.1-чизма

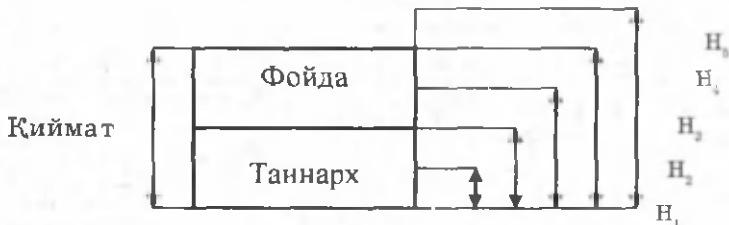
Маҳсулот қиймати таркиби

Фойда миқдорига таъсир кўрсатувчи иккинчи омил — корхона ўз маҳсулотларини сотувчи нарх даражаси бўлиб, бу ўринда маҳсулот нархи, қиймати ва таннархи ўртасидаги нисбатнинг бешта асосий ҳолатини ажратиб кўрсатиш мумкин (6.4.2-чизма).

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. — Т.: Ўзбекистон, 2009, 33-34-б.

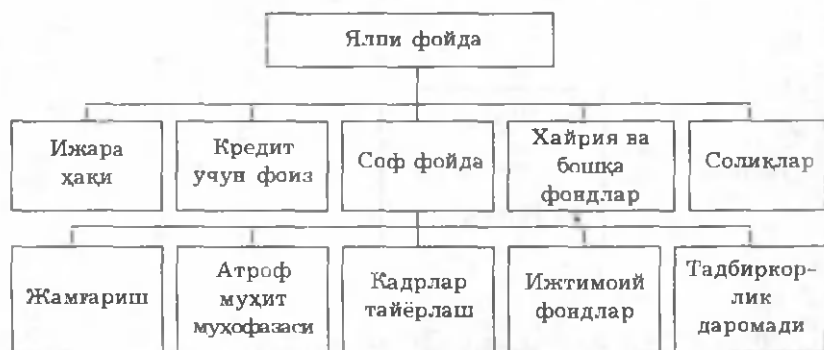
Товар қиймати ва нархининг нисбати

Чизмадан кўринадики, биринчи ҳолатда нарх маҳсулотлар таннархидан паст даражада ўрнатилиб (H_1 даража), бунинг натижасида улар зарарига сотилиши мумкин. Иккинчи ҳолатда нархнинг H_2 даражада ўрнатилиши маҳсулотни сотишдан олинган пул тушумининг корхона харажатларига тенг келиши, яъни ишлаб чиқаришнинг фақат ўзини ўзи қоплаши таъминланиши мумкин. Учинчи ҳолатдаги H_3 нарх даражаси таннархдан юқори, бироқ қийматдан паст бўлиб, бунда корхона фойдаси товарда мужассамлашган фойда миқдоридан кам бўлади. Тўртинчи ҳолатдаги H_4 нарх даражаси қиймат миқдorigа тенг бўлиб, корхона товарда мужассамлашган барча фойдани олади. Ва ниҳоят, бешинчи ҳолатдаги H_5 нарх даражасини ўрнатиш корхонага товар қийматидан кўпроқ пул даромади олиш имконини беради. Буни юқорида келтирилган мисолдаги «А» маҳсулот қиймати ва нархи орқали аниқроқ ифодалаш мумкин: $H_1 = 500$ сўм; $H_2 = 600$ сўм; $H_3 = 800$ сўм; $H_4 = 1000$ сўм; $H_5 = 1200$ сўм.

Корхона ялпи фойдасининг тақсимланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади (6.4.3-чизма).

Ялпи фойданинг тақсимланиши

Чизмадан кўринадикки, энг аввало, ялпи фойдадан бошқа иқтисодий субъектларга турли тўловлар амалга оширилади. Бу тўловларга бошқаларнинг ер ва биноларидан фойдаланганлик учун ижара ҳақи, қарзга олинган пул маблағлари учун тўланадиган фоизни киритиш мумкин. Бундан ташқари, корхоналар давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари бюджетига солиқлар тўлайди, турли хайрия ва бошқа фондларга маблағ ўтказилади. Маблағнинг қолган қисми корхона соф фойдасини ташкил этади. У корxonанинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий эҳтиёжларига, шунингдек, жамғариш (ишлаб чиқаришни кенгайтириш)га, атроф-муҳит муҳофазаси, ходимлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ва бошқа мақсадларга сарфланади.

Иқтисодий фойда ва бухгалтерия фойдасини ўзаро фарқлаш лозим.

Иқтисодий фойда умумий пул тушумидан барча ички ва ташқи харажатлар, шунингдек, меъёрдаги фойдани чегириб ташлаш орқали аниқланади.

Бухгалтерия фойдаси сотилган маҳсулот учун тушган умумий пул суммасидан ишлаб чиқаришнинг ташқи харажатлари чиқариб ташлаш йўли билан аниқланади. Шу сабабли бухгалтерия фойдаси иқтисодий фойдадан

ички харажатлар миқдorigа кўпроқдир. Бунда ички харажатлар ҳар доим ўз ичига меъёрдаги фойдани ҳам олади. Корхона умумий пул тушуми таркибидаги умумий ва бухгалтерия харажатлари ҳамда фойдасининг фарқланишини қуйидаги чизма орқали яққолроқ тасаввур этиш мумкин (6.4.4-чизма).

6.4.4-чизма

Корхона умумий пул тушуми таркибидаги иқтисодий ва бухгалтерия фойдасининг фарқланиши

Корхона фойдасининг мутлақ миқдори унинг массасини ташкил қилади. Фойда массасининг ишлаб чиқариш харажатларига нисбати ва унинг фоизда ифодаланиши фойда нормаси дейилади.

Амалиётда фойда нормасини ҳисоблашнинг икки вариантыдан фойдаланилади. Булар фойданинг жорий сарфларга — корхона харажатларига ёки авансланган маблағларга (асосий ва айланма капитал) нисбатидир.

Булар қуйидагича аниқланади:

$$1. P' = (P/W) \times 100\%,$$

бу ерда: P' — фойда нормаси; P — фойда массаси; W — ишлаб чиқариш харажатлари;

$$2. P' = (P/K_{\text{аванс}}) \times 100\%$$

бу ерда: P' — фойда нормаси; P — фойда массаси; $K_{\text{явланма}}$ — корхона авансланган маблағлари ёки асосий ва айланма капиталнинг ўртача йиллик қиймати.

Мисолимиздаги корхонанинг «А» маҳсулот ишлаб чиқаришдан олган фойда массаси 40 млн. сўмни, фойда нормаси эса 66,7 % ((40 млн. сўм / 60 млн. сўм) Ч 100%) ни ташкил этади.

Фойда нормаси ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмига тўғри мутаносиб ҳамда ишлаб чиқариш харажатлари ёки авансланган маблағ қийматига тескари мутаносибдир. Шу туфайли фойда меъёри корхона иш самарадорлигининг интеграл кўрсаткичи ҳисобланади.

Фойданинг ўсишига, чиқарилаётган маҳсулот умумий ҳажми ўзгармаган ҳолда икки йўл билан: 1) ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ҳисобига; 2) нархни ошириш ҳисобига эришиш мумкин.

Хулоса

1. Хўжалик юритишнинг бозор тизимида ўтиш иқтисодиётнинг тадбиркорлик турига ўтишдир. Тадбиркорликнинг иқтисодий табиати ташаббускорлик, таваккалчилик ва масъулият, ишлаб чиқариш омилларини янгича усулда бирлаштириш, новаторлик каби бир қанча белгилар билан тавсифланади. Тадбиркорлик фаолияти деб шакли ва соҳасидан қатъи назар, фойда олиш ва ундан самарали фойдаланиш мақсадига қаратилган иқтисодий фаолиятга айтилади.

2. Тадбиркорлик даромадининг ўзига хос хусусияти шундаки, биринчидан, у ишлаб чиқариш жараёнида ресурсларнинг энг оптимал вариантда қўлланилиши натижасида вужудга келади, иккинчидан эса, бозорда айирбошлаш натижасида шаклланади.

3. Ҳозирги замон бозор иқтисодиётида тадбиркорлик фаолиятининг қуйидаги шакллари самарали амал қилиб келмоқда: хусусий тадбиркорлик, масъулияти чекланган ва масъулияти чекланмаган жамиятлар, ҳиссадор-

лик жамиятлари. Ҳиссадорлик жамиятларининг ривожланиши миллий иқтисодиёт учун муҳим аҳамият касб этади. Ҳиссадорлик жамиятларининг пайдо бўлиши қимматли қоғозлар бозорини ривожлантиради, иқтисодиётга тўғридан-тўғри инвестициялар оқимини кўпайтиради, аҳолининг кенг қатламини тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ундайди.

4. Ишлаб чиқариш харажатлари — иқтисодиёт назариясининг энг муҳим тадқиқот категорияларидан бири. Унинг вазифаси корхонанинг барқарор ривожланишини таъминлайдиган маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган харажатлар ва таркибини аниқлашдан иборат.

5. Корхона умумий харажатлари иккига бўлинади: ишлаб чиқариш харажатлари ва муомала харажатлари. Ишлаб чиқариш харажатлари маҳсулотни яратиш учун сарфланадиган харажатлардир. Ушбу харажатлар хом ашё, ёқилғи, энергия, ишчи кучи, амортизация ва бошқаларга сарфланади. Муомала харажатлари товарларни реализацияси жараёни билан боғлиқ бўлган сарфлар. Улар соф муомала ва қўшимча муомала харажатларига бўлинади. Соф муомала харажатлари фойда ҳисобидан қопланса, қўшимча муомала харажатлари эса товар нархи-га киритилади.

6. Корхона ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланадиган ресурсларни ўз ресурслари ёки жалб қилинган ресурсларга бўлиши мумкин. Шунга кўра, харажатлар ички ёки ташқи харажатларга бўлинади. Ташқи харажатлар корхона ўзи учун зарур ресурс ва хизматларга тўловларни амалга ошириши натижасида вужудга келадиган харажатлар. Ташқи харажатлар тўлов ҳужжатлари билан расмийлаштирилади, шу сабабли бухгалтерия харажатлари деб ҳам аталади. Корхонанинг ўзига тегишли бўлган ресурслардан фойдаланиши билан боғлиқ харажатлар ички харажатлар дейилади. Бундай харажатлар пул тўловлари шаклида чиқмайди. Шу сабабли ички харажатлар даражасини баҳолаш ўз ресурслари қиймати-

ни шунга ўхшаш ресурсларнинг бозор нархларига таққослаш орқали амалга оширилади.

7. Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир этиш даражасига қараб доимий ва ўзгарувчи харажатлар ҳам фарқланади. Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига (қисқариши ёки ортиши) таъсир этмайдиган харажатлар доимий харажатлар дейилади. Доимий харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмайди, унинг ўсишига ҳам бевосита таъсир этмайди ва ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай, ҳатто нолинчи ҳажмида ҳам мавжуд бўлади. Ўзгарувчи харажатлар деб ишлаб чиқариладиган товар сонининг ошишига ёки камайишига бевосита таъсир қиладиган харажатларга айтилади. Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир даражасида доимий ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндиси умумий ёки ялпи харажатларни ташкил қилади.

8. Корхона пул даромадларидан сарфланган барча харажатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми фойда ёки иқтисодий фойда деб юритилади. Товар ва хизматлар сотилганда уларнинг умумий қиймати пул даромадларига, ундаги қўшимча қиймат эса фойдага айланади. Кўриниб турибдики, фойданинг ҳақиқий манбаи қўшимча маҳсулот ёки қўшимча қиймат.

9. Корхонанинг умумий фойдасидан бюджетга (асосан солиқ тўловлари), банкларга (олинган ссуда учун фоиз) тўловлар ва бошқа мажбуриятлар чиқариб ташланса, корхона соф фойдаси қолади. Бухгалтерия фойдаси сотилган маҳсулот учун тушган умумий пул суммасидан ишлаб чиқаришнинг ташқи харажатлари чиқариб ташланиши натижасида ҳосил қилинади.

Асосий таянч тушунчалар

Тадбиркорлик фаолияти, акциядорлик жамияти, акция, акция курси, облигация, таъсисчилик фойдаси, дивиденд, тадбиркорлик капитали, ишлаб чиқариш харажатлари, ички харажатлар, ташқи харажатлар, дои-

мий харажат, ўзгарувчи харажат, ўртача харажатлар, қўшилган харажатлар, тўғри харажатлар, эгри харажатлар, иқтисодий ёки соф фойда, фойда меъёри.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Тадбиркорлик фаолиятига таъриф беринг. «Тадбиркорлик фаолияти» ва «бизнес» тушунчаларини изоҳланг.
2. Тадбиркорликнинг вазифаларини санаб кўрсатинг. Нима учун тадбиркор таҳлика (таваккалчилик) билан фаолият кўрсатади?
3. Тадбиркорликнинг ривожланиш шарт-шароитлари нималардан иборат?
4. Тадбиркорлик шакллари ва унинг хусусиятларини айтинг.
5. Акциядорлик жамиятига таъриф беринг. Акция нима, акция курси қандай аниқланади? Акция курсига таъсир қилувчи омилларни айтинг.
6. Ишлаб чиқариш сарф-харажатларининг моҳиятини ва таркибини тушунтириб беринг.
7. Ички ва ташқи харажатлар ўртасидаги фарқ нимадан иборатлилигини мисол орқали тушунтириб беринг.
8. Ўртача доимий, ўзгарувчи ва умумий харажатларнинг мазмуни ҳамда уларнинг аҳамиятини изоҳланг.
9. Фойданинг мазмуни ва манбаини тушунтиринг.
10. Иқтисодий фойда ва бухгалтерия фойдасининг фарқи нимада? Уларнинг шаклланиш тартибини тушунтириб беринг.
11. Ялпи фойданинг тақсимланиш тартибини тушунтириб беринг. Мулкчилик ва хўжалик юритиш шакллариининг турлилиги фойданинг тақсимланиш тартибига қандай таъсир кўрсатади?
12. Фойда массасига таъсир кўрсатувчи омилларни изоҳлаб беринг.

7-мавзу. Аграр муносабатлар ва агробизнес

7.1. Аграр муносабатларнинг иқтисодий мазмуни.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг хусусиятлари

Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг муҳим соҳаси бўлиб, унда инсон учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари ва аҳоли учун истеъмол буюмлари тайёрловчи саноат тармоқларига хом ашё ишлаб чиқарилади. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз раҳбари бу соҳага ҳар доим алоҳида эътибор бериб келмоқда.

«Алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлган навбатдаги энг муҳим устувор вазифа, — деб таъкидлайди Президентимиз И.А.Каримов, — қишлоқда турмуш даражасини юксалтиришга, қишлоқларимиз қиёфасини ўзгартиришга қаратилган узоқ муддатли ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ кенг кўламли чора-тадбирларни амалга ошириш, ижтимоий соҳа ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришни жадаллаштириш, мулкдорнинг, тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг мақоми, ўрни ва аҳамиятини тубдан қайта кўриб чиқиш, фермер хўжаликлари ривожини ҳар томонлама кўллаб-қувватлашдан иборатдир»¹.

Бу вазифаларни бажариш учун аграр соҳани ва у билан боғлиқ бўлган саноат тармоқлари, хизмат кўрсатиш ва инфратузилма соҳаларини ҳар томонлама ривожлантириш зарур.

Бошқа соҳалар каби қишлоқ хўжалигида ҳам кишилар ўртасида иқтисодий алоқа ва муносабатлар содир бўлади.

Аграр соҳада ишлаб чиқариш кўп жиҳатдан ер билан боғлиқ. Ерга эгаллик қилиш, тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар аграр муносабатлар дейилади.

Қишлоқ хўжалигида такрор ишлаб чиқаришнинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, бу ерда ишлаб чиқариш жараёни бевосита тирик мавжудотлар — ер, ўсимлик, чорва

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. — Т.: Ўзбекистон, 2009, 41-б.

моллари билан боғлиқ бўлади ва табиий қонулар иқтисодий қонулар билан боғланиб кетади. Бунда ер меҳнат қуроли ва меҳнат предмети сифатида қатнашади. Ернинг бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан фарқи шундаки, ундан фойдаланиш жараёнида у ейилмайди, эскирмайди. Аксинча, агар ундан тўғри фойдаланилса, унинг унумдорлиги ошиб боради.

Ернинг ҳосил бериш қобилиятига тупроқ унумдорлиги дейилади. У табиий ёки иқтисодий бўлиши мумкин. Узоқ йиллар давомида кишиларнинг ҳеч қандай аралашувисиз, табиий ўзгаришлар натижасида ернинг устки қатламида ўсимлик «озиқланиши» мумкин бўлган турли моддаларнинг вужудга келиши ернинг табиий унумдорлиги дейилади.

Агар тупроқ унумдорлиги кишиларнинг табиатга таъсири натижасида, яъни тупроқ таркиби ва деҳқончилик усулларини яхшилаш сунъий йўл билан (масалан, ерни органик ва кимёвий ўғитлаш, ишлаб чиқаришни механизациялаш, илмий асосланган ҳолда сугориш, ирригация ва мелиорация каби ишлаб чиқариш усулларини жорий қилиш ҳамда бошқа шу каби йўллар билан) амалга оширилса, бу иқтисодий унумдорликни ташкил қилади.

Ердан олинадиган ҳосил тупроқ унумдорлигини сақлаш ва уни ошириш, яъни инсоннинг, аниқроғи ишчи кучининг, жонли меҳнатнинг ерга фаол таъсири билан боғлиқ. Иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари каби қишлоқ хўжалигида ҳам ишлаб чиқариш унинг омилларининг бевосита бирикиши асосида содир бўлади. Бунда ишчи кучи фаол бўлиб, асосий ролни ўйнайди. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ердан бошқа барча ишлаб чиқариш воситалари хусусий, шахсий, жамоа мулки шаклида бўлиши мумкин. Турли мулкчилик шаклидаги ишлаб чиқариш воситаларидан жамият барча аъзоларининг турмуш даражасини яхшилаш йўлида фойдаланилади. Ҳозирги пайтда қишлоқ хўжалигида хўжалик юритишнинг асосий кўринишлари фермер ва деҳқон хўжалиги шаклларида бўлиб, улардаги ишлаб чиқариш жараёнлари турли иқлим ва тупроқ шароитларида олиб борилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ҳам асосий капитал турли хил тракторлар, машиналар, транспорт воситалари, бино, иншоотлар, кўп йиллик дарахтлар, маҳсулдор чорва ҳамда иш хайвонлари, шунингдек, хизмат муддати бир йилдан ортиқ бўлган турли хил асбоб-ускуналардан ташкил топади.

Қишлоқ хўжалигида муҳим ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган ер пул билан баҳоланмаслиги, яъни қиймати ўлчанмаслиги туфайли капитал қиймати таркибида ҳисобга олинмайди. Қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган асосий капиталнинг айрим турлари, масалан, кўп йиллик дарахтлар, маҳсулдор чорва, иш хайвонлари, суғориш иншоотлари ва бошқалар саноат тармоқларида бўлмайди.

Бундан ташқари, ишлаб чиқариш воситалари ҳисобланган бинолар, суғориш иншоотлари ва бошқалар ишлаб чиқариш натижасини оширишга фаол таъсир ўтказди, саноат тармоғида эса улар бирмунча сустроқ ва билвосита таъсир ўтказди. Шунга биноан, қишлоқ хўжалигида капиталнинг таркибида турли иншоотлар, бинолар, узатма механизмлар ва бошқаларнинг ҳиссаси кўпроқ. Қишлоқ хўжалигида такрор ишлаб чиқаришни амалга оширишда асосий капитал ҳам қатнашади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида айланма капитал қуйидагилардан ташкил топади: ёш ва боқувдаги хайвонлар, ем-хашак, уруғлик фондлари, кимёвий ўғитлар, хизмат муддати бир йилдан кам бўлган турли хил ишлаб чиқариш воситалари — инвентарлар, ёқилғи ва мойлаш материаллари ҳамда бошқалар. Ишлаб чиқариш жараёни қишлоқ хўжалигида айланма капиталнинг кўпгина қисми ҳали тугалланмаган ишлаб чиқариш шаклида бўлади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва уларни сотиш жараёнида капитал бошқа тармоқлардагидек доиравий айланиб туради, яъни пул шаклидан ишлаб чиқариш шаклига, ундан товар шаклига ўтиб, яна пул шаклига қайтиб келади. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг миқдори ернинг ҳосилдорлиги, унинг сифатига бевосита

боғлиқ бўлади. Ернинг табиий, биологик, иқтисодий ва техникавий шароитларини яхшилаш ҳам қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган капиталнинг доиравий айланишига бевосита таъсир кўрсатади. Шунинг учун бу омиллардан тўлароқ фойдаланиш ҳар бир хўжаликнинг муҳим вазифаси. Табиий омиллар қишлоқ хўжалик маҳсулотининг бевосита кўпайишига таъсир этса ҳам, маҳсулотнинг қийматини оширмайди, яъни қиймат ярата олмайди. Ишлаб чиқариш табиий шароитлар билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам бу ерда иш даври ва умумий ишлаб чиқариш вақти ўртасидаги муддат саннатга нисбатан бирмунча узоқроқ бўлади. Масалан, қишлоқ хўжалигида турли экинлар экиб бўлингандан то ҳосил йиғиштириб олингунча ишлаб чиқариш вақти давом этади. Иш даври эса шу вақт ичида қишлоқ хўжалик экинлари меҳнат таъсирида бўлган кунлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёни мавсумийлиги билан хусусиятли. Бу ҳол қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган меҳнат воситаларидан, яъни комбайн, турли экиш асбоблари ва шу кабилардан фойдаланиш вақтига бевосита таъсир ўтказиши. Бошқача қилиб айтганда, бу меҳнат воситаларидан йилнинг маълум муддатларидагина фойдаланилади, қолган вақтда эса улар бекор туради. Масалан, сеялқадан экиш давомида фойдаланилса, ғалла ўриш комбайнлари, пахта териш машиналари эса йилига 20-30 кун йиғим-терим пайтида ишлатилади, холос. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигида меҳнатнинг капитал ва энергия билан қуролланиш даражаси моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларига нисбатан юқори бўлишини тақозо қилади, лекин бу ерда асосий ва айланма капитал ҳаракати сустроқ. Булардан ташқари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва меҳнат жараёнларининг мавсумийлиги сабабли йил давомида айланма маблағларнинг сарфи бир меъёрда бўлмайди. Қиш ва ёз мавсумларида харажат қилинадиган айланма маблағлар таркибида бирмунча тафовутлар мавжуд. Масалан, қиш мавсумида айланма маблағларнинг

кўпгина қисми (уруғлик, ем-хашак, турли озуқалар) ишлаб чиқариш эҳтиёт қисми шаклида туради, ёз фаслида эса тугалланмаган ишлаб чиқариш, техниканинг бутлаш қисмлари, нефть маҳсулотлари ва шу қабиларнинг ҳиссаси ортиб боради. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил қилишда юқорида санаб ўтилган хусусиятларни ҳисобга олиб, ишни ташкил қилиш унинг самарадорлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатимизда аҳолининг нисбатан зичлиги ва қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг чекланганлигини ҳисобга олиб, ерга хусусий мулкчилик жорий қилинмади, унда давлат мулки сақланиб қолди. Лекин, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб, оқилона аграр ислохотлар амалга оширилмоқда ва бу жараён чуқурлаштирилмоқда.

Ўзбекистонда ер давлат мулки ҳамда умуммиллий бойлик бўлганлиги сабабли ерга бўлган мулкчилик, ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланиш масалалари алоҳида ажратиб таҳлил қилиниши лозим.

Ерга эгалик жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг маълум ер участкасига тарихан таркиб топган асослардаги ёки қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги эгалик ҳуқуқини тан олишини билдиради. Ерга эгалик деганда, аввало, ерга бўлган мулкчилик ҳуқуқи ва уни иқтисодий жиҳатдан реализация қилиш кўзда тутилади. Ерга эгаликни ери бўлган мулкдор (бизда давлат) амалга оширади. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексида таъкидланганидек, «Ер участкалари юридик ва жисмоний шахсларга доимий ва муддатли эгалик қилиш ҳамда улардан фойдаланиш учун берилиши мумкин»¹.

Ердан фойдаланиш ҳуқуқи — ўрнатилган урф-одатлар ёки қонуний тартибда ундан фойдаланишни билдиради. Ердан фойдаланувчи ер эгаси бўлиши шарт эмас. Реал хўжалик ҳаётида ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишни кўпинча жисмоний ва ҳуқуқий шахслар,

¹ Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси». -Т.: «Ўзбекистон», 1999. 20-модда.

ҳозир бизда, асосан, деҳқон ва фермер хўжаликлари амалга оширади.

Хулоса қилиб айтганда, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ҳам тўрт омил — ер, капитал, тадбиркорлик қобилияти ва ишчи кучи қатнашиб, бунда ер муҳим ишлаб чиқариш воситаси сифатида иштирок этади. Аммо биз аввал айтганимиздек, ишлаб чиқариш жараёнида ҳамма ишлаб чиқариш воситаларини, жумладан, ерни ҳаракатга келтириб, ундан унумли фойдаланадиган, унинг иқтисодий унумдорлигини оширадиган омил — ишчи кучидир.

Аграр муносабатларни ўрганишда ҳам ишчи кучининг, жонли меҳнатнинг фаол роль ўйнашини, унинг ҳамма моддий воситаларга жон ато этиб, ҳаракатга келтирувчи ролини тушунмаслик гўё капитал фойда ёки фоиз, ер эъ. рента яратади, деган кўпгина хато фикр-мулоҳазаларга, ёлғон тасаввурларга олиб келади. Бу масалаларни тўғри тушунишда рента муносабатларини ўрганиш муҳим роль ўйнайди.

7.2. Рента муносабатлари

Аграр муносабатларнинг асосини рента муносабатлари ташкил қилади.

Ер рентаси — ер эгаллигини иқтисодий жиҳатдан амалга ошириш (реализация қилиш)нинг шакли. Ер рентасининг бир қанча тарихий кўринишлари мавжуд. Масалан, уч шаклдаги: баршчина (ишлаб бериш), оброк (натурал солиқ) ва пул солиғи шаклларидаги феодал ренталари шулар жумласидан. Ҳозирги пайтда турли мамлакатларда мавжуд рента вужудга келиш сабаблари ва шарт-шароитларига қараб қуйидаги турларга ажратилади: абсолют ер рентаси, дифференциал (табақалашган) рента I ва II, монополь рента, қазилма бойликлар, қурилишлар жойлашган ерлардан олинадиган рента.

Рентанинг моҳиятини тушунишдаги асосий қийинчилик тадбиркорлар ўртасида қайта тақсимланмайдиган қўшимча соф даромаднинг вужудга келиши шарт-шароит ва са-

бабларининг очиб берилиши ҳисобланади. Бундай ҳолат вужудга келишининг сабабларидан бири самарали хўжалик юритиш учун яроқли бўлган ерларнинг чекланганлиги ва қайта тиклаб бўлмаслигида ўз ифодасини топади. Иккинчи сабаби — ерга ёки бошқа табиий ресурсларга мулкчилик объекти ёки хўжалик юритиш объекти сифатидаги монополиянинг мавжудлиги ҳисобланади. Учинчи сабаби эса, кўп мамлакатларда қишлоқ хўжалигидаги капитал узвий (органик) тузилиши, яъни доимий ва ўзгарувчи капитал ўртасидаги нисбатнинг пастлиги ҳисобланади.

Ер участкаларининг унумдорлиги ва жойлашган жойидаги фарқлар натижасида вужудга келадиган қўшимча даромад (қиймат)нинг бир қисми рента шаклини олади, у дифференциал рента деб аталади.

Қишлоқ хўжалигида энг муҳим ишлаб чиқариш воситаси — ернинг ҳажми ва сифатини табиатнинг ўзи чеклаб қўйган, уни инсон кўпайтиришга қодир эмас.

Шунинг учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини фақат яхши ва ўртача унумдор ер участкаларида ташкил этиш билан чекланиш мумкин эмас. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талаб кўп бўлгани учун ёмон, кам унумли ерларда ҳам ишлаб чиқаришни ташкил этиш зарурдир. Агар ишлаб чиқарилган маҳсулот тўловга қодир талаб билан таъминланган бўлса, ернинг маҳсулдорлиги ёки жойлашуви жиҳатидан ёмон шароит қишлоқ хўжалик товарларига нарх шаклланишини тартибга солувчи ижтимоий нормал шароит ҳисобланади. Натижада ўртача ёки яхши ерларда хўжалик юритувчи ишлаб чиқарувчилар устама қўшимча маҳсулот, бинобарин, қўшимча фойда оладилар.

Демак, дифференциал рента ҳосил бўлишининг табиий шарти сони чекланган ернинг сифати (унумдорлиги)даги фарқдир, унинг ижтимоий-иқтисодий сабаби эса фойдаланиладиган ерларда иқтисодий жиҳатдан алоҳидалашган тарзда мустақил хўжалик юритишдир.

Дифференциал рента ўзининг келиб чиқиш шароитларига қараб, дифференциал рента I ва дифференциал рента II га бўлинади.

Дифференциал рента I ернинг табиий унумдорлиги билан боғлиқ бўлган, саноат марказларига, бозорларга ва алоқа йўлларига яқин жойлашган серунум ер участкаларида вужудга келади. Дифференциал рента I нинг ҳосил бўлишини шартли мисол ёрдамида кўриб чиқамиз (7.2.1-жадвал).

7.2.1-жадвал

Дифференциал рента I нинг ҳосил бўлиши

Ер участкаси	Ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари (сўм)	Ўртача фойда (сўм)	Ижтимоий қиймат (сўм)	Ялпи маҳсулот (тонна)	Маҳсулотнинг индивидуал қиймати (сўм)	Ижтимоий қиймат - бозор нархи (сўм)	Ялпи сотилган маҳсулот (сўм)	Дифференциал рента I (сўм)
А	8000	2000	10000	20	500	500	10000	-
Б	8000	2000	10000	25	400	500	12500	2500
В	8000	2000	10000	30	333	500	15000	5000

Мисолимиздаги уч хил ер участкаларидан олинган маҳсулотнинг ижтимоий қиймати бир хил, яъни 10000 сўмни ташкил қилади. Ялпи ҳосилдорлик А участкасида 20 тонна, Б ва В участкаларида 25 ва 30 тоннани ташкил қилади. Ҳар бир участкадан турлича ҳосил олинганлиги туфайли уларда етказилган маҳсулотларнинг индивидуал қиймати ҳам турлича бўлиб чиқади.

Яъни, А участкасида ҳар бир маҳсулот бирлигининг қиймати 500 сўм бўлса, Б участкасида 400 сўм, В участкасида эса 333 сўмни ташкил қилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сифати ёмон участкада етиштирилган маҳсулот нархида сотилади (мисолимизда 500 сўм). Натижада ёмон ер участкаси (А) ўзининг яқка ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш ва фойда олиш имконига эга бўлади. Ўртача (Б) ва яхши (В) ер участкаларида эса ёмон ер участкаси (А)га нисбатан 2500 ва 5000 сўм миқдорда кўшимча даромад олинади.

Бу олинган қўшимча даромад ернинг табиий унумдорлиги билан боғлиқ бўлган дифференциал рента I ни ташкил қилади.

Дифференциал рента II хўжаликларни интенсив ривожлантириш, ернинг ҳосилдорлигини ошириш учун қўшимча харажатлар сарф қилиш билан, яъни қишлоқ хўжалигида кимёвий ўғитларни қўллаш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва электрлаштириш даражаси билан боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Бу ҳолни биз 7.2.2-жадвалда шартли мисол билан ифода этишимиз мумкин.

7.2.2-жадвал

Дифференциал рента II нинг ҳосил бўлиши

Ишлаб чиқариш даври	Ишлаб чиқариш харажатлари (сўм)	Ялпи маҳсулот (тонна)	1 тонна маҳсулотнинг индивидуал қиймати (сўм)	1 тонна маҳсулотнинг иккитомий қиймати (сўм)	Сотилган маҳсулот суммаси, (сўм)	Қўшимча маҳсулот, яъни дифференциал рента II (сўм)
Биринчи йил	10000	20	500	500	10000	-
Иккинчи йил	15000	40	375	500	20000	10000

Мисолимизда ерга қўшимча 5 минг сўм харажат сарф қилиш натижасида қўшимча 20 тонна маҳсулот олинса, у ҳолда биринчи йилга нисбатан қўшимча олинган 10 минг сўм даромад дифференциал рента II ни ташкил этади.

Бундай интенсив ривожланиш қишлоқ хўжалигида бош йўл ҳисобланади. Чунки қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантирмай туриб, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни ва аҳолининг ўсиб бораётган талабини қондириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантириш учун алоҳида эътибор бериллади. Бунинг учун қишлоқ хўжалигини аграр саноатлашган асосга қўйиш, интенсивлаштиришни тезкорлик би-

лан амалга ошириш чоралари ишлаб чиқилиши лозим. Кейинги йилларда мамлакатимизда қишлоқ хўжалигини замонавий техника билан таъминлаш узлуксиз ўсмоқда. Қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантириш учун ажратилган капитал маблағлар ҳам ортмоқда.

Агар ҳамма жойда бир хил харажат қилиниб, ҳосилдорлик бир хил оширилса эди, унда ҳеч қандай дифференциал рента II бўлмас эди. Гап шундаки, ер бирлигига сарфланган бу харажатлар турли ҳудудларда, вилоятларда, хўжаликларда турлича даражада амалга оширилади ва натижада ҳосилдорлик ҳам турлича ошади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотининг ижтимоий қиймати билан якка тартибдаги қиймати ўртасидаги тафовут хўжаликларнинг устама қўшимча маҳсулотини ташкил қилади. Яъни, дифференциал рентанинг ҳар иккала кўринишини (рента I ва II ни) ўз ичига олади. Дифференциал рента I ва II маҳсулотнинг муайян ижтимоий қиймати билан ҳудуд бўйича ёки алоҳида олинган хўжаликнинг индивидуал қиймати ўртасидаги тафовутдан иборат. Шу ҳосил қилинган даромадлар давлат билан хўжалик ўртасида тақсимланади. Унинг давлатга тўланган қисми ер рентаси кўринишини олади (чунки бизда ер давлат мулкидир).

Дифференциал рента I юқорида қараб чиқилганидек, хўжаликлар фаолиятига боғлиқ бўлмаган табиий шароитда вужудга келади. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳосил қилинган бу хилдаги рента ер давлат мулки бўлганлиги сабабли унинг манфаатлари йўлида сарф қилиш мақсадида марказлаштирилган давлат фондида (бюджетида) тўпланиши лозим. Бу ҳол ўрта ва яхши унумли ерда жойлашган хўжаликларнинг иқтисодий манфаатдорлигига путур етказмайди, балки бошқа хўжаликлар билан озми-кўпми иқтисодий шароитларни тенглаштириш имконини беради. Марказлаштирилган давлат фондига ўтган бу маблағлар (дифференциал рента I)ни мамлакат олдида турган вазифаларни бажариш, хусусан янги ерларни ўзлаштириш ва тупроқ унумдор-

лигини юксалтириш билан боғлиқ бўлган тадбирларни амалга ошириш учун йўналтирилиши мумкин бўлади.

Дифференциал рента II ердан интенсив фойдаланиш, яъни унинг иқтисодий унумдорлигини ошириш билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам бу хилдаги рентанинг асосий қисми хўжаликларнинг ўзларида қолдирилиши мантиқан тўғри бўлади. Унинг фақат бир қисми давлат фондига жалб қилиниши мумкин, чунки давлат маълум даражада бу рентани ҳосил қилишда ўз хиссасини кўшади, яъни транспорт йўллари қурилишига, ирригация-мелиорация ишларини амалга ошириш учун капитал маблағ сарфлайди, техникалар, кадрлар, минерал ўғитлар етказиб беради. Шундай қилиб, дифференциал рента I ва дифференциал рента II ер эгаси бўлган давлат билан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида тақсимланади.

Абсолют рента. Кўпгина мамлакатларда қишлоқ хўжалигида ерга хусусий мулкчилик монополияси шароитида ишлаб чиқаришни олиб боришга тўғри келади. Ҳозирги даврда ерга хусусий мулкчилик билан бир қаторда бошқа мулкчилик шакллари ҳам мавжуд. Масалан, давлат мулки, вақф (мачит, черков) мулклари ва бошқалар. Ерга бўлган мулкчилик монополияси ижарага бериладиган барча ер участкаларининг сифатидан қатъи назар, ер эгаларига абсолют рента деб аталган рентани олишга имкон беради. Абсолют ер рентасининг вужудга келиш механизми шундан иборатки, ер эгалари ерни ишловчи ижарачиларга фойдаланиш учун ижарага беради ва улардан ердан фойдаланганлик учун тўлов олади. Мана шу тўлов абсолют ер рентаси деб ном олган. Агар ер ижарага берилганда, бу ерда турли иншоотлар, бинолар қурилган бўлса, уларнинг ижара ҳақи алоҳида ҳисобланади.

Аграр муносабатларни тадқиқ қилар эканмиз, нима учун қишлоқ хўжалик ишчилари яратадиган кўшимча маҳсулот жамият миқёсида барча мулк эгалари ўртасида қайта тақсимланмайди, нима учун қишлоқ хўжалигида олинадиган даромад ўртача фойдадан юқори бўлади, бунинг сабаби нимада, деган саволлар туғилади.

Тарихан шундай бўлиб қолганки, кўпгина мамлакатларда, жумладан, мамлакатимизда ҳам қишлоқ хўжалигидаги капиталнинг узвий тузилиши саноатдагидан паст. Шунинг учун қишлоқ хўжалигида яратилган товарларнинг бозор қиймати, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий қийматидаги кўшимча қиймат миқдори жамиятда шаклланган ўртача фойдадан ортиқ бўлади. Қишлоқ хўжалик товарларининг бозор нархи билан ижтимоий ишлаб чиқариш нархи ўртасидаги бу тафовут абсолют рента манбаи бўлиб хизмат қилади.

Рента назариясига кўра, қишлоқ хўжалигида рента-нинг яна бир тури — **монопол рента** ҳам мавжуд бўлади. Бошқа ерда учрамайдиган табиий шароит, баъзан ноёб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (узумнинг алоҳида навларини, цитрус экинлари, чой ва ҳоказоларнинг алоҳида турларини) етиштириш учун имконият яратади. Бундай товарлар монопол нархлар билан сотилади. Бу нархларнинг юқори бўлиши кўпинча тўловга қодир талаб даражаси билан белгиланади. Натижада, монопол нархлар шундай маҳсулотларнинг индивидуал қийматидан анча юқори бўлиши мумкин. Бу эса ер эгаларига монопол рента олиш имконини беради.

Фақат қишлоқ хўжалигида эмас, балки **ундирма саноатда** ҳам кўшимча даромад олинади. Маълумки, фойдали қазилма конлари жойлашуви (демак, ишлаш учун қулайлиги) жиҳатидан ҳам, коннинг бойлиги жиҳатидан ҳам бири-биридан фарқ қилади. Худди қишлоқ хўжалигидаги сингари, ўрта ва яхши конлардаги корхоналар кўшимча фойда оладилар, у ҳам дифференциал рентага айланади.

Ижара ҳақи. Рента муносабатларини қараб чиқишда рента-нинг ижара ҳақидан фарқига эътибор қаратиш зарур. Агар ижарага бериладиган ерга аввал бино, иншоот ва шу каби-лар қуриш билан боғлиқ равишда капитал қўйилмалар сарфланмаган бўлса, ижара ҳақи ва рента миқдоран бир-бирига тўғри келади. Акс ҳолда, ижара ҳақи ер рентасидан фарқ қилади. Ижара ҳақи қуйидагилардан иборат: ердан фойдаланганлик учун тўланадиган рента (R), ерга илгари сарф-

ланган капитал учун фоиз (r); ер участкасини ижарага бергунга қадар унга қурилган иншоотлар амортизацияси (A). Буни формулада қуйидагича ёзиш мумкин:

$$ИХ = R + r + A.$$

Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида ер фақат ижара объекти эмас, балки олди-сотди объекти ҳамдир. Ер ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва табиий қазилма бойликлар қазиб олиш, ҳар хил ишлаб чиқариш ва турар жой бинолари, иншоотлар, йўллар, аэропортлар ва ҳоказолар қуриш учун сотиб олинади. Бундай ҳолларда ернинг нархи нима билан белгиланади?

Ер нархи. Маълумки, ер инсон меҳнати маҳсули бўлмаганлиги сабабли алмашув қийматга эга эмас. Шунга қўра, назариётчилар ер ва бошқа табиат инъомлари нархини **иррационал нархлар** деб атайдилар. Ер участкасининг эгаси уни сотишда олинган суммани банкка қўйганда, у келтирадиган фоиз тарзидаги даромад шу ер участкасидан олинadиган рентадан кам бўлмаган тақдирдагина ерни сотади. Бошқача айтганда, **ернинг нархи капиталлаштирилган рентадир.** Бошқа шароитлар тенг бўлганда, худди шу рента миқдори ер нархини белгилайди. У рента миқдорига тўғри ва ссуда фоизи нормасига тесқари мутаносибдир. Шундай қилиб, ернинг нархи иккита миқдорга боғлиқ: 1) ер участкаси эгаси олиш мумкин бўлган ер рентаси миқдорига; 2) ссуда фоизи меъёрига.

Шундан келиб чиқиб, ернинг нархи қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$H_E = \frac{R}{r'} \times 100\%,$$

бунда: H_E — ер нархи;

R — рента;

r' — ссуда фоизи меъёри.

Фараз қилайлик, $R = 15$ минг долл., $r' = 5\%$. Бунда ернинг нархи (H_E) 300 минг доллга тенг бўлади. Ер эгаси фақат шу нархдагина ерини сотиши мумкин, чунки муайян

миқдордаги капиталдан олинадиган фоиз унга банкдан рентага тенг миқдорда йиллик даромад олиш имконини беради.

Рента миқдори ўсиб, ссуда фоизи меъёри пасайиб борган тақдирда ернинг нархи ўсиб боради.

Ер нархини аниқлашнинг бу усули назарий аҳамиятга эга. Амалда ер нархи ер участкасига талаб ва таклифга таъсир кўрсатувчи кўплаб омилларга боғлиқ. Жумладан, ерга нархнинг ўсишини, унга ноқишлоқ хўжалик мақсадлари учун фойдаланишга талабнинг ўсиши билан тушунтирилиши мумкин. Инфляция ва асосан гиперинфляция шароитида ерга талаб кескин ўсади, бу тегишли равишда ер нархининг ўсишига олиб келади. Бозор иқтисодиётига асосланган ғарб мамлакатларида XX аср бошларидан то ҳозирги давргача ер нархи барқарор ўсиш тамойилига эга бўлиб, фақат айрим даврлардагина унинг пасайиши кузатилди.

7.3. Агросаноат интеграцияси ва агробизнес

Иқтисодий ривожланиш жараёнида қишлоқ хўжалиги доимо саноат, савдо ва бошқа тармоқлар билан мустаҳкам боғлиқ бўлганини ҳисобга олиш керак. Чунки мамлакатнинг озиқ-овқат маҳсулотлари ва қишлоқ хўжалик хом ашёсидан тайёрланган товарларга бўлган эҳтиёжини қондириш фақат қишлоқ хўжалигининг ҳолатига эмас, балки саноат тармоқлари билан уйғун ривожланишига ҳам боғлиқ. Ана шу ҳолат иқтисодиёт таркибида агросаноат мажмуасини битта пировард натижани рўёбга чиқаришга бўйсундирилган тармоқларнинг ягона, яхлит тизимини келтириб чиқариш учун асос бўлади.

Агросаноат интеграцияси — қишлоқ хўжалиги билан саноат, айниқса унга хизмат қилувчи ва маҳсулотни истеъмолчига етказиб берувчи туташ тармоқлар ўртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг ривожланиши ҳамда уларнинг узвий бирикиш жараёни.

Агросаноат интеграцияси кўп қиррали бўлиб, у ғоят хилма-хил шаклларда намоён бўлади. Булар, энг аввало, ана

шу жараён қайси даражада, яъни бутун мамлакат, вилоят ёки корхона доирасида юз беришига боғлиқ

Бутун мамлакат ва минтақалар кўламида агросаноат интеграцияси қишлоқ хўжалигининг тармоқлараро алоқалари кучайишида, иқтисодиётнинг озиқ-овқат (тармоқ) ва минтақа агросаноат мажмуалари ташкил бўлиши ва ривожланишида ифодаланади.

Агросаноат мажмуаси (АСМ) — қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланувчи иқтисодиёт тармоқлари бирикмаси. АСМ тўртта соҳани ўз ичига олади. Биринчи соҳа — қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган саноат тармоқлари, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига техника хизмати кўрсатиш билан банд тармоқлар; иккинчи соҳа — қишлоқ хўжалигининг ўзи; учинчи соҳа — қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмолчиларга етказиб беришни таъминлайдиган тармоқлар (тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш, ташиш, сотиш); тўртинчи соҳа — одамлар ҳаёти ва фаолиятининг умумий шароитларини таъминлайдиган инфратузилма (йўл-транспорт хўжалиги, алоқа, моддий-техника хизмати, маҳсулотни сақлаш тизими, омбор ва тара хўжалиги)дан иборат.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси бевосита ишлаб чиқаришга хизмат қиладиган тармоқларни, ижтимоий инфратузилма одамлар турмуш фаолиятининг умумий шароитларини таъминлайдиган соҳаларни (уй-жой, маданий-маиший хизмат, савдо, умумий овқатланиш ва ҳоказо) ўз ичига олади.

Қишлоқ хўжалик соҳасидаги тадбиркорлик фаолияти агробизнес дейилади. «Агробизнес» тушунчасига бевосита қишлоқ хўжалиги соҳасига кирмайдиган, бироқ у билан боғлиқ бўлган фаолият билан шуғулланувчи бизнес турлари ҳам киритилади. Бу қишлоқ хўжалигига техник таъмирлаш хизмати кўрсатиш, унинг маҳсулотларини қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ тадбиркорлик фаолиятидир. Қисқача айтганда,

агробизнес агросаноат интеграцияси натижасида вужудга келган агросаноат мажмуасининг барча бўғинларини қамраб олади.

Агробизнес фаолиятининг мақсади — истеъмол бозорини етарли миқдорда сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, саноатни эса хом ашё билан узлуксиз таъминлаш орқали фойда кўриш.

Агробизнеснинг асосий шакли ва бирламчи бўғини фермер ва деҳқон хўжаликларидир. Чунки улар бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Бу хўжаликлар ўз ерида ёки ижарага олинган ерда иш юритиб, унда мулк эгаси ва ишлаб чиқарувчи фермернинг ўзи ва оила аъзолари ҳисобланиб, айрим ҳолларда ёлланма меҳнатдан фойдаланиш ҳам мумкин. Фермер хўжалигининг афзаллиги шундаки, унда мулк ва меҳнат бевосита қўшилади, бу эса ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигини таъминлайди. Фермер хўжаликлари мустақил тузилма бўлиш сабабли ўз фаолиятини бозор конъюнктурасига тез мослаштира олади. Унда иқтисодий манфаат ва пировард натижа учун масъулият битта фаолиятнинг икки томонини ташкил қилади. Буларнинг ҳаммаси фермер хўжалигининг яшовчанлигини таъминлайди.

Агробизнес турларидан яна бири агрофирмалардир. Агрофирма — маълум турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва уни пировард маҳсулот даражасигача қайта ишлашни қўшиб олиб борадиган корхона.

Агрофирмалар ҳам қишлоқ хўжалиги, ҳам саноатга хос ресурсларни ишлатиб, истеъмолга тайёр бўлган маҳсулот яратади. Мазкур турдаги корхоналар турли мулкчиликка асосланиши, чунончи оилавий хўжалик асосида ҳам ташкил топиб, кичик заводлар билан бирикиши мумкин. Агросаноат бирлашмалари ва комбинатлари агробизнеснинг янги турларидир.

Агросаноат бирлашмалари бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва унга боғлиқ ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи бир неча хўжалик ҳамда корхоналарнинг бирлашмасидир. Масалан, боғдорчилик ва узум-

чилик билан шуғулланувчи хўжаликлар, улар маҳсулотини қайта ишловчи цех ва заводлар, истеъмолчиларга етказиб берувчи савдо-сотиқ корхоналари бир технологик жараёнга бирлашиб, агросаноат бирлашмаларини ташкил қилади. Бирлашма иштирокчилари ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий мустақилликларини сақлаб қолиши билан бирга, уларнинг умумий мулки ҳам таркиб топиб боради.

Агросаноат комбинатлари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб беришгача барча технологик жараёнга хизмат қилувчи хўжалик ва корхоналарнинг маълум бир ҳудудида бирлашувидир. Агробизнес турига кўнгилли ва пайчилик маблағлари асосида ташкил қилинган турли уюшма ва иттифоқларни ҳам киритиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигидаги давлат корхоналари, жамоа хўжаликлари ва ширкатлари, турли мулкчилик асосида ташкил қилинган қўшма корхоналар ҳам агробизнес турлари сифатида фаолият кўрсатади.

Хулоса

1. Ерга эгалик қилиш, тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатлар аграр муносабатларни ташкил этади.

2. Аграр муносабатларнинг асосини рента муносабатлари ташкил қилади. Ер эгаси ва уни ижарага олиб фойдаланувчи (тадбиркор) ўртасида мазкур ердан олинadиган фойдани тақсимлаш борасидаги муносабатлар рента муносабатлари дейилади. Ер рентаси ер эгалигини иқтисодий жиҳатдан амалга ошириш (реализация қилиш)нинг шаклидир.

3. Ҳозирги пайтда турли мамлакатларда мавжуд рента вужудга келиш сабаблари ва шарт-шароитларига қараб қуйидаги турларга ажратилади: абсолют ер рентаси, дифференциал (табақалашган) рента I ва II, монополь рента, қазилма бойликлар, қурилишлар жойлашган ерлардан олинadиган рента.

4. Агросаноат интеграцияси — қишлоқ хўжалиги билан унга хизмат қилувчи ва маҳсулотни истеъмолчига етказиб берувчи туташ тармоқлар ўртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг ривожланиши ҳамда уларнинг узвий бирикиш жараёнидир.

5. Агросаноат мажмуаси (АСМ) — қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланувчи иқтисодиёт тармоғи ҳисобланади. АСМ тўртта соҳани ўз ичига олади. Биринчи соҳа — қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган саноат тармоқлари, шунингдек, қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш техника хизмати кўрсатиш билан банд тармоқлар; иккинчи соҳа — қишлоқ хўжалигининг ўзи; учинчи соҳа — қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмолчиларга етказиб беришни таъминлайдиган тармоқлар (тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш, ташиш, сотиш); тўртинчи соҳа — қишлоқ аҳолиси ҳаёти ва фаолиятининг умумий шароитларини таъминлайдиган инфратузилма (йўл-транспорт хўжалиги, алоқа, моддий-техника хизмати, маиший хизмат кўрсатиш, маҳсулотни сақлаш тизими, омбор ва тара хўжалиги).

6. Тадбиркорлик фаолиятининг қишлоқ хўжалик соҳасидаги шакли агробизнес кўринишида намоён бўлади. «Агробизнес» тушунчасига қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган фаолият билан шуғулланувчи бизнес турлари ҳам киритилади. Бу қишлоқ хўжалигига техник таъмирлаш хизматлари кўрсатиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ тадбиркорлик фаолиятидир. Агробизнес фаолиятининг мақсади истеъмол бозорини етарли миқдорда сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, саноатни эса хом ашё билан узлуксиз таъминлаш орқали фойда кўришдир.

Асосий таянч тушунчалар

Аграр муносабатлар, рента муносабатлари, дифференциал рента, абсолют рента, монопол рента, ундирма саноатда рента, агросаноат мажмуаси, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш инфратузилмаси, ижтимоий инфратузилма, агросаноат интеграцияси, агробизнес.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Аграр муносабатларнинг мазмуни, иқтисодий муносабатларда тутган ўрни ва хусусиятларини кўрсатиб беринг.
2. «Ерга эгаллик» ва «ердан фойдаланиш» тушунчаларини изоҳланг.
3. Ер рентаси назарияларининг умумий томонлари ва туб фарқларини кўрсатиб беринг.
4. Ер рентасининг асл мазмунини тушунтиринг.
5. Дифференциал (I ва II) ва абсолют рентанинг ҳосил бўлиш шарт-шароитлари, манбалари ва тақсимланишини тушунтириб беринг.
6. Монопол рента нима?
7. Қазиб олувчи ва ундирма саноатда рента қандай ҳосил бўлади?
8. «Ижара ҳақи» ва «ер рентаси»нинг фарқларини изоҳланг.
9. Агробизнеснинг иқтисодий моҳияти ва унинг асосий турларига тавсиф беринг.
10. «Агросаноат мажмуаси» ва «агросаноат интеграцияси» тушунчаларининг иқтисодий мазмунига ўз фикрингизни билдиринг.

8-мавзу. Миллий иқтисодиёт ва унинг макроиқтисодий ўлчамлари. Ялпи талаб ва ялпи тақлиф. Иқтисодий мувозанат ва мутаносиблик

8.1. “Миллий иқтисодиёт” тушунчаси ва унинг макроиқтисодий кўрсаткичлари

Миллий иқтисодиёт кўплаб ўзаро боғлиқ бўлган иқтисодий унсурларга эга мураккаб иқтисодий тизимни ташкил этади. Мазкур унсурлар ўртасидаги амалда таркиб топган муносабатларнинг бутун мажмуи иқтисодиётнинг таркибий тузилмасини тавсифлаб беради.

Миллий иқтисодиёт — барча тармоқлар ва соҳаларни, микро ва макродаражадаги иқтисодиётларни, функционал иқтисодиётни, кўплаб инфратузилмаларни ўз ичига олган яхлит иқтисодиётдир. Миллий хўжаликнинг таркиб топган тузилиши ижтимоий меҳнат тақсимооти ривожининг натижаси ҳисобланади.

Миллий иқтисодиёт меъёрида фаолият юритиши ва барқарор ўсиши учун барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг ўзаро боғлиқлиги ҳамда мувозанатли ривожланиши талаб қилинади. Миллий иқтисодиёт таркибий тузилмасининг шаклланишида қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади: мавжуд бозор конъюнктураси, бозорлар сифими ва монополлашув даражаси, мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимоотидаги иштироки, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланганлик даражаси, фан-техника тараққиётининг миқёслари, тавсифи ва ривожланиш суръатлари, ишлаб чиқариш ресурсларининг сифати, ҳудудларнинг ер майдонлари ва инфратузилма объектлари билан таъминланганлиги, экология ҳолати.

Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ҳажми ва уларнинг ўсиши бир қатор кўрсаткичлар тизими орқали, микро ва макроиқтисодий даражада аниқланиб, таҳлил қилинади. Макроиқтисодиёт — бу мамлакат миқёсида иқтисодиётнинг ўзаро алоқада ва таъсирда ҳаракат қилувчи соҳалари, тармоқлари, ҳудудий тузил-

маларини бир бутун қилиб бирлаштирган миллий хўжалик тизимидир. Макроиқтисодиёт ўз ичига иқтисодиётнинг моддий ва номоддий ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларини, банк, молия, суғурта, солиқ, божхона тизимларини ўз ичига олади.

Микроиқтисодий кўрсаткичлар ёрдамида корхоналар фаолиятига баҳо берилиб, улар фаолиятининг ривожланиш тамойиллари аниқланса, макроиқтисодий кўрсаткичлар орқали бутун иқтисодиётнинг ҳолати, унинг ўсиши ёки пасайиши таҳлил қилиниб, хулоса чиқарилади. Улар ёрдамида давлат ўз иқтисодий сиёсатини белгилайди. Бу тизимга кирувчи турли хил кўрсаткичлар, **биринчидан**, бизга маълум вақт оралиғидаги ишлаб чиқариш ҳажмини ҳисоблаш ва миллий иқтисодиётнинг фаолият юритишига бевосита таъсир қилувчи омилларни аниқлаш имконини беради. **Иккинчидан**, макроиқтисодий кўрсаткичлар тизими, миллий маҳсулот ва унинг таркибий қисмлари ҳаракатининг барча босқичларида, яъни ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол босқичларини кўргазмали шаклда акс эттириш имконини беради.

Ниҳоят, **учинчидан**, мазкур кўрсаткичлар тизими мавжуд ресурслар ва улардан самарали фойдаланиш даражасини, иқтисодиётнинг турли соҳалари, тармоқлари ўртасидаги муносаббатлик ва мувозанатини акс эттиради.

Бутун миллий иқтисодиётнинг ҳолатини тавсифловчи муҳим макроиқтисодий кўрсаткичлар — ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), соф миллий маҳсулот (СММ), миллий даромад (МД), аҳоли даромадлари (АД), ишчи кучи бандлиги, ишсизлик, инфляция ва шу кабилар ҳисобланади.

Бу кўрсаткичлар моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларидаги барча хўжаликлар иқтисодий фаолиятининг умумий ва пировард натижаларини қамраб олади.

Миллий маҳсулот — мамлакат иқтисодиётида яратилган маҳсулот ва хизматларнинг умумий ҳажмидир. У барча моддий ва номоддий неъматлар ишлаб чиқариш ҳамда хизматларни ўз ичига олиб, ҳозирги бизнинг мамлакатимиз қўллаётган миллий ҳисоблар тизимида ялпи

ички маҳсулот (ЯИМ) деб юритилади. Миллий маҳсулот кўрсаткичи собиқ Иттифоқ иқтисодиётида жами ижтимоий маҳсулот (ЖИМ) деб, бошқа кўпгина мамлакатларда эса ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) деб юритилар эди. Ялпи миллий маҳсулот — бу ўз мамлакати ёки хорижда жойлашган миллий корхоналар томонидан яратилган маҳсулот ва хизматлар умумий ҳажмининг жами қийматидир.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, миллий иқтисодиёт ривожланиш даражасини аниқроқ ифодалаш ва таққослаш учун ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичи қулай бўлганлиги учун ҳозирги даврда кўпгина мамлакатларда бу кўрсаткичдан фойдаланилади. Ялпи ички маҳсулот — маълум вақт давомида, масалан, бир йилда яратилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб етадиган барча тайёр маҳсулот ва кўрсатилган хизматларнинг бозор нархидаги қийматидир.

Ялпи ички маҳсулот умумлаштирувчи иқтисодий кўрсаткич бўлиб, у фақат мазкур мамлакат ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланган ҳолда мамлакат ичида яратилган товар ва хизматлар жами қийматининг бозор нархларидаги ифодасини намоён этади. У барча ишлаб чиқарувчилар томонидан қўшилган қийматлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади.

Ялпи ички маҳсулот худди ялпи миллий маҳсулот каби ҳисобланади, бироқ ЯИМ кўрсаткичига мазкур мамлакатнинг чет эллардаги ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиб олиб борилган ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳажмлари киритилмайди. Лекин шу мамлакат ичидаги хорижий мамлакат корхоналари маҳсулоти киритилади. Шунинг учун ЯММ билан ЯИМ миқдор жиҳатдан қисман фарқ қилади.

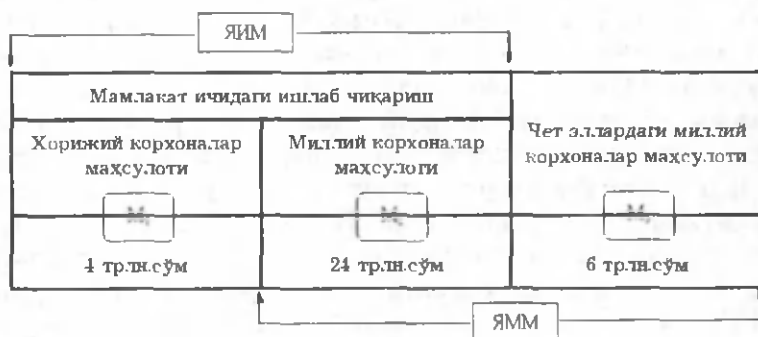
ЯММ ва ЯИМнинг ўзаро фарқини қуйидаги чизма орқали яққолроқ ифодалаш мумкин (8.1.1-чизма).

Демак, чизмадан кўринадики, мамлакат ЯММ 30 трлн. сўмни (M_2 ва M_3 шартли рақамлар йиғиндиси), ЯИМ эса 28 трлн. сўмни (M_2 ва M_1 шартли рақамлар йиғиндиси) ташкил этади.

ЯММ ва ЯИМ ўртасидаги фарқ у қадар аҳамиятли эмас. Бу фарқ ривожланган мамлакатларда ЯИМнинг $\pm 1\%$ ини ташкил этади. БМТ статистика хизмати асосий кўрсаткич сифатида ЯИМдан фойдаланишни тавсия этади. Яқин вақтларга қадар АҚШ ва Японияда ЯММ кўрсаткичи қўлланар эди, эндиликда бу мамлакатлар ҳам ЯИМ кўрсаткичини қўллай бошладилар.

8.1.1-чизма

ЯММ ва ЯИМ ўртасидаги таркибий нисбатлар

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи ҳисобга олинмоқда. Шунинг учун биз бундан кейинги ўринларда ялпи ички маҳсулот тўғрисида сўз юритамиз.

Миллий ишлаб чиқаришнинг ялпи ҳажмини тўғри ҳисоблаб чиқиш учун, мазкур йилда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот ва хизматлар бир марта ҳисобга олиниши зарур. ЯИМ ҳажмини топишда сотилган ва қайта сотилган маҳсулотларни кўп марта ҳисобга олишларни бартараф қилиш учун, иқтисодиётнинг барча тармоқларида яратилган қўшилган қийматлар йиғиндиси олинади.

Қўшилган қиймат — бу корхона ялпи маҳсулоти бозор нархидан (амортизация ажратмасидан ташқари) жорий моддий харажатлар чиқариб ташлангандан қолган қисмидир.

ЯИМ йил давомида ишлаб чиқарилган барча пировард товарлар ва хизматларнинг бозор нархидаги суммаси бўлганлиги учун товарнинг ўзи ёки унинг нафлилиги кўпаймаган ҳолда нархлар ошиши эвазига унинг ҳажми ошиб кетиши мумкин. Нарх ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг ҳар хил элементларини ягона умумий асосга келтиришнинг энг кенг тарқалган кўрсаткичидир. Шунинг учун ялпи ички маҳсулотга баҳо беришда номинал ва реал миллий маҳсулот ҳисобга олинади. Жорий бозор нархларида ҳисобланган миллий маҳсулот номинал миллий маҳсулот, ўзгармас, қиёсий нархларда ҳисобланган миллий маҳсулот эса реал миллий маҳсулот деб юритилади. Ҳар хил йилларда ишлаб чиқарилган ЯИМ қийматини фақат нарх ўзгармаган тақдирда ўзаро таққослаш мумкин бўлади. Бундан ташқари нарх даражаси бизга иқтисодиётда инфляция (нарх даражасининг ўсиши) ёки дефляция (нарх даражасининг пасайиши) ўрин тутганлигини ва унинг миқёси қандайлигини билиш имконини беради.

Нарх даражаси индекс шаклида ифодаланади. Нарх индекси жорий йилдаги маълум гуруҳ товарлар ва хизматлар тўплами нархлари суммасини худди шундай товарлар ва хизматлар миқдорининг базис даврдаги нархлари суммасига таққослаш орқали ҳисобланади. Таққослашнинг бошланғич даври «базис йил» дейилади. Агар бу айтилганларни формула шаклига келтирсак, у қуйидаги кўринишни олади:

$$\text{Нарх индекси} = \frac{\text{жорий йилдаги истеъмол товарлари нархи}}{\text{базис йилдаги истеъмол товарлари нархи}}$$

Жорий йилдаги номинал ЯИМни реал ЯИМга айлантиришнинг анча оддий ва тўғридан-тўғри усули номинал ЯИМни нарх индекси (НИ)га бўлишдир, яъни:

$$\text{Реал ЯИМ} = \frac{\text{Номинал ЯИМ}}{\text{НИ}}$$

Иқтисодиётда йиллик ишлаб чиқариш ҳажмининг кўрсаткичи ЯИМ билан бирга, унинг таркибий қисмлари

сифатида ҳисобланиши мумкин бўлган бир қатор ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар мавжуд бўладики, улар миллий иқтисодиётнинг турли томонларини тавсифлаб беради.

ЯММ ва ЯИМ ишлаб чиқариш ялпи ҳажмининг кўрсаткичи сифатида битта муҳим камчиликка эга. Улар мазкур йилда ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилган асосий капиталнинг ўрнини қоплаш учун зарур бўлган қийматни ҳам ўз ичига олади.

Мамлакат иқтисодиётининг қанчалик ривожланганлиги ва самарали эканлигини аниқ билиш учун айнан шу йилда жонли меҳнатнинг унумли ҳаракати натижасида вужудга келтирилган соф миллий маҳсулот (СММ) кўрсаткичидан фойдаланилади.

ЯИМдан жорий йилда ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган асосий капитал қиймати ёки йиллик амортизация суммаси айириб ташланса, соф миллий маҳсулот (СММ) кўрсаткичи ҳосил бўлади:

ЯИМ – амортизация йиллик суммаси = СММ .

СММ қийматига давлат томонидан ўрнатиладиган эгри солиқлар суммаси киради. Эгри солиқлар корхона томонидан ўрнатиладиган нархга қўшимча ҳисобланади. Бундай солиқлар оғирлиги истеъмолчи зиммасига тушиб, натижада улар даромадининг бир қисмини йўқотади. Ҳозирги даврда қўлланилаётган миллий ҳисоблар тизимида СММдан эгри солиқлар чиқариб ташланиб, миллий даромад (МД) кўрсаткичи аниқланади:

СММ - бизнесга эгри солиқ = миллий даромад.

Шундай қилиб, ҳозирги ҳисоблар тизимида СММ миқдори билан МД миқдори бир-биридан фарқ қилиб қолган. Аслида мамлакат миқёсида уларнинг миқдори фарқ қилмаслиги лозим. Чунки миллий даромад соф миллий маҳсулотнинг сотилгандан кейинги пулдаги кўринишидир. Шунинг учун баъзи адабиётларда миллий даромад соф маҳсулотнинг ўзгарган шакли деб ҳам юритилади. Бу ҳолат миллий ҳисоблар тизимини янада такомиллаштиришни тақозо этади.

Амалиётда ишлаб чиқарилган ва фойдаланилган миллий даромад фарқланади. Ишлаб чиқарилган миллий даромад — бу янгидан яратилган маҳсулотнинг бутун ҳажми. Фойдаланилган миллий даромад — бу ишлаб чиқарилган миллий даромаддан ҳар хил йўқотишлар (табиий офатлар, маҳсулотларни захирада сақлашдаги йўқотишлар ва ҳ.к.) ва ташқи савдо қолдиғи чиқариб ташланган миқдорга тенг даромад.

Миллий даромадни барча турдаги даромадларни (амортизация ажратмаси ва бизнесга эгри солиқлардан ташқари) қўшиб чиқиш йўли билан ҳам аниқлаш мумкин.

Миллий даромаднинг бир қисми, жумладан, ижтимоий суғуртага ажратмалар, корхона фойдасидан тўланувчи солиқлар ва корхонанинг тақсимланмайдиган фойдаси амалда уй хўжаликлари ихтиёрига келиб тушмайди. Иккинчи томондан эса, уй хўжаликлари оладиган даромаднинг бир қисми, масалан, ижтимоий тўловлар — улар меҳнатининг натижаси ҳисобланмайди.

Шахсий даромад кўрсаткичини топиш учун миллий даромаддан уй хўжаликлари қўлига келиб тушмайдиган даромадларнинг юқоридаги учта турини чиқариб ташлашимиз ҳамда жорий меҳнат фаолиятининг натижаси ҳисобланмаган даромадларни унга қўшишимиз зарур:

*Миллий даромад - ижтимоий суғурта ажратмаси -
корхона фойдасига солиқлар -
корхонанинг тақсимланмайдиган фойдаси +
ижтимоий тўловлар = шахсий даромад*

Шахсий даромаддан солиқлар тўлангандан кейин уй хўжаликларининг тўлиқ тасарруфида қоладиган даромад шаклланади.

Солиқлар тўлангандан кейинги даромад шахсий даромаддан шу даромад ҳисобидан тўланадиган солиқлар миқдорини чиқариб ташлаш йўли билан ҳисобланади.

Солиқлар тўлангандан кейинги даромад уй хўжаликлари энг охирида эга бўладиган даромад ҳисобланиб, алоҳида

шахс ва оилалар ўз тасарруфида бу даромадларнинг бир қисмини истеъмол учун сарфлайди ва бошқа қисмини жамғармага йўналтиради.

8.2. Ялпи ички маҳсулотни ҳисоблаш усуллари

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)ни ҳисоблаш миллий ҳисоблар тизимидан фойдаланилган ҳолда амалга оширилади. Миллий ҳисоблар тизими (МХТ) — бу барча асосий иқтисодий жараёнлар, такрор ишлаб чиқариш шaroити, жараёни ва натижаларини тавсифловчи, ўзаро боғлиқ бўлган макроиқтисодий кўрсаткичлар, таснифлар ва гуруҳлар тизими.

МХТ БМТ томонидан эълон қилинган «Миллий ҳисоблар ва ёрдамчи жадваллар тизими» номли ҳужжат асосида халқаро статистикада стандарт тизим сифатида 1953 йилдан бошлаб қўллана бошлади. Шу даврдан (1953 йилдан) буён МХТ тўрт мартта ўзгартирилиб, такомиллаштирилди, лекин у ҳали ҳам такомиллаштиришга муҳтож. Ҳозирги даврда дунёнинг 100 дан ортиқ мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам мазкур тизимнинг такомиллаштирилган шакли қўлланмоқда.

Миллий ҳисоблар тизими асосини йиғма баланслар, яъни даромад ва харажатлар баланси ташкил қилади. Даромадлар хўжалик бирликлари ва аҳоли умумий даромадлари (иш ҳақи, фойда, даромадларнинг бошқа турлари, амортизация) суммасини акс эттиради. Харажатлар эса тўртта гуруҳдан иборат бўлади: истеъмол, инвестициялар, давлат хариди, соф экспорт. Миллий ҳисоблар макроиқтисодиётнинг меъёрдаги — мувозанатли ҳолатга эришиш даражасини аниқлашга ёрдам беради.

Ушбу миллий ҳисоблар тизими асосида ЯИМ уч хил усул билан ҳисобланиши мумкин:

Биринчи усул — бу ЯИМни ҳисоблашга қўшилган қийматлар бўйича ёндашув. Бунда миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари бўйича яратилган қўшилган қийматлар йиғиндиси ҳисоблаб чиқилади. Қўшилган қий-

матни аниқлаш жами ижтимоий маҳсулотдан оралик маҳсулотлар ва хом ашё, ёқилғи, материаллар қиймати-ни чегириш орқали амалга оширилади. Бу усул билан ҳисобланган ЯИМ алоҳида тармоқларнинг шу маҳсулотини яратишдаги ўрни ва ҳиссасини аниқлаш имконини беради.

Иккинчи усул — бу ЯИМни ҳисоблашга сарф-харажатлар бўйича ёндашув. Бунда мазкур йилда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот (хизмат)лар ҳажмини сотиб олишга қилинган ҳамма сарфлар кўшиб чиқилади. Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқарилган пировард маҳсулотларни мамлакат ичида хўжаликнинг учта субъекти — уй хўжаликлари, давлат, тадбиркорлар ҳамда ташқаридан чет эллик истеъмолчилар сотиб олиши мумкин.

Учинчи усул — бу ЯИМни ҳисоблашга даромадлар бўйича ёндашув. Мазкур йилда ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ҳажмидан олинган барча даромадлар уй хўжаликлари ихтиёрига иш ҳақи, рента тўловлари, фоиз ва фойда шаклида келиб тушади. Шу сабабли бу усулда ЯИМ пировард маҳсулот ҳисобидан олинган ана шу барча даромадларни кўшиб чиқиш орқали аниқланади.

ЯИМни даромадлар бўйича ҳисоблашда уй хўжаликлари, корхона ва давлат муассасаларининг дастлабки, яъни тақсимланган даромадларини меҳнат ҳақи ва ялпи фойдага (рента, ссуда фоизи ва тадбиркорлик фойдаси ва ҳ.к.) ажратиш мумкин. ЯИМни мазкур усул бўйича ҳисоблашда даромадларнинг барча суммасига истеъмол қилинган асосий капитал қиймати (амортизация ажратмаси) ва бизнесга эгри солиқлар суммаси ҳам кўшилади.

ЯИМни ҳисоблашнинг сарфлар ва даромадлар бўйича ёндашув усулларининг асосий таркибий қисмларини қуйидаги жадвал орқали ўзаро таққослаш мумкин (8.2.1-жадвал).

ЯИМни ҳисоблашда унинг таркибига кирувчи даромадларнинг алоҳида турларини батафсил қараб чиқамиз.

Амортизация ажратмаси шу йил ишлаб чиқарилган маҳсулот (ЯИМ) қиймати таркибига ишлаб чиқариш ха-

ражатлари сифатида кириб, маҳсулот сотилиши натижасида пул шаклидаги даромад сифатида қайтиб келади ва амортизация фонди ҳисобида тўпланиб боради.

Эгри солиқлар корхоналар учун ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланади ва шу сабабли маҳсулот нархига қўшилади. Бундай солиқлар акциз тўловлари, сотишдан олинadиган солиқлар, мулк солиғи, лицензия ва божхона тўловларини ўз ичига олади ва давлат бюджетига даромад сифатида намоён бўлади.

8.2.1-жадвал

ЯИМни ҳисоблашга сарфлар ва даромадлар бўйича ёндашув

Миллий маҳсулот ҳажмини сарфлар суммаси бўйича ҳисоблаш	Миллий маҳсулот ҳажмини даромадлар суммаси бўйича ҳисоблаш
1. Уй хўжаликларининг истеъмол сарфлари +	1. Даромад билан боғлиқ бўлмаган сарф ва тўловлар а) амортизация, б) эгри солиқлар +
2. Тадбиркорларнинг инвестицион сарфлари +	2. Иш ҳақи +
3. Товар ва хизматларнинг давлат хариди +	3. Рента тўловлари +
4. Чет элликлар сарфи +	4. Фоиз +
5. Нотижорат муассасалари сарфи	5. Фойда
6. Моддий айланма воситалар захирасидаги ўзгаришлар	
ЯИМ	ЯИМ

Даромадларнинг энг муҳим тури бўлган иш ҳақи тадбиркорлар ва давлат томонидан ишчи кучини тақдим қилганларга тўланади. Иш ҳақи кўплаб қўшимчалар,

ижтимоий суғурта тўловлари ва нафақа таъминотининг ҳар хил хусусий фондлари, ишсизлик нафақалари ва бошқа турли мукофот ҳамда имтиёзларларни ўз ичига олади. Иш ҳақи ва унга қўшимчалар ҳам ишчи кучини таклиф қилувчилар учун даромаднинг бир қисми сифатида намоён бўлади ва шу сабабли аҳоли даромадларининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Рента тўловлари иқтисодиётни ресурслар (капитал, ер) билан таъминловчи уй хўжалиklarининг оладиган даромади ҳисобланиб, корхона харажатлари таркибига киради (ер давлат мулки бўлса, рента давлат ихтиёрига, бюджетга бориб тушади ва бюджет даромади ҳисобланади).

Фоиз пул капитали эгаларига пул даромади тўловларидан иборат. Бунда давлат томонидан амалга ошириладиган фоизли тўловлар фоизли даромадлар таркибидан чиқарилади.

Мулкдан олинадиган даромад икки турга бўлинади: мулкый даромад ва корпорациялар фойдаси.

8.3. Ялпи талаб ва ялпи таклиф, уларнинг ҳажмига таъсир қилувчи омиллар

Иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини таъминлашда, энг аввало, ялпи талабнинг мазмунини билиш муҳим аҳамиятга эга.

Ялпи талаб (*aggregate demand, AD*) — барча истеъмолчилар, яъни аҳоли, корхона ва давлат томонидан нархларнинг муайян даражасида сотиб олиниши мумкин бўлган турли товар ва хизматларга бўлган талабнинг умумий ҳажмидир. Ялпи талабни, шунингдек, миллий иқтисодиётдаги реал пул даромадлари ҳажми сифатида ҳам ифодадалаш мумкин.

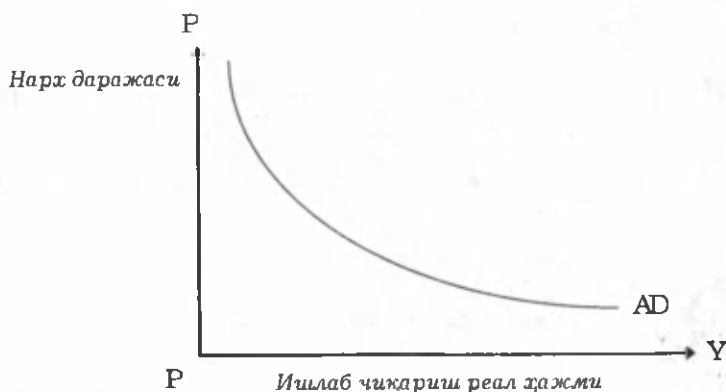
Ялпи талаб барча истеъмолчиларнинг турли хил товарлар ва хизматларга бўлган талаблари йиғиндисидан ташкил топади. Биламизки, товар ва хизматлар икки хил бўлади: 1) шахсий истеъмол товарлари; 2) тадбиркорлар ишлаб чиқариш жараёнида унумли истеъмол қиладиган ишлаб чиқариш омиллари: ер, капитал ва ишчи кучи.

Истеъмол товарлари турли хил моддий, маънавий товарлар ва хизматларни ўз ичига олади. Шунингдек, турли кўринишдаги (масалан, давлат, хусусий, жамоа, корпоратив) тадбиркорларнинг ишлаб чиқариш омилларига бўлган талаби ҳам ўзига хос (масалан, турли машиналар, станоклар, асбоб-ускуналар, иншоотлар, транспорт воситалари, ёнилғи, хом ашё, материаллар, ишчи кучи ва ҳ.к.). Талабнинг умумий миқдори сотиб олишга мўлжалланган товарларнинг тури, миқдори, сифати ҳамда нархига боғлиқ бўлади.

Нарх даражаси ва талаб таъсиридаги миллий ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги бу тесқари боғлиқликни қуйидаги чизма орқали ифодалаш мумкин (8.3.1-чизма).

8.3.1-чизма

Ялпи талаб эгри чизиги

Чизмадан кўринадики, ялпи талаб эгри чизиги яқка талаб эгри чизигига ўхшайди, бироқ ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар бир-биридан фарқланади. Агар яқка талаб эгри чизиги турли нарх кўрсаткичларида алоҳида истеъмолчининг муайян товарга бўлган талаби миқдори ўртасидаги боғлиқликни ифодаласа, ялпи талаб эгри чизиги мамлакатдаги нархларнинг турли даражаси ҳамда ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди.

Агар якка талаб эгри чизигининг пасайиши даромад ва алмашув самараларининг амал қилиши билан изоҳланса, ялпи талаб эгри чизигининг пасайиши нархлар умумий даражасининг ўзгариши натижасида рўй берувчи фоиз ставкаси, бойлик ва импорт товарлар хариди самараси орқали изоҳланади.

Фоиз ставкаси самараси. Унинг моҳияти шундан иборатки, нарх даражасининг ўсиши билан пулга бўлган талаб ҳам ортади. Бу эса муомаладаги пул миқдорининг ўзгармаган ҳажми шароитида фоиз ставкасининг ўсишига олиб келади. Ўз навбатида, фоиз ставкасининг ўсиши истеъмол ва инвестиция сарфлари ҳажмини пасайтиради. Чунки фоиз ставкаларининг ошиб кетиши аҳолининг уй ва уй жиҳозлари, автомобиль каби узоқ муддатли истеъмол товарларини сотиб олиши учун кредит олишни самарасиз қилиб қўяди. Шунингдек, тадбиркорлар ҳам фоизнинг юқори даражасида ўзларининг нисбатан паст даромад келтирувчи инвестиция лойиҳаларини амалга оширишдан воз кечадилар.

Бойлик самараси. У баъзида “реал касса қолдиқлари самараси” деб ҳам аталиб, нарх даражасининг ошиши билан молиявий активлар (банк омонатлари, акция ва облигациялар) реал қийматининг пасайишини англатади. Бунинг натижасида аҳоли даромадлари ҳам пасайиб, сотиб олинувчи товар ва хизматлар миқдори камаяди.

Импорт товарлар хариди самараси. Бу самара нарх даражаси ўзгаришининг у ёки бу мамлакатдаги ички ва жаҳон нархлари нисбатига таъсири орқали намоён бўлади. Чет эл товарлари нархи ўзгармаган ёки секин ўсган ҳолларда, мамлакатдаги нархлар умумий даражасининг ошиши миллий истеъмолчи учун четдан хорижий товарларни олиб келишни фойдали қилиб қўяди. Ўз навбатида, мазкур мамлакат товар ва хизматларини хорижий истеъмолчилар томонидан харид қилиниш ҳажми ҳам қисқаради. Натижада, бу мамлакатнинг экспорт ҳажми камаяди. Экспорт ҳажмининг камайиши ва импорт ҳажмининг ошиши соф экспортнинг ва, пировардида, ялпи талаб умумий ҳажмининг қисқаришига олиб келади.

Ялпи талаб ҳажмига нархдан ташқари бошқа омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Қуйида улардан энг муҳимларини кўриб чиқамиз:

1. Истеъмол сарфларидаги ўзгаришлар. Нарх даражасининг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган ҳолда, бир нечта омиллар: истеъмолчи фаровонлиги, истеъмолчининг кутиши, истеъмолчининг қарз ва солиқларининг ўзгариши таъсирида истеъмолчилар хариди ҳажмида ўзгариш рўй бериши мумкин.

Истеъмолчининг фаровонлиги унинг молиявий активларга (акция ва облигация) ҳамда уй ва ер каби кўчмас мулкларга эгаллигига боғлиқ бўлади. Улар реал қийматининг кескин камайиши товар харид қилиш ҳажмининг камайишига олиб келади. Истеъмол сарфларининг қисқариши натижасида ялпи талаб ҳам камаяди. Аксинча, моддий ва молиявий бойликлар реал қийматининг ошиши натижасида, нархларнинг мавжуд даражасида истеъмол сарфлари ўсади. Бунга акция курсининг кескин ошиши, нархлар даражаси ўзгармай қолган тақдирда ҳам истеъмолчи фаровонлигининг ўсишига олиб келишини мисол қилиш мумкин. Уй ва ер реал қийматининг кескин камайиши нарх умумий даражасининг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган ҳолда, истеъмолчи фаровонлигининг пасайишига олиб келади.

Истеъмолчининг кутиши. Истеъмол сарфлари ҳажмидаги ўзгариш истеъмолчининг нархлар ва даромадлар даражасидаги ўзгаришларни олдиндан билишига боғлиқ. Масалан, агар истеъмолчи келажакда ўзининг реал даромади кўпаяди, деб ҳисобласа, у жорий даромадларининг кўпроқ қисмини сарфлашга тайёр бўлади. Натижада, бу даврда истеъмол сарфлари кўпаяди, жамғариш эса камаяди ва ялпи талаб ортади. Аксинча, агар истеъмолчи келажакда ўзининг реал даромадлари камаяди деб ҳисобласа, уларнинг истеъмол сарфлари ва демак, ялпи талаби қўсқаради. Худди шундай тарзда инфляциянинг кутилиши бугунги ялпи талабни оширади. Чунки истеъмолчилар нархлар ошгунга қадар товарлар-

ни харид қилиб қолишга ҳаракат қилади. Аксинча, яқин келажақда нархлар пасайишининг кутилиши, бугунги истеъмол миқдорининг камайишига олиб келади.

Истеъмолчи қарзлари. Истеъмолчи қарзлари кўп бўлганда, у жорий даромадини қарзларга тўлаб, ўзининг бугунги сарфларини қисқартириши мумкин. Аксинча, истеъмолчи қарздор бўлмаса, у бугунги сарфларини кўпайтиришга тайёр бўлади.

Солиқ Даромад солиғи ставкасининг камайиши, нархларнинг мавжуд даражасида истеъмол сарфларини кўпайтиради, солиқларнинг ошиши истеъмол сарфларини камайтиради.

2. Инвестицион сарфлар. Инвестицион сарфлар, яъни ишлаб чиқариш воситаларини харид қилиш ялпи талабнинг нархдан ташқари муҳим омили ҳисобланади. Нархларнинг мавжуд даражасида корхона сотиб олиши мумкин бўлган янги ишлаб чиқариш воситаларининг камайиши ялпи талабнинг камайишига, аксинча, корхона сотиб оладиган инвестицион товарлар ҳажмининг кўпайиши ялпи талабнинг кўпайишига олиб келади. Инвестицион сарфларни ўзгартириши мумкин бўлган нархдан ташқари омилларни алоҳида-алоҳида қараб чиқамиз.

Фоиз ставкалари. Бошқа шароитлар ўзгармай қолганда фоиз ставкасининг ошиши, инвестицион сарфларнинг камайиши ва ялпи талабнинг қисқаришига олиб келади. Бу ерда гап мамлакатда пул массаси ҳажмининг ўзгариши оқибатида фоиз ставкаларининг ўзгариши ҳақида боради. Пул массасининг кўпайиши фоиз ставкасини пасайтиради ва шу орқали капитал қўйилмалар ҳажми ошади. Аксинча, пул массасининг камайиши фоиз ставкасининг ошиши ва инвестицияларнинг қисқаришига олиб келади.

Инвестициялардан кутиладиган фойда. Капитал қўйилмалардан юқори фойда олишнинг кутилиши инвестицион товарларга бўлган талабни оширади ва аксинча, истиқболда инвестицион дастурлардан фойда олиш ноаниқ бўлса, инвестицияларга сарфлар камайиш тамойилига эга бўлади, демак, ялпи талаб ҳам камаяди.

Солиқлар. Корхонадан олинадиган солиқларнинг кўпайиши капитал қўйилмалардан олинадиган фойданинг камайишига ва демак, инвестицион сарфлар ва ялпи талабнинг қисқаришига олиб келади. Аксинча, солиқларнинг қисқариши бундай фойда ва инвестицион сарфларни кўпайтиради.

Технология. Янги ва такомиллашган технология инвестицион сарфларни ва шу орқали ялпи талабни рағбатлантириш тамойилига эга бўлади.

Ортиқча қувватлар. Ортиқча қувватлар, яъни мавжуд фойдаланилмайдиган асосий капиталнинг кўпайиши янги инвестицион товарларга бўлган талабни ва натижада ялпи талабни камайтиради. Ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланган тадбиркорлар кўпроқ машина ва ускуналар сотиб олишга тайёр бўлади, демак инвестицион сарфлари кўпаяди.

3. Давлат сарфлари. Нархларнинг мавжуд даражасида, миллий маҳсулотда давлат харидининг кўпайиши ялпи талабнинг ўсишига олиб келади. Бунга давлатнинг миллий армия тузиш ёки унинг сонини ошириш тўғрисидаги қарори мисол бўла олади. Давлат сарфларининг камайиши ялпи талабнинг қисқаришига олиб келади. Масалан, янги автомобиль йўли қуриш учун давлат сарфларининг қисқариши шундай натижага олиб келади.

4. Соф экспортдаги ўзгариш. Соф экспортнинг кўпайиши ялпи талабни ҳам кўпайтиради. Биринчидан, экспортнинг юқори даражаси чет элларда миллий товарларга бўлган талабни оширади. Иккинчидан, импортнинг қисқариши миллий товарларга ички талабнинг кўпайишини тақозо қилади. Соф экспорт ҳажмининг ўзгаришига, аввало, чет давлатлар миллий даромади ва валюта курсларининг ўзгариши таъсир кўрсатади. Чет мамлакатларда даромадлар даражаси ошганда, уларнинг фуқаролари ҳам миллий товарларни, ҳам хориж товарларини кўпроқ миқдорда сотиб олиш имкониятига эга бўлади. Чет элларда миллий даромаднинг камайиши эса соф экспорт ҳажмини қисқартиради.

Валюта курслари. Бошқа валюталарга нисбатан миллий пул курсининг ўзгариши соф экспортга ва демак ялпи талабга таъсир кўрсатади.

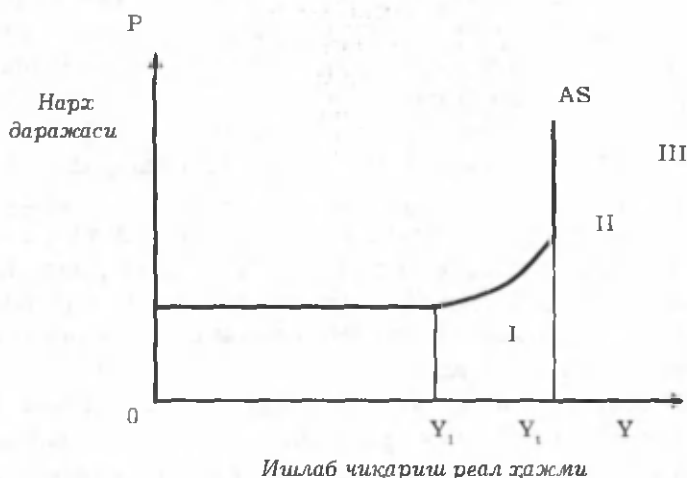
Иқтисодиётни мувозанатли юритишда ялпи таклиф ва унга таъсир этувчи омилларни билиш муҳимдир.

Ялпи таклиф (*aggregate supply, AS*) — мамлакатда муайян вақтда ишлаб чиқарилиб, нархларнинг муайян даражасида сотишга тайёр турган, ўзининг ижтимоий нафлилиги, тури, сифати, миқдори ва ижтимоий қиймати бўйича шу даврдаги талабга жавоб берадиган барча товар ва хизматлар ҳажмидир. Бу нархларнинг ҳар хил мумкин бўлган ўртача даражаси миллий ишлаб чиқаришнинг мавжуд реал ҳажмини кўрсатади.

Турли товарлар нархи ва миллий ишлаб чиқариш ҳажми ўртасида тўғридан-тўғри ёки бевосита боғлиқлик мавжуд бўлади. Бу боғлиқлик ялпи таклиф эгри чизигида аниқ акс этади (8.3.2-чизма).

8.3.2-чизма

Ялпи таклиф эгри чизиги

Чизмадан кўринадики, ялпи таклиф эгри чизиги ўз шакли жиҳатидан якка ёки бозор таклифининг анъанавий эгри чизигидан фарқ қилади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, узоқ муддатли ва қисқа муддатли даврдаги ялпи таклиф эгри чизиги бири-биридан фарқланади. Узоқ даврдаги ялпи таклиф эгри чизиги ўз шаклига кўра чизмадаги Y_1 нуқтага қадар жойлашган ҳар қандай тик чизиқдан иборат бўлади. Иқтисодий ресурсларнинг ишлаб чиқаришга тобора кўпроқ жалб этилиши мазкур чизиқни Y_1 нуқтага яқинлаштиради ва пировардида шу нуқтада жойлашган чизиққа тенглашади. Чунки қўшимча ресурс ва имкониятларни ишга солиш учун вақтнинг етарли бўлиши узоқ муддатли даврда иқтисодиётда тўла бандлик ҳолатига олиб келади.

Қисқа муддатли даврда ялпи таклиф эгри чизигининг кўриниши биров мураккаброқ бўлиб, учта кесмани ўз ичига олади.

I. Ётиқ кесма. У баъзида «кейнсча» кесма деб ҳам аталиб, иқтисодиётнинг таназзул ёки турғунлик палласидаги ҳолатини акс эттиради. Ётиқ кесма миллий ишлаб чиқариш потенциал ҳажми (чизмадаги Y_1 нуқта)дан анча кам бўлган ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми (чизмадаги Y_2 нуқтага қадар бўлган ҳажм)ни ўз ичига олади. Яъни, бу оралиқда мамлакатдаги мавжуд кўплаб ишлаб чиқариш қувватлари, машина, ускуна ва ишчи кучи ишлаб чиқаришга жалб этилмайди ёки улардан тўлиқ фойдаланилмайди. Шунга кўра, мазкур ресурсларнинг ишлаб чиқаришга жалб этилиши нарх даражасига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди. Бу оралиқда ишлаб чиқариш реал ҳажми қисқарганда ҳам товар ва ресурслар нархи эски даражада қолади. Шундай қилиб, ётиқ кесмада нарх даражаси ўзгармаган ҳолда миллий ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш имконияти мавжуд.

II. Оралиқ кесма. Y_2 ва Y_1 нуқталар орасидаги мазкур кесма миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг кўпайиши нарх даражасининг ўсиши билан бирга боришини кўрсатади. Бу ишлаб чиқаришни тўлиқ қувват билан ишлай

бошлагани, корхоналарнинг анча эски ва кам самарали ускуналардан фойдалана бошлаганидан гувоҳлик беради. Ишлаб чиқариш ҳажмининг кенгайиб бориши билан қўшимча ишчи кучи ҳам ишга жалб қилинади. Ана шу сабабларга кўра маҳсулот бирлигига қилинадиган харажатлар ортади, корхоналар ишлаб чиқаришининг рентабелли бўлиши учун товарларга анча юқори нарх белгилайди. Шу сабабли оралиқ кесмада миллий маҳсулот реал ҳажмининг кўпайиши нархларнинг ўсиши билан бирга боради.

III. Тик кесма. У баъзида «классик» кесма деб ҳам аталиб, иқтисодиёт ўзининг тўлиқ ёки табиий даражасига эришганлигини кўрсатади. Бунда иқтисодиёт ишлаб чиқариш имкониятининг шундай нуқтасида (чизмадаги Y_1 нуқта) жойлашадигани, қисқа муддатда ишлаб чиқариш ҳажмини янада кенгайтиришга эришиш мумкин эмас. Иқтисодиёт тўлиқ қувват билан ишлай бошлаганлиги сабабли нархнинг тўхтовсиз ошиб бориши ҳам ишлаб чиқариш реал ҳажмининг кўпайишига олиб келмайди. Қисқача айтганда, бу кесма миллий ишлаб чиқариш ҳажми доимий бўлиб қолиши, нарх даражаси эса ўзгариши мумкинлигини кўрсатади.

Ялпи таклиф ҳажмига таъсир қилувчи омиллар. Ялпи таклифга нархдан ташқари яна бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллардан бир ёки бир нечтасининг ўзгариши ялпи таклифнинг ўзгаришига сабаб бўлади. Ялпи таклифнинг нархдан ташқари бўлган омиллари битта умумий хусусиятга эга: агар улар ўзгарса, маҳсулот бирлигига тўғри келувчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳам ўзгаради. Натижада, ялпи таклиф эгри чизиги жойини ўзгартиради.

1. Ресурслар нархининг ўзгариши. Ресурслар нархи тайёр маҳсулот нархидан фарқ қилиб, ялпи таклифнинг муҳим омили ҳисобланади. Бошқа шароитлар ўзгармай қолганда, ресурслар нархининг ошиши маҳсулот бирлигига харажатларнинг кўпайишига, ресурс нархларининг пасайиши эса харажатларнинг камайишига олиб келади. Ресурс нархларига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади.

Ресурслар таклифининг кўпайиши улар нархини пасайтиради ва натижада маҳсулот бирлигига харажатлар камаяди. Ресурслар таклифининг камайиши эса қарама-қарши натижага олиб келади.

2. Самарадорликнинг ўзгариши. Илгари таъкидланганидек, самарадорлик миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг сарфланган ресурс миқдорига нисбатидир. Аниқроғи, самарадорлик — харажат бирлигига тўғри келувчи ишлаб чиқаришнинг ўртача ҳажми ёки ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми кўрсаткичи. Бошқа шароитлар ўзгармай қолганда бир ишчи ҳисобига кўпроқ миқдорда машина ва ускуналардан фойдаланиш, ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш; анча билимли ва малакали ишчи кучини қўллаш каби омилларнинг ўзаро таъсири самарадорликнинг ўсиши ва ялпи таклифнинг ошишига олиб келади.

Демак, маҳсулот бирлигига харажатлар камайганда самарадорликнинг ошиши ялпи таклифнинг ошишига, аксинча, унумдорликнинг камайиши натижасида маҳсулот бирлигига харажатларнинг кўпайиши ялпи таклифнинг қисқаришига олиб келади.

3. Ҳуқуқий меъёрларнинг ўзгариши. Корхоналар ўз фаолиятида амал қиладиган ҳуқуқий меъёрларнинг ўзгариши маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатларни ва ялпи таклифни ўзгартириши мумкин.

Ҳуқуқий меъёрлар ўзгаришининг икки тури мавжуд:

- а) солиқ ва субсидияларнинг ўзгариши;
- б) давлат томонидан тартибга солиш тавсифи ва усларининг ўзгариши.

Корхоналардан олинадиган солиқлар (қўшилган қиймат солиғи, иш ҳақи фондига нисбатан ажратмалар)нинг ошиши маҳсулот бирлигига харажатларни кўпайтириши ва ялпи таклифни қисқартириши мумкин.

Корхонага давлат томонидан бериладиган субсидияларнинг ортиши ёки солиқ юқининг камайиши ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради ва ялпи таклифни оширади.

Давлат томонидан тартибга солиш тавсифи ва услулари-нинг ўзгариши ҳам кўп ҳолларда маҳсулот бирлигига ишлаб чиқариш харажатларини ва шу орқали ялпи таклифни ўзгартиради.

8.4. Ялпи талаб ва ялпи таклиф ўртасидаги мувозанат ҳамда унинг ўзгариши

Ялпи талаб эгри чизиги ва ялпи таклиф эгри чизиги кесилган нуқта умумиқтисодий мувозанатни ифода-лаб, бу ҳолатга нархнинг мувозанатли даражаси ва миллий ишлаб чиқаришнинг мувозанатли реал ҳажми орқали зриш-лади.

Иқтисодиёт доимий равишда макроиқтисодий муво-занат томон ҳаракат қилади ва маълум даражада бу тенг-лик таъминлаб турилади. Бироқ, ялпи талаб ва ялпи так-лифга таъсир этувчи омилларнинг ўзгариб туриши на-тижасида мувозанат бузилади ва иқтисодиёт янги муво-занат томон ҳаракат қилади.

Ялпи талаб ва ялпи таклиф мувозанати ялпи таклиф эгри чизигининг қайси кесмасида рўй беришига қараб ўзига хос хусусият касб этади.

Ялпи талаб эгри чизиги ялпи таклиф эгри чизигини ётиқ кесмада кесиб ўтса, нарх даражаси миллий ишлаб чиқариш мувозанатли реал ҳажмининг шаклланишига таъ-сир кўрсатмайди. Бунда ялпи талаб миқдорининг ўсиши миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг ошишига, унинг камайиши эса бу ҳажмининг камайишига олиб келади. Бироқ бу ўзгаришлар иқтисодиётдаги умумий нарх даражаси-нинг ўзгаришисиз рўй беради (8.4.1-чизма).

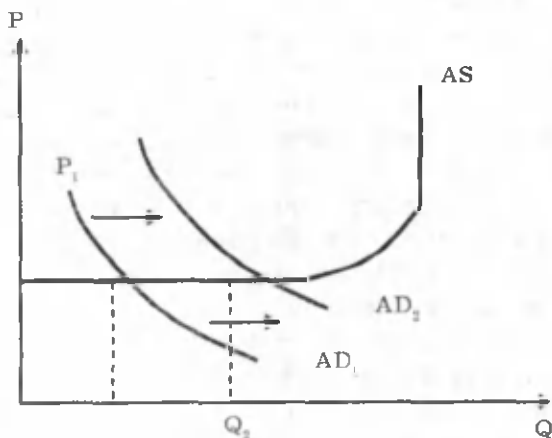
Чизмадан кўринадики, ётиқ кесмада ялпи талабнинг ўсишига таклиф эгри чизиги бўйича мувозанат нуқтаси-нинг ўнг томонга силижиши орқали жавоб берилади. Яъни, AD_1 дан AD_2 га қадар ўсган талаб миқдори иқтисодиётда тўлиқ фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш қувватлари-нинг ишга туширилиши орқали миллий ишлаб чиқариш ҳажмини Q_1 дан Q_2 га қадар ўстириш орқали қондирилади.

Тик кесмада ишчи кучи ва ишлаб чиқариш қувватла-ридан тўлиқ фойдаланилади, шу сабабли ялпи талаб-

нинг кенгайиши фақат нарх даражасига таъсир кўрсатади, яъни уни оширади. Миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми эса ўзгаришсиз қолади (8.4.2-чизма).

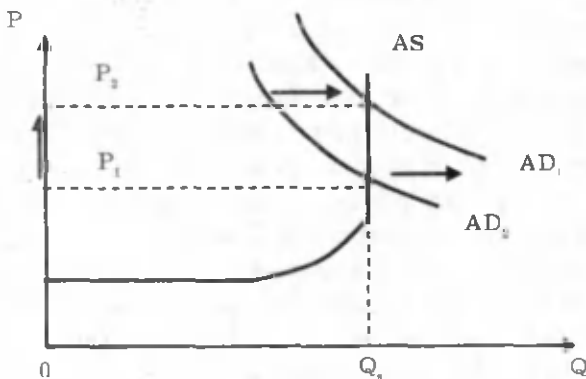
8.4.1-чизма

Ётиқ кесмада ялпи талаб ва ялпи таклиф мувозанатининг ўзгариши

8.4.2-чизма

Тик кесмада ялпи талаб ва ялпи таклиф мувозанатининг ўзгариши

Чизмадан кўринадики, ялпи талабнинг AD_1 дан AD_2 га ўсиши ялпи таклиф эгри чизиги бўйлаб миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг Q_1 дан Q_2 га қадар кўпайишига олиб келмоқда. Бироқ бу кўпайиш, айти пайтда, нархлар даражасини ҳам P_1 дан P_2 га оширмоқда. Бу эса оралиқ кесмада иқтисодиётдаги ишлаб чиқариш ресурслари аста-секин тўла бандлик ҳолатига ўтаётганлигини, қўшимча қувватларнинг ишга туширилиши тобора ўсиб боровчи харажатлар орқали амалга ошишини англатади.

Демак, ялпи талабнинг ўсиши ялпи таклифнинг қайси кесмасида рўй беришидан келиб чиққан ҳолда нарх даражасига турлича таъсир кўрсатар экан. Ялпи талабнинг камайиши ҳам турли кесмаларда турлича кечади. Агар ётиқ кесмада ялпи талаб камайса, миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми камайиб, нарх даражаси ўзгаришсиз қолади. Тик кесмада нарх тушади, миллий ишлаб чиқариш тўлиқ бандлик даражасида бўлганлиги сабабли, унинг реал ҳажми ўзгаришсиз қолади. Оралиқ кесмада миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми қисқаради ва нарх даражаси пасаяди.

8.5. Иқтисодий мувозанат ва мутаносиблик

Иқтисодиёт инқирозларсиз, барқарор ривожланиши учун унинг турли томонлари ўртасида маълум мувозанат бўлиши тақозо этилади.

Иқтисодий мувозанат деб, бир-бири билан ўзаро боғлиқликда ва таъсирда амал қиладиган иқтисодий жараёнлар, ҳодисаларнинг икки ёки бир неча томонининг бир-бирига тенг келган ҳолатига айтилади. Шунинг учун ҳам бутун иқтисодиётнинг мувозанати тўғрисида гап борганда, энг аввало, ялпи талаб ва ялпи таклиф ўртасидаги тенглик эътиборга олинади.

Макроиқтисодиётда иқтисодий мувозанатнинг шаклланиши, уни таъминлаш анча мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Чунки у хусусий ва умумий тавсифдаги бир қатор мувозанатлар тизимини ўз ичига олади.

Хусусий мувозанат — бу иқтисодиётнинг айрим бўлаклари, соҳа ва йўналишларида иккита ўзаро боғлиқ бўлган иқтисодий кўрсаткич ёки томонларининг миқдоран тенг келиши. Хусусий мувозанат ишлаб чиқариш ва истеъмол, аҳолининг сотиб олиш лаёқати ва товар таклифи масалалари, бюджет даромадлари ва харажатлари, алоҳида товарларга талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанат кўринишида намоён бўлади.

Умумиқтисодий мувозанат жамият аъзолари барча талаблари ва миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзаро тенг келишини билдиради. Умумиқтисодий мувозанат бозор шароитида, аввало, ялпи талаб ва ялпи таклифнинг тенг келишида кўринади. Бу нафақат истеъмол неъматларига, балки ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи ҳамда барча иқтисодий фаолият натижаларига умумий талаб ва таклифнинг мувофиқ келишидир.

Умумий иқтисодий мувозанат бир қатор шарт-шароитларни тақозо этади. Биринчидан, бу ижтимоий мақсадлар ва иқтисодий имкониятларнинг мос келишидир.

Иккинчидан, иқтисодий мувозанат мамлакатдаги барча иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланадиган хўжалик механизмини тақозо қилади.

Учинчидан, мувозанатли ишлаб чиқаришнинг умумий таркибий тузилиши истеъмолнинг таркибий тузилишига мос келиши лозимлигини билдиради.

Тўртинчидан, иқтисодиётда мувозанатнинг умумий шарт-шароитлари сифатида бозор мувозанати, яъни барча асосий бозорлар (товарлар, ресурслар, ишчи кучи ва ҳоказолар)да талаб ва таклиф мувозанатга эришиши хизмат қилади.

Иқтисодий мувозанат эркин рақобат бозорида барча харидорлар тенглиги, иқтисодий вазият барқарорлиги каби шарт-шароитларни ҳам тақозо қилади.

Реал ҳаётда иқтисодиёт доимий ҳаракатда ва тўхтовсиз ривожланиш ҳолатида бўлади. Иқтисодий цикл фазалари, бозор конъюнктураси, бозор субъектлари даромадлари ва талаби таркибида ўзгаришлар рўй бериб туради.

Буларнинг ҳаммаси мувозанат ҳолатини турғун иқтисодиётдаги шартли умумий мувозанат сифатида қараб чиқишни тақозо қилади.

Шундай қилиб, макродаражада умумий иқтисодий мувозанат — бу мамлакат бутун иқтисодиётининг мувофиқлигидир. Бу барча соҳалар, тармоқлар, хўжаликларнинг меъёрида ривожланишини таъминлайдиган иқтисодий фаолиятнинг барча қатнашчилари ҳамда барча бозордаги ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қиладиган мувозанатлар тизимини ўз ичига олади.

Иқтисодий мувозанат даражасини аниқлашда, асосан, иккита ўзаро боғлиқ усулдан фойдаланилади:

- 1) ялпи сарфлар ва ишлаб чиқариш ҳажмини таққослаш усули;
- 2) жамғарма ва инвестицияларни таққослаш усули.

Иқтисодий мувозанатлик даражасини аниқлашда юқоридаги усулларида ташқари, баланс усули, харажат ва натижаларни таққослаш усулидан ҳам фойдаланилади.

Баланс усулида тармоқлараро баланс, моддий, молиявий ва ишчи кучи балансларидан фойдаланиб иқтисодиётнинг турли томонлари ўртасидаги мувозанатлик даражасига баҳо берилади. «Харажат ва натижа»ларни таққослаш усулида ишлаб чиқаришга қилинган иқтисодий ресурс харажатлари миқдори билан олинган маҳсулот ҳажмини таққослаш орқали мувозанат даражаси таҳлил қилинади.

Миллий иқтисодиётдаги мувозанатлик унинг турли томонлари ва соҳалари ўртасида мутаносиблик бўлишини тақозо қилади.

Иқтисодий мутаносиблик — иқтисодиётнинг турли томонлари ва соҳалари ўртасида миқдор ва сифат жиҳатдан маълум мослик бўлишидир. Бунда тенглик бўлиши шарт эмас. Улар мос келувчи нисбатларда (масалан, 2:3, 5:3, 3:1) бўлиши мумкин.

Иқтисодий мутаносибликларни бундай туркумлаш бошқа манбаларда ҳам учрайди. Шунга кўра, уларнинг барчасини умумлаштириб мутаносибликнинг куйидаги гуруҳларини кўрсатиш мумкин.

1. Умумиқтисодий тавсифдаги мутаносибликлар. Бунга миллий даромаддаги таркибий қисмлар — истеъмол фонди ва жамғариш фонди ўртасидаги; иқтисодиётдаги товар ва хизматлар массаси билан пул массаси ўртасидаги; аҳолининг даромадлари билан харажатлар ўртасидаги мутаносибликларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

2. Тармоқлараро мутаносибликлар. Миллий иқтисодиётнинг мувозанатини таъминлашда тармоқлараро мутаносибликлар алоҳида ўрин тутати. Миллий иқтисодиёт жуда кўп тармоқ ва соҳалардан иборат бўлиб, уларнинг ривожланиши бир-бирини тақозо қилади. Бир тармоқда яратилган маҳсулот бошқа тармоқда истеъмол қилинади ёки пировард маҳсулотга айлантирилиб, ўз истеъмолчисини топади. Масалан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларнинг кўпчилиги қисми (пахта, ғалла, пилла, сут ва ҳ.к.) саноатнинг тегишли тармоқларида қайта ишланиб, пировард маҳсулотга айлантирилади ва истеъмолчилик товарлари бозорига чиқарилади. Ўз навбатида, саноатнинг ишлаб чиқариш соҳаларининг маҳсулотлари миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари (қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва ҳ.к.)да унумли истеъмол қилинади. Бу уларнинг бир-бирига боғлиқликда ривожланишини тақозо қилади. Тармоқлараро мутаносибликларга саноат билан қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари ўртасидаги мутаносибликлар мисол бўлади.

3. Тармоқ ичидаги мутаносибликлар. Тармоқлараро мутаносиблик ва миллий ишлаб чиқариш даражасидаги мувозанат тармоқлар ичидаги мутаносиблик орқали таъминланади. Тармоқлар ичидаги мутаносиблик алоҳида олинган тармоқ таркибидаги соҳа ва ишлаб чиқаришлар ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди. Масалан, саноатнинг ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган соҳалари, қишлоқ хўжалигининг деҳқончилик ва чорвачилик соҳалари ўртасидаги мутаносибликлар ва ҳ.к. Шу билан бирга, таъкидлаб ўтилган соҳалар ичидаги таркибий бўлинмалар ўртасида ҳам боғлиқлик бўлиши зарур. Масалан, саноатнинг қазиб олиш ва

қайта ишлаш тармоқлари, чорвачиликнинг сут ва гўшт ишлаб чиқариш соҳалари, машинасозликда мотор, кузов, ғилдираклар ва бошқа қисмлари ишлаб чиқаришнинг турли омиллари ўртасидаги мутаносибликлар ва бошқалар.

4. Худудий (территориал) мутаносибликлар. Иқтисодий ривожланиш мамлакат айрим худудлари ўртасидаги боғлиқликни ҳам тақозо қилади. Юзаки қараганда худудлар ўртасидаги мутаносибликларнинг мамлакат иқтисодий ривожидagi роли тўлиқ намоён бўлмайди. Лекин алоҳида худудий бўлинмалар (вилоят, туман, шаҳар ва бошқа худудий бирликлар)нинг бир-бирига иқтисодий ва ташкилий жиҳатдан боғлиқлиги, ихтисослашиш, ишлаб чиқариш кооперацияси ва коммуникация нуқтаи назаридан қаралса, бу боғлиқликнинг аҳамияти яққол кўринади.

5. Давлатлараро мутаносибликлар. Бу мутаносибликни икки ҳолат тақозо қилади. Биринчидан, дунёнинг кўпчилик мамлакатлари халқаро меҳнат тақсимоти орқали бир-бири билан боғланган, иккинчидан, шу боғлиқлик орқали миллий ишлаб чиқаришнинг бир қисми чет элликлар томонидан харид қилинади ёки миллий ишлаб чиқарувчилар ўз истеъмолининг бир қисмини четдан келтирилган маҳсулотлар ҳисобига қондиради. Бу боғлиқлик қанчалик катта бўлса, соф экспорт ҳажми орқали макроиқтисодий мувозанатга шунчалик кучли таъсир кўрсатади.

Хулоса

1. Миллий иқтисодиёт кўплаб ўзаро боғлиқ иқтисодий унсурлардан иборат бўлган мураккаб иқтисодий тизимни ташкил этади. Миллий иқтисодиёт барча тармоқлар ва соҳаларни, микро ва макродаражадаги иқтисодиётларни, функционал иқтисодиётни, кўплаб инфратузилмаларни ўз ичига олган яхлит иқтисодиётдир.

2. Бутун миллий иқтисодиёт ҳолатини тавсифловчи муҳим макроиқтисодий кўрсаткичлар — ялпи миллий маҳсулот (ЯММ), ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), соф мил-

лий маҳсулот (СММ), миллий даромад(МД), ишчи кучи бандлиги, ишсизлик, инфляция ва бошқа шу кабилар ҳисобланади.

3. Миллий иқтисодиёт ривожланиш даражасини таққослаш учун ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичидан фойдаланилади. Ялпи ички маҳсулот умумлаштирувчи иқтисодий кўрсаткич бўлиб, у фақат мазкур мамлакат ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланган ҳолда мамлакат ичида яратилган товар ва хизматлар жами қиймати-нинг бозор нархларидаги ифодасини намоён этади.

4. ЯИМ уч хил усул билан ҳисобланиши мумкин: 1) қўшилган қийматлар бўйича ёндашув; 2) сарф-харажатлар бўйича ёндашув; 3) даромадлар бўйича ёндашув.

5. Ялпи талаб — бу барча истеъмолчилар, яъни аҳоли, корхоналар ва давлат томонидан нархларнинг муайян даражасида турли товарлар ва хизматларни сотиб олиш мумкин бўлган миллий иқтисодиётдаги реал пул даромадлари ҳажмидир.

6. Ялпи таклиф — бу мамлакатда нархларнинг муайян даражасида ишлаб чиқарилиб, сотишга чиқарилаётган барча товарлар ва хизматлар ҳажмидир. Бу нархларнинг ҳар хил мумкин бўлган ўртача даражасида миллий ишлаб чиқаришнинг мавжуд реал ҳажмини кўрсатади.

7. Ялпи талаб эгри чизиги ва ялпи таклиф эгри чизиги кесишган нуқта умумиқтисодий мувозанатни ифодалаб, бу ҳолатга нархнинг мувозанатли даражаси ва миллий ишлаб чиқаришнинг мувозанатли реал ҳажми орқали эришилади.

8. Иқтисодий мувозанат деб, бир-бири билан ўзаро боғлиқликда ва таъсирда амал қиладиган иқтисодий жараёнлар, ҳодисаларнинг икки ёки бир неча томонининг бир-бирига тенг келган ҳолатига айтилади. Шунинг учун ҳам бутун иқтисодиётнинг мувозанати тўғрисида гап борганда, энг аввало, ялпи талаб ва ялпи таклиф ўртасидаги тенглик эътиборга олинади.

9. Макроиқтисодиётда иқтисодий мувозанат ўз ичига хусусий ва умумий тавсифдаги бир қатор мувозанатлар тизимини олади. Хусусий мувозанат — бу иккита ўзаро

боғлиқ бўлган иқтисодий кўрсаткичлар ёки иқтисодиёт томонларининг миқдоран тенг келиши. Умумий мувозанат жамият барча эҳтиёжлари ва миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзаро тенг келишини билдиради. Умумий иқтисодий мувозанат бозор шароитида, аввало, ялпи талаб ва ялпи таклифнинг тенг келишида кўринади.

10. Умумий иқтисодий мувозанат ижтимоий мақсадлар ва иқтисодий имкониятларнинг мос келиши; мамлакатдаги барча иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланадиган хўжалик механизми; мувозанатли ишлаб чиқаришнинг умумий таркибий тузилиши истеъмолнинг таркибий тузилишига мос келиши; бозор мувозанати, яъни барча асосий бозорларда (товарлар, ресурслар, ишчи кучи ва ҳоказолар) талаб ва таклиф мувозанати каби қатор шарт-шароитларни тақозо этади.

11. Иқтисодий мувозанат даражасини аниқлашда, асосан, иккита ўзаро боғлиқ усулдан фойдаланилади: 1) ялпи сарфлар ва ишлаб чиқариш ҳажмини таққослаш усули; 2) жамғарма ва инвестицияларни таққослаш усули. Шунингдек, иқтисодий мувозанат даражасини аниқлашнинг баланс, харажат ва натижаларни таққослаш каби усуллари ҳам қўлланади.

12. Иқтисодий мутаносиблик — иқтисодиётнинг турли томонлари ва соҳалари ўртасида миқдор ва сифат жиҳатдан мос келувчи нисбатлар бўлиб, бунда тенглик бўлиши шарт эмас.

13. Иқтисодий мутаносибликларнинг барчасини умумлаштириб: умумиқтисодий тавсифдаги мутаносибликлар; тармоқлараро мутаносибликлар; тармоқ ичидаги мутаносибликлар; ҳудудий (территориал) мутаносибликлар; давлатлараро мутаносибликларга гуруҳлаш мумкин.

Асосий таянч тушунчалар

Макроиқтисодиёт, миллий ҳисоблар тизими, ялпи миллий маҳсулот (ЯММ), ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), соф миллий маҳсулот (СММ), миллий даромад, шахсий

даромад, ялпи талаб, ялпи таклиф, иқтисодий мувозанат, хусусий мувозанат, умумий мувозанат, иқтисодий мутаносиблик.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. “Миллий иқтисодиёт” тушунчаси нимани ифодалайди? Унинг қандай таркибий қисмлари мавжуд?
2. Миллий ҳисоблар тизимининг моҳияти нимада? У ўз ичига қандай кўрсаткичларни олади?
3. Макроиқтисодий кўрсаткичлар миллий иқтисодиётда қандай роль ўйнайди?
4. ЯИМ ва СММ бир-биридан нимаси билан фарқланади? СММ ва миллий даромад-чи?
5. ЯИМ қандай усулларда ҳисобланади? Уларнинг фарқи нимадан иборат.
6. “Номинал” ва “реал” ЯИМ тушунчаларини изоҳланг. Уларнинг фарқини кўрсатинг.
7. Ялпи талаб нима? Нима учун ялпи талаб эгри чизиги ўзгаради?
8. Ялпи талабга қандай омиллар таъсир кўрсатади?
9. Ялпи таклиф нима? Ялпи таклиф эгри чизигидан учта кесмани тасвирланг ва улар нимани кўрсатишини тушунтиринг?
10. Ялпи таклифга қандай омиллар таъсир кўрсатади?
11. Ялпи талаб ва ялпи таклиф мувозанатининг аҳамияти нимада? Бундай мувозанатга эришиш йўллариини изоҳлаб беринг.
12. Иқтисодий мувозанат, хусусий ва умумий мувозанатларга тавсиф беринг. Уларга мисоллар келтиринг.
13. Миллий иқтисодиётнинг мувозанат даражасига эришишда хусусий мутаносибликларнинг роли қандай?
14. Мутаносибликнинг қандай турларини биласиз? Уларга қисқача таъриф беринг.

9-мавзу. Молия тизими ва молиявий сиёсат.

Пул-кредит тизими

9.1. Молиянинг моҳияти ва вазифалари. Молия тизими

Молия — иқтисодий категория сифатида пул маблағларидан фойдаланиш ва унинг ҳаракатини тартибга солиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар тизимидир. Унинг воситасида турли даражадаги пул маблағлари фондлари вужудга келтирилади ва улар такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари ҳамда бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондириш мақсадида тақсимланади.

Молиянинг моддий асосини пул ташкил қилади, лекин у пул эмас ёки пул билан бир хил нарсани англатувчи тушунча эмас. Бундан кўринадики, иқтисодиётнинг самарали ва барқарор ривожланиши, юқори ўсиш суръатларини таъминлаш мақсадида давлат кўплаб бошқа иқтисодий субъектлар билан молиявий муносабатларга киришади. Молиявий муносабатлар — давлат, минтақалар, тармоқлар, корхона ва ташкилотлар ҳамда алоҳида фуқаролар ўртасида пул маблағлари фондларининг ҳаракати билан боғлиқ ҳолда вужудга келувчи иқтисодий муносабатлар мажмуи.

Молиявий муносабатларнинг объектлари ва субъектлари фарқланади. Молиявий муносабатларнинг объектлари иқтисодиётнинг турли даражаларида таркиб толувчи ва ҳаракат қилувчи пул маблағлари фондлари ҳисобланади. Молиявий муносабатлар субъектлари таркибан мураккаб бўлиб, уларга барча ташкилотлар, корхоналар, юридик ва жисмоний шахслар, фуқаролар киради. Улар орасида доимо молиявий муносабатлар мавжуддир. Бу муносабатларнинг асосийлари сифатида қуйидаги муносабатларни кўрсатиш мумкин:

- давлатлараро молиявий муносабатлар;
- давлат ва турли халқаро ташкилотлар, хорижий фирма ва корхоналар ўртасидаги молиявий муносабатлар;

— бошқарувнинг турли даражаларидаги давлат органлари ўртасидаги молиявий муносабатлар;

— давлат ва корхоналар ўртасидаги молиявий муносабатлар;

— давлат ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги молиявий муносабатлар;

— давлат ва аҳоли ўртасидаги молиявий муносабатлар;

— корхоналараро молиявий муносабатлар;

— корхоналар ва банклар ўртасидаги молиявий муносабатлар;

— корхона ичидаги хўжалик алоқаларига хизмат қилувчи молиявий муносабатлар ва бошқалар.

Молия иқтисодиёт доирасида ўзаро боғлиқ бўлган қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) иқтисодий жараёнлар, лойиҳалар ва тадбирларни пул ресурслари билан таъминлаш ва унга хизмат кўрсатиш;

2) тақсимлаш;

3) рағбатлантириш;

4) назорат қилиш.

Жамият миқёсидаги иқтисодий фаолият турли жараён ва тадбирларнинг, жумладан, мамлакатни бошқариш, мудофаа қобилиятини таъминлаш, ҳуқуқ-тартибот ишларини йўлга қўйиш, соғлиқни сақлаш, маданий-маърифий ишларнинг амалга оширилишини тақозо этади. Бунинг учун, энг аввало, уларни молиявий ресурслар билан таъминлаш керак бўлади. Шунга кўра, молия иқтисодий жараён ва тадбирларни молиявий таъминлаш, уларга хизмат кўрсатиш вазифасини бажаради.

Молиянинг тақсимлаш вазифаси моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилган ялпи миллий маҳсулотни, айниқса, унинг миллий даромадни ташкил қилувчи қисмини давлат ва мулкчиликнинг турли шакллариغا асосланган корхоналар, иқтисодиёт тармоқлари, моддий ишлаб чиқариш соҳалари, мамлакат ҳудудлари ўртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлашда намоён бўлади.

Молиянинг рағбатлантириш вазифаси, биринчидан, яратилган маҳсулот қийматини тақсимлаш жараёни орқ-

али, иккинчидан, пул фондларини ташкил қилиш ва сарфлаш механизми орқали амалга оширилади.

Молиядан ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол устидан назорат қилиш воситаси сифатида фойдаланилади. Молиявий назорат корхона (фирма)ларнинг молия интизомига риоя қилиши учун моддий жавобгар бўлиш тизими, турли солиқлар ундириб олиш ва маблағ билан таъминлаш тизими орқали амалга оширилади.

Молиявий муносабатлар ва уларга хизмат қилувчи махсус муассасалар жамиятнинг молия тизимини ташкил қилади. Бу тизим давлат ва бошқа турли даражадаги бюджетлар, ижтимоий, мол-мулк ва шахсий суғурта фондлари, давлатнинг валюта захиралари, банклар, пул муомаласи, кредит ва солиқ тизими, корхона ва фирмалар, тижорат ва нотижорат тузилмаларининг пул фондлари ҳамда бошқа махсус пул фондларининг ҳаракатини ўз ичига олади.

Энг аввало, корхона (тармоқ)лар ва умумдавлат молиясини бир-биридан фарқлаш лозим.

Корхона ва тармоқлар молияси улардаги такрор ишлаб чиқариш жараёнида ҳамда алоҳида фондлар яратиш йўли билан уларнинг молиявий эҳтиёжларига хизмат қилади.

Умумдавлат молияси — давлат бюджети, ижтимоий суғурта фонди, давлат мол-мулк ва шахсий суғуртаси фонди ҳамда солиқ тизимини ўз ичига олади. Давлат пул маблағларининг асосий марказлашган фонди бўлмиш давлат бюджети молия тизимининг муҳим бўғини бўлиб хизмат қилади. Давлат бюджети — бу давлат даромадлари ва харажатлар ҳамда уларни молиявий жиҳатдан қоплаш манбаларининг йиллик режасидир. Давлат даромадлари ва харажатларининг асосий қисми давлат бюджети орқали ўтади. Унинг асосий вазифаси молиявий воситалар ёрдамида иқтисодий самарали ривожлантириш ва умумдавлат миқёсидаги ижтимоий вазифаларни ҳал қилиш учун шароит яратишдир.

Давлат бюджетининг икки томони бўлиб, бир томонида бюджетга келиб тушадиган даромадлар таркиби ва

уларнинг манбалари, иккинчи томонида эса асосий харажатларнинг таркиби ва миқдори ўз ифодасини топади.

Давлат мол-мулк ва шахсий суғуртаси умумдавлат молиясининг кейинги бўғини ҳисобланиб, мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар ва фуқароларга жорий қилинади. У мажбурий ва ихтиёрий бўлиши мумкин. Бу мақсадлар учун фондлар корхона ва аҳолининг тўловлари ҳисобига шаклланади. Фонд маблағлари мол-мулк суғуртасига ва шахсий суғуртага пул тўлашни қўзда тутати.

Шахсий суғурта аҳолининг пул жамғармаларини ташкил қилишнинг шаклларида бири бўлиб ҳам хизмат қилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиб бориш билан жамият молия тизимида турли хил суғурта (ижтимоий суғурта, тиббий суғурта) фондлари ва бюджетдан ташқари молия фондлари (пенсия фонди, аҳолини иш билан таъминлаш фонди, табиатни муҳофаза қилиш фонди, тарихий ёдгорликларни сақлаш фонди, тадбиркорларга кўмак бериш фонди ва бошқалар)нинг аҳамияти ортиб боради.

Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари мувозанатда бўлишини тақозо қилади. Лекин кўпчилик ҳолларда давлат бюджети харажатларининг даромадлардан ортиқчалиги кузатилади, бунинг оқибатида бюджет тақчиллиги рўй беради. Бунинг сабаблари кўп бўлиб, уларнинг ичида, давлатнинг жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ролининг узлуксиз ўсиб бориши, унинг иқтисодий ва ижтимоий вазифаларининг кенгайиши алоҳида ўрин тутати. Бюджет тақчиллигининг ўсиши ёки камайиши мутлақ миқдорда ва унинг ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)га нисбатида аниқ намоён бўлади. Масалан, 2000 йилда Республикамиз давлат бюджетининг тақчиллиги (дефицит) ЯИМга нисбатан 1 фоизни ташкил этган бўлса, кейинги йилларда тақчиллик даражаси пасайиб бориб, 2005 йилда бюджет даромадларининг харажатлардан ошиб кетиши (профицит)га эришилди. 2008 йилда давлат бюджети ялпи ички маҳсулотга нисбатан 1,5 фоиз профицит билан бажарилди.

Ўрнатилган халқаро стандартларга кўра бюджет тақчиллиги ЯИМнинг 5% даражасидан ошмаслиги лозим. Бюджет тақчиллиги, асосан, давлат қарзи ҳисобига қопланади.

Давлат қарзи ички ва ташқи қарзлардан иборат бўлади. Давлат ички қарзи — бу давлатнинг мамлакат ичида заёмлар ва бошқа қимматли қозғошларни чиқариш, турли нобюджет фондлари (суғурта фонди, ишсизлик бўйича суғурталаш фонди, пенсия фонди)дан қарз олиш кўришидаги қарзлари.

Бюджет тақчиллигини молиялаштириш (қоплаш)нинг муҳим кўринишларидан бири давлат кредити ҳисобланади. Давлат кредити — давлат қарз олувчи ёки кредитор сифатида майдонга тушадиган барча молиявий-иқтисодий муносабатлар йиғиндиси.

Молиявий ресурсларни давлат томонидан қарзга олишнинг асосий шакли — бу давлат қарз мажбуриятлари (заёмлари)ни чиқариш ҳисобланади. Уларни жойлаштириш жараёнида давлат аҳоли, банклар, савдо ва саноат компанияларининг вақтинча бўш турган пул маблағларини жалб қилади.

Давлат ўз мажбуриятларини нафақат хусусий секторда жойлаштириши, балки уларни Марказий банкда ҳисобга олиши ҳам мумкин. Бунда банк муомаласа пулнинг товар ҳажмининг кўпайиши билан боғлиқ бўлмаган қўшимча миқдорини чиқаради. Мазкур ҳолда, давлат бюджетини молиялаштириш пул муомаласига тўғридан-тўғри инфляциян таъсир кўрсатади. Пул массасининг ўсиши жамият ҳақиқий бойлигининг кўпайиши билан бирга бормайди.

Давлат қарзларининг тўхтовсиз кўпайиб бориши, миллий даромадни фоиз тўловлари шаклида тобора кўпроқ қайта тақсимланишга олиб келади.

Хўжалик ҳаёти байналмилаллашув жараёнларининг тез ўсиши, халқаро кредитнинг жадал ривожланиши натижасида давлат ўзига зарур бўлган молиявий ресурсларни жалб қилиш учун бўш пул маблағларининг миллий чегарадан ташқаридаги манбаларидан фойдаланади.

Бунинг натижасида ташқи қарз вужудга келади. Давлат ташқи қарзи — хорижий давлатлардан, улардаги жисмоний ва юридик шахслардан, шунингдек, халқаро молиявий ташкилотлардан олинган қарз.

Ташқи қарзнинг меъёридан ошиб кетиши миллий иқтисодиётнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Агар ташқи қарз бўйича тўловлар мамлакат товар ва хизматлари экспортдан тушумнинг аҳамиятли қисми, масалан, 20-25% дан ошиб кетса, бу ҳолат мамлакатнинг кредит бўйича рейтингини пасайтириб юборади.

9.2. Солиқ тизими ва унинг вазифалари

Давлат бюджети даромадлар қисмининг асосий манбаи солиқлар ҳисобланади.

Солиқ иқтисодий категория сифатида, соф даромаднинг бир қисмини бюджетга жалб қилиш шакли бўлиб, молиявий муносабатларнинг таркибий қисмини ташкил қилади. Солиқ — бу давлатнинг ўз вазифаларини амалга ошириши учун зарур бўлган молиявий маблағларни шакллантириш мақсадида жисмоний ва ҳуқуқий шахслардан бюджетга мажбурий тўловларни ундириш шакли.

Солиқ ёрдамида миллий даромаднинг тегишли қисми тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Давлат томонидан олинадиган солиқлар ҳамда уларнинг ташкил қилиниш шакл ва усуллари биргаликда солиқ тизимини ташкил қилади.

Миллий иқтисодиётда солиқлар қуйидаги уч муҳим вазифани бажаради:

— давлат харажатларини молиялаштириш (фискал вазифаси);

— ижтимоий тангликни юмшатиш (ижтимоий вазифаси);

— иқтисодиётни тартибга солиш (тартибга солиш вазифаси).

Давлат сарфлари солиқ тушумлари ҳисобига амалга ошса-да, давлат сарфлари миқёсининг ўсиши, ўз навба-

тида, солиқларнинг ўсишини тақозо қилади ва унинг даражасини белгилаб беради.

Ҳозирги даврда умумий тенденция бўлган давлат сарфлари ва шунга мос равишда солиқ ҳажмининг ўсиб боришини қуйидаги омиллар тақозо қилади:

1. Аҳоли сонининг ўсиши.
2. Ижтимоий соҳа хизматлари сифатига талабнинг ортиши ва урбанизация.
3. Атроф-муҳитнинг ифлосланиши.
4. Даромадлар тенгсизлигини қисқартириш дастурларини амалга ошириш.
5. Миллий мудофаа, давлат хавфсизлигини таъминлаш харажатлари ҳажмининг ўсиши.

Корхоналар фаолиятини солиқ ёрдамида тартибга солиш қуйидаги умумий тамойиллар асосида амалга оширилади:

— барча даромадлардан, уларнинг манбаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда солиқ ундиришнинг мажбурийлиги;

— солиқ ундиришда барча учун ягона умумдавлат сиёсати;

— самарали ишловчи корхоналарда ҳамда хўжалик юритишнинг илғор шакллари учун солиқ меъёрларининг рағбатлантирувчи ролини таъминлаш;

— солиқ тўлови бўйича барча субъектлар мажбурияти устидан молиявий назорат.

Солиқ ставкасини белгилаш бир қатор тамойилларга асосланади.

1. Нафшлик тамойили — турли шахслардан, уларнинг солиқлар ҳисобига молиялаштириладиган дастурлардан фойдаланиши даражасига қараб турлича солиқ ундирилиши кераклигини билдиради.

Солиқ суммасининг (R) солиқ олинadиган суммага (D) нисбатининг фоиздаги ифодаси солиқ ставкаси (R') дейилади:

$$R' = \frac{R}{D} \times 100\%.$$

2. Тўловга лаёқатлилиқ тамойили — солиқ миқдори солиқ тўловчининг бойлиги ва даромадлари даражасига мос келиши зарур. Бошқача айтганда, солиқ солиш даромадларнинг адолатли тақсимланишини тақозо қилиши зарур.

3. Адолатлилиқ тамойили — даромадлари ва ҳукумат дастурларидан фойдаланиш даражаси бўйича тенг бўлган кишилар тенг миқдорда солиқ тўлаши зарур.

Солиқ бўйича имтиёзлар қонунчилиқ битимларида белгиланган тартиб ва шароитлар асосида ўрнатилади. Амалиётда солиқ имтиёзларининг қуйидаги турлари кенг тарқалган:

— объектларнинг солиқ олинмайдиган энг кам даражасини белгилаш;

— солиқ тўлашдан алоҳида шахс ёки маълум гуруҳларни (масалан, уруш фахрийларини) озод қилиш;

— солиқ даражаси (ставкаси)ни пасайтириш;

— солиқ олинадиган суммадан чегирини;

— солиқли кредит (солиқ олишни кечиктириш ёки солиқ суммасини маълум миқдорга камайтириш).

Солиқларни туркумлашга турли хил мезонлар асосида ёндашилади.

Солиқ ставкаси ва даромадлар ўртасидаги нисбатга асосланиб, солиқлар одатда прогрессив (ўсиб борувчи), пропорционал (мутаносиб) ва регрессив (камайиб борувчи) солиқларга бўлинади.

1. Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси ўсиб борувчи солиқлар прогрессив солиқлар дейилади.

2. Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси пасайиб борувчи солиқлар регрессив солиқлар дейилади.

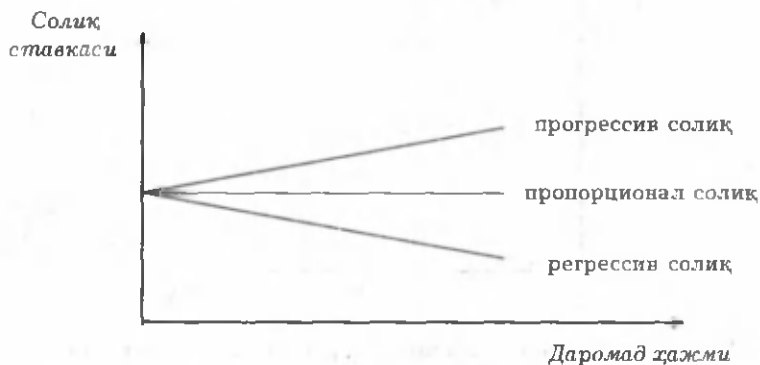
3. Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача ставкаси ўзгаришсиз қолувчи солиқлар пропорционал солиқлар дейилади (9.2.1-чизма).

Солиқлар амал қилиш доираси (марказий ва маҳаллий солиқлар), махсулот таннархига қўшилиш усули (тўғри ва эгри солиқлар) ва иқтисодий мазмунига қараб ҳам туркумланади.

Солиқларни пасайтириш иқтисодий юксалиш ва давлат даромадларининг ўсишига олиб келишини биринчи бўлиб америкалик иқтисодчи А.Лаффер асослади. А.Лаффернинг мулоҳазаларига кўра, корпорациялар даромадига солиқлар ставкасини ҳаддан ташқари ошириш уларнинг капитал қўйилmalarига бўлган рағбатини сусайтиради, фан-техника тараққиётини тўхтатади, иқтисодий ўсишни секинлаштиради ва охир-оқибатда, давлат бюджети тушумларига салбий таъсир кўрсатади.

9.2.1-чизма

Прогрессив, пропорционал ва регрессив солиқларнинг график кўриниши

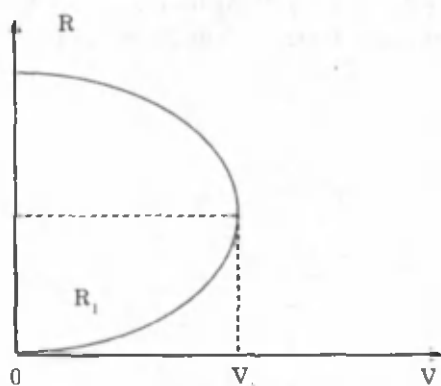

Давлат бюджетининг даромадлари ва солиқ ставкаси ўсиши ўртасидаги боғлиқликнинг графикда тасвирланиши «Лаффер эгри чизиги» номини олди (9.2.2-чизма). График тик ўқида солиқ ставкаси (R), ётиқ ўқида — давлат бюджетига тушумлар (V) акс этган. Солиқ ставкасининг оптимал миқдори (R_1) давлат бюджетига энг юқори тушум (V_1) ни таъминлайди. Солиқлар янада оширилганда иш-лашга ва тадбиркорликка қизиқиш сусаяди, 100 фоизли солиқ олишда давлат даромади нолга тенг бўлади, чунки ҳеч ким текинга ишлашни хоҳламайди. Бошқача айтганда, узок муддатли истиқболда ҳаддан ташқари юқори ўрна-

тилган солиқларни пасайтириш жамғармалар, инвестициялар, бандликнинг ортиши орқали солиқ ундириладиган ялпи даромад ҳажмининг ўсишини таъминлайди. Натижада, солиқ тушумлари суммаси кўпаяди, давлат даромадлари ҳажми ўсади, тақчиллик камайди ва инфляциянинг сусайиши рўй беради. Лекин ўз-ўзидан тушунарлики, Лаффер самараси фақат эркин бозор механизми меъёрида амал қилган ҳолдагина намоён бўлади.

9.2.2-чизма

Лаффер эгри чизиги

Шунингдек, мамлакатнинг турли минтақаларида солиқ юкининг бир хил даражада бўлиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу борада ЮНЕСКО халқаро танкилоти томонидан тавсия этилган таққослама усуллардан фойдаланилади. Солиқ юки даражасини миқдоран аҳоли жон бошига тўғри келувчи солиқлар миқдорини тўловга лаёқатлилик кўрсаткичига нисбати ёки солиқ тўлангандан кейинги даромад миқдорини тўловга лаёқатлилик кўрсаткичига нисбати сифатида ифодалаш мумкин:

$$K_{\text{СОЛИҚ ЮКИ}} = \sum H_x / П \quad \text{ёки}$$

$$K_{\text{СОЛИҚ ЮКИ}} = ДН / ПН ,$$

бу ерда: H_x — аҳоли жон бошига тўғри келувчи солиқларнинг ўртача миқдори; $ДН$ — аҳолининг солиқлар тўлангандан кейинги даромади; $ПН$ — аҳолининг тўловга лаёқатлилиги.

Солиқ юки даражасини солиқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи бўйича ҳам аниқлаш мумкин:

$$K_{\text{солиқ юки}} = \sum H / \sum ЯИМ,$$

бу ерда: H — солиқлар миқдори;

$ЯИМ$ — ялпи ички маҳсулот ҳажми.

Молиявий сиёсат давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим таркибий қисмларидан ҳисобланади. Молиявий сиёсат — давлатнинг ўз вазифаларини амалга ошириш учун молияни ташкил этиш ва фойдаланиш бўйича чора-тадбирлар мажмуи.

Молиявий сиёсат дискрецион ва ўз-ўзидан тартибланувчи сиёсатга бўлинади. Дискрецион молиявий сиёсат иқтисодиётга таъсир ўтказиш мақсадида солиқ ва давлат сарфларини ўзгартириб туриш билан боғлиқ. Ўз-ўзидан тартибланувчи молиявий сиёсат эса иқтисодиётдаги ҳолат ўзгаришига мувофиқ тарзда тартибловчи механизмларни ўзининг ишга тушишига асосланади.

Бундан кўринадики, миллий иқтисодиётнинг ривожланишига турли иқтисодий субъектларни солиққа тортиш ҳамда тушган маблағларни давлат бюджети орқали қайта тақсимлаш жараёнлари катта таъсир кўрсатади. Давлат томонидан иқтисодиётга таъсир кўрсатиш мақсадида солиққа тортиш ва давлат сарфи таркибини ўзгартириш бўйича қўлланувчи чора-тадбирлар фискал ёки солиқ-бюджет сиёсати деб аталади.

Фискал сиёсат, бир томондан, иқтисодиётнинг таназзул даврида давлат сарфларини ошириш ёки солиқларни пасайтириш орқали хўжалик ҳаётини рағбатлантиришни, бошқа томондан эса, иқтисодий ривожланишнинг юқори даржасида давлат сарфларини қисқартириш ёки солиқларни кўпайтириш орқали юз бериши мумкин бўлган инфляция ва ишсизликнинг олдини олишни кўзда туттади.

9.3. Пул муомаласи ва унинг амал қилиш қонуниятлари

Пулга бўлган талаб ва пул таклифи

Бозор иқтисодиёти шароитида пул маблағлари тўхтовсиз ҳаракатда бўлади, товарлар ва хизматларни айирбошлаш жараёнида ресурслар учун тўловларни амалга оширишда, иш ҳақи ҳамда бошқа мажбуриятларни тўлашда пул қўлдан қўлга ўтиб, айланиб туради. Пулнинг ўз вазифаларини бажариш жараёнидаги тўхтовсиз ҳаракати пул муомаласи дейилади.

Жаҳонда тарихан шаклланган ҳамда ҳар бир мамлакат томонидан қонуний равишда мустақкамлаб қўйилган пул муомаласининг турли тизимлари амал қилади. Мамлакат пул тизимининг муҳим таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- 1) миллий пул бирлиги (сўм, доллар, иена, фунт стерлинг, марка ва х.к.);
- 2) нақд пул муомаласида қонуний тўлов воситаси сифатида амал қилувчи қоғоз, танга ва кредит пуллар тизими;
- 3) пул эмиссияси, яъни белгиланган қонуний тартибда пулни муомалага чиқариш тизими;
- 4) пул муомаласини тартибга солувчи давлат идоралари.

Пул муомаласи нақд ва кредит пуллар ёрдамида амалга оширилади. Нақд пул муомаласида банк билетлари ва металл тангалар (пул белгилари) хизмат қилади. Нақд пулсиз ҳисоблар чеклар, кредит карточкалари, векселлар, аккредитивлар, тўлог талабномалари ёрдамида амалга оширилади. Уларнинг ҳаммаси пул агрегати деб юритилади. Муомалада мавжуд бўлган пул массаси нақд ва кредит пулларни қўшиш йўли билан аниқланади.

Пул муомаласи ўзига хос қонунларга асосланган ҳолда амалга оширилади. Унинг қонунларидан энг муҳими муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқлаш ва шунга мувофиқ муомалага пул чиқаришдир.

Муомалани таъминлаш учун зарур бўлган пул миқдори қуйидаги омилларга боғлиқ:

1. Муайян даврда (масалан, бир йил давомида) сотилиши ва сотиб олинishi лозим бўлган товарлар суммаси. Товарлар ва хизматлар қанча кўп бўлса, уларнинг нархи қанча баланд бўлса, уларни сотиш ва сотиб олиш учун шунча кўп пул миқдори талаб қилинади.

2. Пул бирлигининг айланиш тезлиги. Пул бир хил бўлмаган тезлик билан айланади. Бу кўп омилларга, жумладан, сотилаётган товарлар турига, уларнинг харидор-гирлигига боғлиқ бўлади. Пул қанчалик тез айланса, муомала учун зарур бўлган пул миқдори шунча кам бўлади.

3. Кредитнинг ривожланганлик даражаси, пулдан тўлов воситаси сифатида фойдаланиш. Кўпинча товарлар қарзга (кредитга) сотилади ва уларнинг ҳақи келишувга мувофиқ кейинги даврларда тўланади. Демак, муомала учун зарур бўлган пул миқдори кредит миқдорига мувофиқ камроқ бўлади. Иккинчи томондан, бу даврда илгари кредитга сотилган товарлар ҳақини тўлаш вақти бошланади. Бу пул миқдорига эҳтиёжни кўпайтиради.

Мазкур ҳолатларни ҳисобга олганда, муомала учун зарур бўлган пул миқдори қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$П_{\text{м}} = \frac{T_{\text{б}} - X_{\text{к}} + X_{\text{т}}}{A_{\text{т}}}$$

бу ерда:

$P_{\text{м}}$ — муайян даврда муомала учун зарур бўлган пул миқдори;

$T_{\text{б}}$ — сотилиши лозим бўлган товарлар суммаси (товарлар миқдори $Ч$ нархи);

$X_{\text{к}}$ — кредитга сотилган товарлар суммаси;

$X_{\text{т}}$ — тўлаш муддати келган товарлар ва хизматлар ҳамда бошқа тўловлар суммаси;

$A_{\text{т}}$ — пулнинг айланиш тезлиги.

Масалан, сотилган товарлар суммаси 100 млн. сўмни, кредитга сотилган товарлар — 20 млн. сўмни, илгари кредитга сотилиб, айти пайтда тўлаш муддати келган то-

варлар ва бошқа тўловлар — 40 млн. сўмни ташкил қилиб, пулнинг айланиш тезлиги 6 марта бўлса, у ҳолда муомала учун зарур бўлган пул миқдори 20 млн. сўмга тенг бўлади. Яъни:

$$P_m = \frac{100 - 20 + 40}{6} = 20 \text{ млн. сўм.}$$

Муомала учун зарур бўлган пул миқдори пул муомаласи қонунини миқдоран ифодалайди. Чунки муомала учун зарур бўлган пул миқдорига нисбатан муомалага кам пул чиқарилса, кўпгина хўжаликларда пул етишмаслиги, нормал ҳолатда хўжалик юритиб бўлмай қолиш ҳолати юз беради. Ёки, аксинча, муомалада бўлган пул миқдори сотилаётган товарлар ва хизматлар суммасига нисбатан ошиб кетиши ва бунинг натижасида товарлар билан таъминланмаган пулнинг пайдо бўлиши унинг қадрсизланиши, яъни инфляцияни билдиради.

Пул миқдорига таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиб, пул муомаласининг қуйидаги қонунига таъриф бериш мумкин: бошқа шароитлар ўзгармай қолганда, муайян даврда муомала учун зарур бўлган пул миқдори сотишга чиқариладиган товарлар суммасига тўғри мутаносиб, пулнинг айланиш тезлигига тесқари мутаносибдир.

Бунда сотишга чиқариладиган товарлар суммаси ишлаб чиқарилган товарлар ҳамда кўрсатилган хизматлар ҳажми ва уларнинг нархиға боғлиқ бўлади.

Албатта, бунда нарх ҳақида гап кетганда АҚШ иқтисодчиси И.Фишер кўрсатганидек, ҳамма товарларнинг ўртача нархи олинмайди. Чунки самолёт нархи билан ручка нархининг ўртачасини олиб бўлмайди. Шунинг учун ҳар бир турдаги товарнинг бозор нархида сотилган суммалари йиғиндиси олинади.

Таъқидлаш лозимки, пулнинг ҳамма тизимлари учун пул муомаласи қонуни умумий бўлиб, шу билан бирга, олтин ва қоғоз пул муомаласи қонунларининг ўзига хос хусусиятлари ва бир-биридан фарқлари мавжуд.

Масалан, 1) олтин пул муомалада бўлганда:

а) ортиқча олтин пул хазинага жалб қилиниб, захирада тўпланиб боради, зарур бўлганда муомалага ёки ҳар хил безаклар учун фойдаланишга чиқарилади;

б) товарлар ҳажми кўпайиб, муомала учун кўшимча пул зарур бўлганда хазинадаги олтин пуллар муомалага киритилади. Шу йўл билан муомала учун зарур бўлган олтин пул миқдори ўз-ўзидан тартибланади.

2) Муомала учун зарур бўлган олтин пул миқдори товарлар қийматининг миқдорига тўғри мутаносибликда, олтиннинг ўз қийматига нисбатан эса тескари мутаносибликда ўзгаради:

а) олтин пул қиймати ва товарлар ҳажми ўзгармаган тақдирда товарлар қиймати қанча паст бўлса, муомала учун зарур бўлган пул миқдори ҳам шунча кам бўлади. Агар товарлар қиймати ўзгармаса, пулнинг миқдори товарлар ҳажмининг ортишига қараб унга мутаносиб равишда кўпаяди;

б) агар товарлар ҳажми ва қиймати ўзгармайди, деб фараз қилсак, муомаладаги олтин пул миқдори олтиннинг ўз қийматига қараб ўзгаради, яъни унинг қиймати ошса, пул миқдори камаяди, қиймати пасайса, пул миқдори кўпаяди.

Қоғоз пул муомаласи қонунлари олтин пул муомаласидан фарқ қилиб, уларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

— қоғоз пул қанча миқдорда чиқарилмасин, унда белгиланган қиймат миқдори муомала учун зарур бўлган олтин пул миқдорининг қийматига тенг бўлади;

— қоғоз пулнинг ҳар бир бирлигида белгиланган қиймат миқдори муомала учун зарур бўлган олтин пул қийматининг муомалага чиқарилган қоғоз пул миқдори нисбатига мос келади.

Қоғоз пул тизими амал қилиб турган даврдан буён ўтган реал иқтисодий ҳаёт шуни кўрсатадики, олтин пул муомаладан чиқарилган ва қоғоз пулларнинг олтин пул билан алоқасини йўқотишга расман уриниш бўлса-да,

унинг номинал қиймат белгиси сифатидаги ҳаракатида олтин пул билан бўлган алоқаси ҳозиргача объектив равишда сақланиб қолган. Фақат у модификациялашиб, мураккаблашиб бормоқдаки, натижада уни мантиқий мушоҳада қилиш орқали тушуниш анча қийинлашади. Шунинг учун ҳам қоғоз пуллар ҳар бир давлатнинг махсус қонуни билан муомаллага чиқарилади. Бу қонунда пулнинг белгиси, бирликлари, миқёслари ва чет эл валюталари билан расмий алмашув тартиби ўрнатилади. Аммо унинг қиймат белгиси сифатида қанча қийматга эга эканлигини ҳеч қандай давлат қонуни билан ўрнатиб бўлмайди, у фақат объектив иқтисодий қонун — пул муомаласи қонуни асосида ўрнатилади ва амал қилади¹.

Миллий иқтисодиётда давлатнинг, тижорат банклари ва бошқа молиявий муассасаларнинг мажбуриятлари пул бирлиги сифатида фойдаланади. Пул операцияларининг асосий кўпчилик қисми нақд пулсиз, чеклар ва унга тенглаштирилган молиявий активлар ёрдамида амалга оширилади. Шу сабабли муомалада бўлган пул миқдорини ҳисоблаш учун “ M_1 , M_2 пул агрегатлари” ёки “таркибий қисми” тушунчасидан фойдаланилади. Барча пул агрегатлари йиғиндиси ялпи пул массаси ёки ялпи пул таклифини ташкил қилади.

Бизнинг республикамизда умумий пул миқдори қуйидаги (таркиб)лар асосида ҳисобланади:

M_0 — муомаладаги нақд (қоғоз ва металл) пуллар.

$M_1 = M_0 +$ аҳолининг жорий ҳисоб варақаларидаги пул қолдиқлари, корхоналарнинг ҳисоб варақаларидаги пул маблағлари, банклардаги талаб қилиб олиш мумкин бўлган пул омонатлари.

$M_2 = M_1 +$ тижорат банкларидаги муддатли омонатлар ва жамғарма ҳисоб варақларидаги пуллар, ихтисослаштирилган молиявий муассасалардаги депозитлар ва бошқа активлар. Мазкур агрегат таркибига кирувчи пул маблағ-

¹ Юсупов Р.А. Бозор мувосабатларига ўтиш жараёнида миллий валюта барқарорлигини таъминлашнинг назарий асослари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. —Т., 2001, 12-13-б.

ларини бевосита бир шахсдан бошқа бирига ўтказиш ҳамда айирбошлаш битимларида фойдаланиш мумкин эмас. Улар, асосан, жамғариш воситаси вазифасини бажаради.

$M3 = M2 + \text{банк сертификатлари} + \text{аниқ мақсадли заём облигациялари} + \text{давлат заём облигациялари} + \text{хазина мажбуриятлари}$.

Бундан кўринадики, пул массасининг ҳар бир алоҳида агрегати ўзининг ликвидлиги даражасига кўра фарқланади. Ликвидлик — бу турли активларнинг ўз қийматини йўқотмасдан (энг кам харажатлар асосида) тезлик билан нақд пулга айлана олиш қобилиятидир. Металл (танга) ва қоғоз пуллар энг юқори ликвидликка эга бўлади. Мижоз ўзи истаган вақтида олиши мумкин бўлган банк ҳисоб ва рақаларидаги пул омонатлари ҳам ликвидли ҳисобланади. Пул массаси таркибига тўлов воситаси вазифасини бажариш лаёқати пастроқ бўлган активлар қўшилиб бориши билан, уларнинг ликвидлик даражаси ҳам пасайиб боради.

Нақд пуллар ривожланган бозор иқтисодиётига эга мамлакатларда умумий пул массасининг 9-10 фоизини, бозор иқтисодиётига ўтаётган Мустақил Ҳамдўстлик Давлатларида 35-40 фоизни ташкил қилади.

Пул бозори — бу мамлакатдаги пул миқдори ҳамда фоиз ставкасининг турли даражаларида пул маблағларига бўлган талаб ва пул таклифининг ўзаро нисбатини ифодаловчи механизм.

Пул таклифи — бу бозорда пул сифатида муомалада бўлган турли хил молиявий маблағлар, яъни пул агрегатлари йиғиндиси ҳисобланади.

Мамлакатдаги пул таклифи, асосан, Марказий банк томонидан тартибга солинса-да, у иқтисодиётдаги барча таклифни қамраб ололмайди. Чунки бу жараёнга уй хўжалиги хатти-ҳаракати ҳамда тижорат банкларининг сиёсати ҳам таъсир кўрсатади.

9.4. Инфляция, унинг моҳияти ва турлари

Инфляция бозор иқтисодиёти шароитида макроиқтисодий беқарорликнинг кўринишларидан бири бўлиб,

ҳозирги даврда барча мамлакатлар учун умумий бўлган ҳолат ҳисобланади.

«Инфляция» атамаси (лот. inflation — шишмоқ, кенгаймоқ) илк бор Шимолий Америкада 1861-1865 йиллардаги Фуқаролар уруши даврида қўлланиб, муомалада қоғоз пулларнинг ҳаддан ортиқ кўпайиб кетишини ифодалаган эди. Иқтисодий адабиётларда эса бу атама XX асрда, Биринчи жаҳон урушидан кейин кенг тарқалди.

Инфляция деб пул муомаласи қонунлари бузилиши билан боғлиқ ҳолда қоғоз пулларнинг қадрсизланишига айтилади.

Бу ерда қоғоз пул миқдорининг нисбатан ортиб кетиб, унинг қадрсизланишига пулнинг ортиқча эмиссия қилиниши, пул эмиссияси ўзгармасдан, унинг айланиш тезлигининг ошиши, муомаладаги пул миқдори ўзгармаса ҳам товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳажмининг камайиб кетиши, товарлар ва хизматлар ижтимоий қиймати, бинобарин, нархининг пасайиши ва ниҳоят, пул қийматининг пасайиши каби омиллар таъсир қилади. Мана шу омиллар яна бир бор инфляция — товарлар нархининг ўсишидир, деган таърифнинг тўлиқ ва етарли эмаслигини кўрсатади. Қоғоз пуллар инфляцияга учраганда уч хил нарсага нисбатан қадрсизланади:

1) олтинга нисбатан — бу олтиннинг қоғоз пулларда бозор нархининг ошишида ўз ифодасини топади;

2) товарларга нисбатан — бу товарлар нархининг ошишида ўз ифодасини топади;

3) бардошли чет эл валюталарига нисбатан — бу чет эл валюталарига нисбатан миллий пул курсининг тушиб кетишида ўз ифодасини топади.

Реал иқтисодий ҳаётда барча кишилар томонидан ҳар қилган товар ва хизматлар сотиб олинаётганлиги учун қоғоз пулларнинг товар ва хизматларга нисбатан инфляциясига алоҳида эътибор қаратилади ва адабиётларда инфляция даражаси нархларнинг ўзгаришига қараб ўлчанади.

Инфляция нарх индекси ёрдамида базис даврга нисбатан ўлчанади. Нархлар индекси жорий даврдаги истеъ-

мол нархларини базис даврдаги истеъмом нархларига нисбати орқали аниқланади:

$$НИ = \frac{ТН_{ж}}{ТН_{б}} \times 100\%$$

бу ерда:

НИ — нархлар индекси;

$ТН_{ж}$ — жорий даврдаги истеъмом товарлари нархи;

$ТН_{б}$ — базис даврдаги истеъмом товарлари нархи.

Нархлар ўзгаришини ҳисобга олиш қамровига кўра нархлар индексининг қуйидаги турларини ҳисоблаш мумкин:

— истеъмом нархлари индекси;

— улгуржи нархлар индекси;

— нархлар индекси — ЯИМ дефлятори;

— экспорт ва импорт нархлар индекси.

Нархлар индексидан фойдаланган ҳолда инфляция суръатини (ИС) қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$ИС = \frac{ТН_{ж} - ТН_{б}}{ТН_{б}} \times 100\%$$

Масалан, истеъмом товарларининг нарх индекси 2008 йилда 112,6% га, 2007 йилда 116,8% га тенг бўлса, инфляция суръати қуйидагича бўлади:

$$\text{Инфляция суръати} = \frac{116,8 - 112,6}{112,6} \times 100 = 3,7\%$$

Баъзи бир мамлакатларда инфляция суръати жуда юқори бўлганлиги сабабли, нархларнинг қанча вақт мобайнида 2 баравар ўсиши мумкинлиги «70 миқдори қоида-си» ёрдамида аниқланади. Бунинг учун 70 сони инфляциянинг ўртача йиллик даражасига бўлинади. Бизнинг мисолимида бу кўрсаткич деярли 19 йилни ($70/3,7 = 18,9$) ташкил этади, яъни инфляциянинг йиллик 3,7% даражасида 19 йилдан сўнг иқтисодиётдаги нархлар 2 бараварга ўсади.

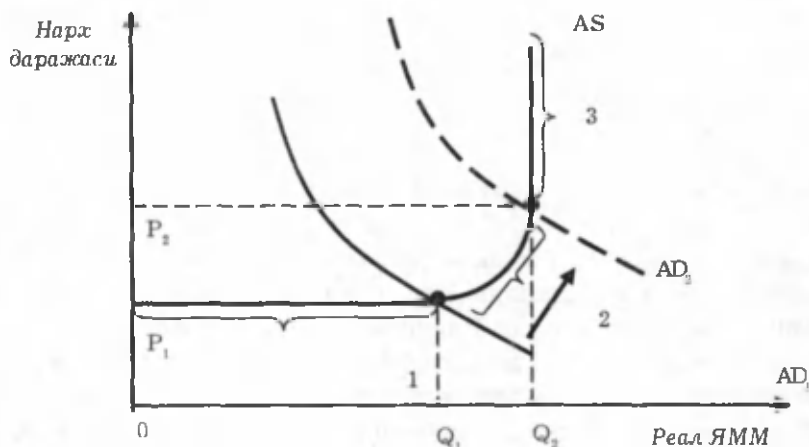
Келиб чиқиш сабаблари ва ўсиш суръатларига қараб, инфляциянинг бир қанча турларини фарқлаш мумкин:

1. Талаб инфляцияси. Нарх даражасининг анъанавий ўзгариши жами талаб ортиқчалиги билан тушунтирилади. Иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш соҳаси маҳсулотнинг реал ҳажмини кўпайтириб, ортиқча талабни қондира олмади. Чунки барча мавжуд ресурслардан тўлиқ фойдаланилган бўлади. Шу сабабли бу ортиқча талаб нархнинг ошишига олиб келади ва талаб инфляциясини келтириб чиқаради. Талаб инфляциясини қуйидаги чизма орқали изоҳлаш мумкин (9.4.1-чизма).

Чизмадан кўринадики, иқтисодиётдаги пул ҳажмининг кўпайиши қисқа муддат ичида ялпи талабни AD_1 дан AD_2 га силжишига олиб келади. Агар бу вақтда иқтисодиётнинг ҳолати ялпи таклиф эгри чизигининг оралиқ (2) ёки тик (классик) (3) кесмасига мос келса, бу нарх даражасининг ўсишига, яъни талаб инфляциясининг рўй беришига олиб келади.

9.4.1-чизма

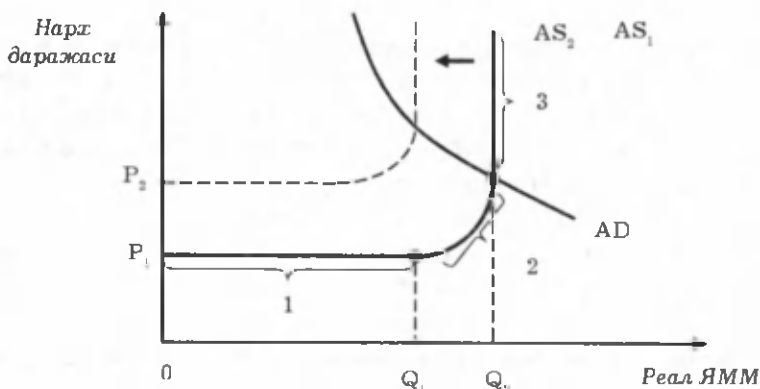
Талаб инфляцияси

2. Таклиф инфляцияси. Инфляция ишлаб чиқариш харажатлари ва бозордаги таклифнинг ўзгариши натижасида ҳам келиб чиқиши мумкин. Ишлаб чиқариш харажатларининг ўсиши келтириб чиқадиган инфляция маҳсулот бирлигига қилинадиган харажатларнинг кўпайиши ҳисобига нархларнинг ошишини билдиради. Бу ҳолатни ҳам чизма орқали кўриб чиқамиз (9.4.2-чизма).

9.4.2-чизма

Таклиф инфляцияси

Чизмадан кўринадики, харажатларнинг ўсиши натижасида ялпи таклиф эгри чизигининг AS_1 дан AS_2 га қисқариши маҳсулот бирлигига тўғри келувчи харажат миқдорини ошириб, нархларнинг P_1 дан P_2 даражага қадар кўтарилишига, реал ишлаб чиқариш ҳажмининг эса Q_1 дан Q_2 га қадар қисқаришига олиб келади.

Шунингдек, инфляциянинг қуйидаги сабабларини ҳам кўрсатиш мумкин:

- монополистик фаолиятнинг пайдо бўлиши ва амал қилиши;
- нотўғри солиқ сиёсати юритиш;
- жаҳон бозорларидаги нархларнинг ўсиши;
- ҳарбий соҳадаги харажатларнинг ўсиши ва хоказо.

Маҳсулот бирлигига ишлаб чиқариш харажатларининг ортиши иқтисодиётдаги фойда ва маҳсулот ҳажмини қисқартиради. Натижада, товарлар таклифи ҳам қисқаради. Бу, ўз навбатида, нарх даражасини оширади. Ишлаб чиқариш харажатлари номинал иш ҳақи, хом ашё ва энергия нархларининг ўсиши ҳисобига ортиб боради.

Инфляциянинг ўрмалаб борувчи, жадал ва гиперинфляция каби турлари ҳам мавжуд. Ўрмалаб борувчи инфляция ҳолатида нархлар йилига 10%гача, жадал инфляцияда 20 дан 200 %гача, гиперинфляцияда 200%дан юқори даражада ўсиши кузатилади.

Башорат қилиш мумкинлигига қараб кутилаётган ва кутилмаган инфляция фарқланади. Кутилаётган инфляция ва унинг оқибатларини олдиндан башорат қилиш мумкин, кутилмаган инфляцияни олдиндан айтиб бўлмайди. Биринчи ҳолда инфляциянинг кутилаётган салбий оқибатларига тайёрланиб, уни сезиларли даражада юмшатиш мумкин. Иккинчи ҳолда нархларнинг кутилмаган ўсиши натижасида мамлакат иқтисодий аҳволининг ёмонлашуви рўй бериши мумкин.

9.5. Кредитнинг моҳияти, манбалари ва вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида пул доимий ва узлуксиз ҳаракатда бўлиши лозим. Бунинг учун эса бўш пул маблағлари ҳам пул-кредит муассасалари орқали тўпланиб, иқтисодиётга инвестициялар сифатида йўналтирилиши лозим. Бу жараёнларни амалга оширишда кредит муносабатлари муҳим аҳамият касб этади.

Кредит бўш турган пул маблағларини ссуда фонди шаклида тўплаш ва уларни пулга муҳтож бўлиб турган ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга ишлаб чиқариш ва бошқа эҳтиёжлари учун маълум муддатга, фоиз тўловлари билан қайтариш шартида қарзга бериш муносабатларини ифодалайди.

Пул шаклидаги капитал ссуда капитали дейилса, унинг ҳаракати кредитнинг мазмунини ташкил қилади.

Кредит муносабатлари икки субъект ўртасида, яъни пул эгаси (қарз берувчи) ва қарз олувчи ўртасида юзага келади.

Турли хил корхона ва фирмалар, ташкилотлар, давлат ва унинг муассасалари ҳамда аҳолининг кенг қатлами кредит муносабатларининг субъектлари ҳисобланади. Санаб ўтилган субъектларнинг айнан ҳар бири бир вақтнинг ўзида ҳам қарз олувчи, ҳам қарз берувчи ўрнида чиқиши мумкин.

Кредит муносабатларининг объекти жамиятда вақтинча бўш турган пул маблағларидир.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнида товарлар, иқтисодий ресурслар ва пул маблағларининг доиравий айланиши кредит муносабатларининг мавжуд бўлишини тақозо қилади. Шу билан бирга, доиравий айланиш жараёнида муқаррар суръатда вақтинча бўш турадиган пул маблағлари ва бошқа пул ресурслари кредит маблағларининг манбаини ташкил қилади.

Кредит ресурсларининг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

- 1) корхоналарнинг амортизация ажратмалари;
- 2) маҳсулот сотишдан олинган пул тушумлари;
- 3) корхоналарнинг ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фондлари, моддий рағбатлантириш фондлари;
- 4) корхоналар фойдаси. Улар давлат бюджети ва кредит тизими билан ҳисоб-китоб қилингунча, шунингдек, унинг тегишли қисми корхона эҳтиёжлари учун фойдалангунча банкдаги ҳисобларида сақланади;
- 5) банкдаги бюджет муассасалари, касаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий ташкилотларнинг жорий пул ресурслари;
- 6) аҳолининг бўш пул маблағлари.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнида вақтинча бўш пул ресурслари ҳосил бўлиши билан бир вақтда, иқтисодийнинг айрим бўғинлари ва соҳаларида қўшимча пул маблағларига эҳтиёж пайдо бўлади.

Кредитнинг бир қатор вазифалари мавжуд. Биринчидан, кредит қайта тақсимлаш вазифасини бажаради. Унинг ёрдамида корхоналар, давлат ва аҳолининг бўш пул маб-

лағлари ссуда фонди шаклида тўпланиб, кейин бу маблағлар кредит механизми орқали иқтисодиёт тармоқлари эҳтиёжларини ҳисобга олиб қайта тақсимланади. Шу орқали кредит ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилади.

Иккинчидан, кредит пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини (вексель, чек, сертификат ва ҳ.к.) юзага чиқариб, уларни хўжалик амалиётига жорий этиш вазифасини бажаради.

Учинчидан, кредит нақд пуллар ўрнига кредит пулларни ривожлантириш ва пул муомаласини жадаллаштириш билан муомала харажатларини тежаш вазифасини бажаради.

Тўртинчидан, кредит ссуда фондининг ҳаракати (қарз бериш ва қарзни ундириш) орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантириш вазифасини бажаради.

Бешинчидан, кредит ўз муассасалари орқали иқтисодий субъектлар фаолияти устидан назорат қилиш вазифасини бажаради.

Ниҳоят, кредитнинг ўзига хос вазифаси — иқтисодиётни тартибга солишдир. Бунда кредит учун фоиз ставкаларини табақалаштириш, давлат томонидан кафолатлар ва имтиёзлар бериш каби усуллардан фойдаланилади.

Кредит бир қатор шаклларда амалга оширилади. Тарихий тараққиёт давомида кредитнинг икки — пул ва товар шаклларида фойдаланиб келинган. Ҳозирги вақтда мамлакат ички айланмасида пул кредитидан кенгроқ фойдаланиб, у банк, тижорат, давлат, истеъмол ва халқаро кредит шаклларини ўз ичига олади.

Банк кредити — пул эгалари (банклар ва махсус кредит муассасалари) томонидан қарз олувчилар (тадбиркорлар, давлат, уй хўжалиги сектори)га пул ссудалари шаклида берилувчи кредит. Банк кредити йўналиши, муддати ва кредит битимлари суммаси бўйича чекланмайди. Унинг фойдаланиш соҳаси ҳам жуда кенг, товар муомаласидан тортиб капитал жамғарилишигача хизмат қилади.

Хўжаликлараро кредит — бир корхона (муассаса) томонидан иккинчисига берилувчи кредит. У корхоналарнинг капитал қурилиш, қишлоқ хўжалик соҳаларидаги муносабатларига, шунингдек, ички хўжалик ҳисоби бўғинлари билан муносабатларига хизмат қилади.

Тижорат кредити — корхоналар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг бир-бирига берадиган кредити. Тижорат кредити, аввало, тўловни кечиктириш йўли билан товар шаклида берилади.

Истеъмол кредити — хусусий шахсларга, биринчи навбатда, узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарлари (мебель, автомобиль, телевизор ва бошқалар) сотиб олиш учун маълум муддатга бериладиган кредит. У чакана савдо магазинлари орқали товарларнинг ҳақини кечиктириб тўлаш билан сотиш шаклида ёки истеъмол мақсадларида банк ссудалари бериш шаклида амалга оширилади. Истеъмол кредитидан фойдаланганлик учун анча юқори фоиз ундирилади.

Ипотека кредити — кўчмас мулклар (ер, бино) ҳисобига узоқ муддатли ссудалар шаклида берилувчи кредит. Бундай ссудалар бериш воситаси, банклар ва корхоналар томонидан чиқариладиган ипотека облигациялари ҳисобланади.

Давлат кредити — давлат пул маблағлари қарздори, аҳоли ва хусусий бизнес эса кредиторлари бўлиб чиқадиган кредит муносабатларининг ўзига хос шакли. Давлат кредити маблағлари манбаи бўлиб, давлат қарз облигациялари хизмат қилади. Давлат кредитнинг бундай шаклидан, аввало, давлат бюджети камомadini қоплаш учун фойдаланади.

Халқаро кредит — ссуда капиталининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги ҳаракатини намоён этувчи шакли. Халқаро кредит товар ёки пул (валюта) шаклида берилади. Кредитор ва қарз олувчилар банклар, хусусий фирмалар, давлат, халқаро ва минтақавий ташкилотлар ҳисобланади.

Сўнги вақтларда кредитлашнинг лизинг, факторинг, форфейтинг, траст каби шакллари кенг ривожланиб бормоқда.

Лизинг — бу кредитнинг пулсиз шакли бўлиб, одатда, ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа моддий бойликларни кейинчалик фойдаланувчилар томонидан мунтазам равишда ҳақ тўлаб бориб, сотиб олиш шарт билан узоқ муддатли ижарага беришдан иборат. Лизинг бўйича битимлар 1 йилдан то 10 йилга қадар тузилиши мумкин. Одатда, ишлаб чиқариш воситаларини уларнинг эгалари бевосита эмас, балки махсус лизинг компаниялари орқали ижарага берадилар.

Факторинг — бошқа иқтисодий субъектларнинг қарздорлик бўйича мажбуриятларини сотиб олиш ёки қайта сотиш муносабатлари. Бунда банк корхоналарнинг «дебиторлик ҳисоб варақалари»ни ўзи учун фойдали шартлар асосида нақд пулга сотиб олади, кейин эса бу қарзларни қарздордан ундириб олади.

Форфейтинг — факторинг муносабатларининг узоқ муддатли шакли. Бунда қарздорлик бўйича ҳуқуқларни сотиб олган банк уларни одатда 1-5 йил вақт ўтгандан сўнг ундириши мумкин бўлади.

Траст — бу мижозларнинг капиталларини бошқариш бўйича операциялар мажмуи.

Кредит бериш қуйидаги тамойилларга асосланади:

- ссуда беришнинг мақсадли тавсифи;
- кредитнинг расмийлаштирилган муддатда қайтарилиши;
- ссуданинг моддий таъминланганлиги ва тўловлиги.

Қарзга берилган ссуданинг албатта қайтарилиб берилиши, ундан фойдаланганлик учун олинган фойдадан ссуда фоизини тўлаш зарурати корхоналарни хўжалик юритишнинг энг самарали усулларини излаб топишга ундайди.

Қарзга (ссудага) берилган пул ҳисобига олинган даромад фоиз ёки фоизли даромад дейилади. Шу даромад (фоиз)нинг қарзга берилган пул суммасига нисбатининг фоизда ифодаланиши фоиз ставкаси ёки фоиз нормасини ташкил қилади:

$$r' = \frac{r}{K_{\text{ссуда}}} \cdot 100$$

бу ерда:

r' — фоиз нормаси;

r — фоиз суммаси;

$K_{\text{ссуда}}$ — қарзга берилган пул (капитал) суммаси.

Агар 100 минг сўм йилига 20 минг ссуда фоизи тўлаш шарти билан қарзга берилган бўлса, ссуда фоизи нормаси 20% ни ташкил қилади.

9.6. Банк тизими. Марказий ва тижорат банклари ҳамда уларнинг вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида пул муомаласини таъминлашда банклар муҳим роль ўйнайди. Банклар пул маблағларини тўплаш, жойлаштириш ва уларнинг ҳаракатини тартибга солиш билан шуғулланувчи иқтисодий муассасадир. Банклар фаолиятининг асосий томонларидан бири кредит муносабатларига хизмат қилиш бўлиб, улар кредит муассасаларининг асосини ташкил қилади. Банклар тизими, одатда, икки босқичли бўлиб, ўз ичига марказий (эмиссион) банк ва тижорат (депозитли) банкларнинг тармоқ отган шахобчаларини олади.

Давлат банки мамлакат пул-кредит тизимини марказлашган тартибда бошқаради ва давлатнинг ягона кредит сиёсатини амалга оширади.

Давлат банки Марказий банк ҳисобланади. Бунинг мазмуни шундан иборатки, биринчидан, кўпчилик мамлакатларда давлат банки ягона марказий банкдан иборат бўлиб, у ўтказадиган сиёсат тартиблари юқори давлат органлари томонидан ўрнатилади.

Иккинчидан, Марказий банк тижорат банклари ва жамғарма муассасаларидан маблағларни қабул қилиб, уларга кредит беради. Хусусан, шу сабабга кўра Марказий банк «банклар банки» дейилади.

Учинчидан, Марказий банк фақат фойда олишга интилиб фаолият кўрсатмайди, давлатнинг бутун иқтисодиёт ҳолатини яхшилаш сиёсатини амалга оширади ва ижтимоий сиёсатини амалга оширишга кўмаклашади.

Марказий банк қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) бошқа банк муассасаларининг мажбурий захираларини сақлайди. Бу захиралар пул таклифини бошқариш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Марказий банк мамлакатнинг расмий олтин-валюта захираларини сақлаш вазифасини ҳам бажаради;

2) чекларни қайд (инкассация) қилиш механизмини таъминлайди ва банклараро ҳисоб-китобларни амалга оширади, уларга кредитлар беради;

3) давлатнинг монетар сиёсатини амалга оширади;

4) барча банклар фаолиятини уйғунлаштиради ва улар устидан назоратни амалга оширади;

5) халқаро валюта бозорларида миллий валюталарни айирбошлайди;

6) пул таклифи устидан назорат қилиш масъулиятини ўз зиммасига олади, миллий валютани муомаллага чиқаради. Иқтисодиётнинг эҳтиёжларига мос равишда пул муомаласини тартибга солади.

Монетар сиёсатнинг асосий мақсади инфляцияни паст даражада ушлаб туриш ва сўмнинг барқарор айирбошлаш курсини таъминлашдан иборат. Мазкур вазифалар макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантиришга йўналтирилган умумиқтисодий сиёсат билан узвий боғлиқдир.

Ўзбекистон Марказий банки ўзининг асосий вазифаларини бажариш билан бир қаторда, банк хизматларини эркинлаштиришга қаратилган сиёсатни ҳам олиб боради. Банк томонидан пул-кредит сиёсатининг воситалари сифатида очиқ бозорда қимматли қоғозлар операцияси, ички валюта бозоридаги операциялар, қайта молиялаштириш ставкаси ва тижорат банкларига мажбурий захира талаблари воситалари ҳам ишга солинади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида банклар ва корхоналар тенг ҳуқуқли шериклар сифатида чиқади. Кредит беришда фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг янги сифат даражасига эришишни таъминлайдиган тадбирларга устунлик берилади.

Банклар ўз тасарруфидаги ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги учун моддий жиҳатдан масъул ҳисобланади ва шу сабабли кредит-пул операциялари кўпроқ уларнинг иқтисодий фойдалилиги ва самарадорлигига қараб берилади.

Тижорат банклари ўзларининг хўжалик мавқеига кўра акционерлик типидagi муассасалар ҳисобланади. Ҳуқуқий мавқеига кўра, фаолиятнинг бирон-бир турига хизмат кўрсатувчи, ихтисослашган ёки миллий банк бўлиши мумкин.

Ихтисослашган тижорат банклари — иқтисодиётнинг турли соҳаларида тижорат тамойилларида кредит-пул операцияларининг муайян турларини амалга оширади. Жумладан, республикамизда «Саноат қурилиш банки» — саноат, транспорт, алоқа ва моддий-техника таъминоти соҳаларида; «Агробанк» — агросаноат мажмуи тармоқлари ва соҳаларида; «Тадбиркор» банки кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, кооператив ва яқка тартибдаги меҳнат фаолияти соҳасида кредит-пул операцияларини амалга оширади.

Халқ банки — мамлакатда омонат ишларини ташкил этиш, нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш ва аҳоли учун касса вазифасини амалга ошириш, аҳолига шахсий эҳтиёжларга кредит бериш каби операцияларни амалга оширади.

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки экспорт-импорт операцияларини бевосита амалга оширувчи корхона ва муассасаларга кредит беради, қўшма корхоналарга кредит беришда қатнашади, йиғма валюта режасининг ижроси, валюта ресурсларидан тежаб фойдаланишини назорат қилади, шунингдек, ташқи иқтисодий операцияларга оид ҳисоб-китобларни ташкил қилади ва амалга оширишни таъминлайди.

Тижорат банклари тизимида тор ихтисослашуви бўйича инвестицион ва ипотека банкларини ажратиб кўрса-тиш лозим.

Инвестицион банклар — махсус кредит муассасалари бўлиб, облигация ҳамда қарз мажбуриятлари бошқа турларини чиқариш йўли билан узоқ муддатли ссуда капиталини жалб қилади ва уларни мижозлар (асосан, давлат ва тадбиркорлар)га тақдим қилади.

Инвестицион компаниялар ўзларининг қимматли қозғаларини чиқариш йўли билан ҳуқуқий инвесторлар пул ресурсларини тўплайди ва уларни корхона (миллий ва чет эл)лар акция ва облигацияларига жойлаштиради. Бундай компаниялар тўлиқ инвесторлар манфаатини ифодалайди ва уларнинг асосий мақсади қўйилган капитал ҳисобига фойда олиш ҳисобланади.

Ипотека банклар — бу қўчмас мулк (ер ва иншоот) ҳисобига узоқ муддатли ссуда беришга ихтисослашган кредит муассасалари. Ипотека банкининг ресурслари ўзларининг ипотека облигациялари ҳисобига шаклланади. Олинган ссудадан уй-жой ва бошқа иншоотлар қуриш, корхоналарнинг ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш учун фойдаланилади.

Хулоса

1. Молия миллий иқтисодиёт ва аҳоли фаровонлигининг ўсишини акс эттириб, корхоналар ишлаб чиқариш харажатларининг пасайиши ва уларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлиги ошишини рағбатлантиради, ишлаб чиқариш тузилмаси, тармоқлараро ва ҳудудий нисбатларни шакллантиради.

2. Молиявий муносабатлар ва уларга хизмат қилувчи махсус муассасалар жамиятнинг молия тизимини ташкил қилади. Молия тизими ўз ичига турли даражадаги бюджетлар, ижтимоий, мол-мулк ва шахсий суғурта фондлари, давлатнинг валюта захиралари, корхона ва фирмалар, тижорат ва нотижорат тузилмаларининг пул фондлари, бошқа махсус пул фондларини олади.

3. Давлат бюджети даромадлар қисмининг асосий манбаи солиқлар ҳисобланади. Солиқ иқтисодий категория сифатида, соф даромаднинг бир қисмини бюджетга жалб қилиш шакли бўлиб, молиявий муносабатларнинг таркибий қисмини ташкил қилади.

4. Пулнинг иқтисодийда ўз вазифаларини бажариш жараёнида тўхтовсиз ҳаракатда бўлиши, товарлар ва хизматлар айирбош қилиш жараёнида қўлдан қўлга ўтиб, айланиб туриши пул муомаласи дейилади.

5. Жаҳонда тарихан шаклланган ҳамда ҳар бир мамлакат томонидан қонуний равишда мустақкамлаб қўйилган пул муомаласининг турли тизимлари амал қилади. Мамлакат пул тизимининг муҳим таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат: миллий пул бирлиги; нақд пул муомаласида қонуний тўлов воситаси сифатида амал қилувчи қоғоз, танга ва кредит пуллар тизими; пул эмиссияси, яъни белгиланган қонуний тартибда пулни муомалага чиқариш тизими; пул муомаласини тартибга солувчи давлат идоралари.

6. Муомалани таъминлаш учун зарур бўлган пул миқдори муайян давр давомида сотилиши ва сотиб олинishi лозим бўлган товарлар суммаси, пул бирлигининг айланиш тезлиги ва кредитнинг ривожланиши каби омилларга боғлиқ бўлади.

7. Макроиқтисодий беқарорликнинг кўринишларидан бири инфляция бўлиб, у пул муомаласи қонунларининг бузилиши натижасида қоғоз пул birlikларининг қадрсизланиши ва шунга мос равишда турли товар нархларининг ўсишида ифодаланади.

8. Келиб чиқиш сабабларига кўра талаб инфляцияси ва таклиф инфляцияси фарқланади. Талаб инфляцияси иқтисодийдаги барча мавжуд ресурслардан тўлиқ фойдаланилган шароитда ишлаб чиқариш соҳаси ортиқча талабни қондира олмаслиги натижасида келиб чиқади. Таклиф инфляцияси ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигига қилинадиган харажатларнинг кўпайиши ҳисобига нархларнинг ошиши натижасида келиб чиқади. Шунинг-

дек, ўсиш суръатига кўра инфляциянинг ўрмалаб борувчи, жадал ва гиперинфляция; башорат қилиш мумкинлигига қараб кутилаётган ва кутилмаган инфляция каби турлари фарқланади.

9. Кредит бўш турган пул маблағларини ссуда фонди шаклида тўплаш ва уларни пулга муҳтож бўлиб турган ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга ишлаб чиқариш ва бошқа эҳтиёжлари учун маълум муддатга, фоиз тўловлари билан қайтариш шартида қарзга бериш муносабатларини ифодалайди. Кредит ресурсларининг асосий манбалари корхоналарнинг амортизация ажратмалари; маҳсулот сотишдан олинган пул тушумлари; корхоналарнинг ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фондлари, моддий рағбатлантириш фондлари; корхоналар фойдаси; банкдаги бюджет муассасалари, касаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий ташкилотларнинг жорий пул ресурслари; аҳолининг бўш пул маблағларидан иборат.

10. Банклар пул маблағларини тўплаш, жойлаштириш ва уларнинг ҳаракатини тартибга солиш билан шуғулланувчи иқтисодий муассасадир. Улар кредит муносабатларига хизмат қилиб, кредитнинг ҳар хил шаклларини ўз ичига олиб, кредит муассасаларининг асосини ташкил қилади. Банклар тизими, одатда, икки босқичли бўлиб, ўз ичига марказий (эмиссион) банк ва тижорат (депозитли) банкларининг тармоқ отган шахобчаларини олади.

Асосий таянч тушунчалар

Молия, молиявий муносабатлар, молия тизими, молиявий сиёсат, фискал (солиқ-бюджет) сиёсати, давлат бюджети, бюджет тақчиллиги, давлат ички қарзи, давлат ташқи қарзи, давлат кредити, солиқлар, солиқ ставкаси, Лаффер эгри чизиги, пул муомаласи, пул тизими, инфляция, кредит, фоиз нормаси (ставкаси), банклар, банк операциялари, банк фойдаси (маржа), банк фойда нормаси.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Молиянинг иқтисодий мазмунини тушунтиринг ва унинг иқтисодий вазифаларини баён қилинг.
2. Давлат бюджети миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида қандай роль ўйнайди? Бунда қандай усуллардан фойдаланилади?
3. Солиқларнинг иқтисодий моҳиятини тушунтиринг ва унинг турлари ҳамда асосий вазифаларини кўрсатинг.
4. Давлатнинг ички ва ташқи қарзлари манбаларини изоҳлаб беринг.
5. Солиқ юкининг иқтисодиётга таъсирини кўрсатиб беринг.
6. Лаффер эгри чизигининг мазмуни нимадан иборат?
7. Муомала учун зарур бўлган пул миқдори қандай омилларга боғлиқ?
8. Пул агрегатлари нима ва унинг таркибига нималар киради?
9. Инфляциянинг мазмуни ва турларини тушунтиринг.
10. Талаб ва таклиф инфляцияларининг графикдаги кўринишларини тасвирланг ва изоҳланг.
11. Кредитнинг асосий турларини санаб кўрсатинг ва уларнинг тавсифини беринг. Кредит қандай вазифаларни бажаради?
12. Марказий ва тижорат банклари қандай вазифаларни бажаради?

10-мавзу. Жаҳон хўжалиги ва Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши

10.1. Жаҳон хўжалиги ва унинг таркиб топиши

Ҳозирги замон жаҳон хўжалиги меҳнат тақсимоти ва кооперациясининг чуқурлашиб бориши туфайли вужудга келган. Бу жараён узоқ вақт давом этиб, ҳозирги пайтда бирон-бир мамлакат халқаро савдо, ишчи кучи, капитал, кредит муносабатларидан четда қолиб ривожлана олмайди.

Ҳар бир мамлакат миллий иқтисодиётининг ҳолати шу мамлакатнинг фақат ички потенциалига эмас, балки халқаро меҳнат тақсимоти, умумжаҳон фан, техника, технология тараққиёти, қолаверса, бутун планета ресурслари ҳолатига боғлиқ.

Ҳозирги пайтда жаҳон цивилизацияси шу даражага етдики, келажакда ривожланиш, тараққиётга, давлатлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар мавжуд бўлишига қарамай, ҳамкорликдагина эришиш мумкин.

Жаҳон хўжалиги ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасидан қатъи назар иқтисодий муносабатлар тизими билан чамбарчас боғлиқ бўлган миллий хўжаликлар мажмуидан иборат.

Ўзига хос миллий иқтисодиёт шаклланган ҳар бир мамлакатнинг ягона иқтисодий маконга интилиши ўзаро манфаатдорликдан келиб чиқади.

Дунёни иқтисодий жиҳатдан тақсимланиши капиталнинг кучига таянган. У эса турли сабабларга кўра ўзгариши мумкин. Шунинг учун капитал мустақкам асосга эга бўлиш ҳаракатига тушди. Етакчи давлатларнинг молия капитали магнатлари ўз капиталларини қўйган худудларини ҳам сиёсий-маъмурий йўл билан ўзларига бириктириб олишни бошладилар.

Натижада, XIX аср охири — XX аср бошларида илгари эркин бўлган халқларнинг ерларини колонияларга айлантириш кучайди, буюк давлатлар томонидан дунёни

худуд жиҳатдан бўлиб олиниши катта мустамлака империялари ташкил бўлиши билан тугади.

Дунёни худуд жиҳатдан бўлиб олиниши билан халқаро иқтисодиётда колонияларнинг роли ўзгарди. Илгари, асосан, ишлаб чиқарилган товарни катта фойдага сотиш орқали кўзланган мақсадга эришилган бўлса, энди колониялар метрополиялар учун арзон ишчи кучи, хом ашё манбаига айланди, капитални катта фойда келтирадиган соҳаларга кўядиган, ҳарбий-стратегик районлар сифатида фойдаланиладиган бўлди.

Шундай қилиб, умумжаҳон хўжалиги вужудга келди.

Молия капитали ҳукмронлиги умумжаҳон тизимида бир томондан унинг ижтимоий-иқтисодий қарама-қаршиликлари чуқурлашувига олиб келди. Иккинчидан эса, асосий ривожланган капиталистик мамлакатлар ўртасида бўлинган дунёни қайтадан бўлиш учун кураш жаҳон урушларига олиб келди.

Учинчидан, метрополиялар билан мустамлакалар ўртасидаги қарама-қаршиликлар кучайиб, миллий озодлик ҳаракатлари кучайишига олиб келди. Натижада, Ер шари харитасидан мустамлака тузуми ўчириб ташланди.

Шундан сўнг, 60-йиллардан бошлаб, умумжаҳон хўжалиги янги ривожланиш босқичига қадам қўйди.

Бу босқичнинг аввалгиларидан тубдан ажралиб турадиган жиҳати шундан иборатки, биринчидан, мамлакатларни ноиқтисодий йўллар билан мажбурлаш тугатилади. Иккинчидан, доимий иқтисодий ҳамкорлик, ўзаро манфаатли алоқалар асосий ўринга чиқади. Учинчидан, қолоқ мамлакатлар ҳамда аввал иқтисодиёти автаркия (ёпиқ)га асосланган мамлакатнинг бозор иқтисодиётига ўтиши янги глобал иқтисодий маконни яратди. Тўртинчидан, иқтисодий алоқаларнинг янги шакллари вужудга келди. Бешинчидан, халқаро алоқаларни барқарор амалга ошириш, ривожланиш глобал инфраструктура шаклланишига олиб келди.

Ҳозирги пайтда умумжаҳон хўжалиги турли омиллар таъсирида тўхтовсиз ўзгариб, ривожланиб бормоқда. Бу омиллар жаҳон хўжалигига юқори даражада динамизм

беради. Фан-техника революцияси миллий хўжаликлар ўр-тасидаги боғланишни янада кучайтиради, ишлаб чиқариш-нинг байналмилаллашуви ҳам кучайиб боради.

Жаҳон хўжалигининг ташкил топиши ва ривожланиш жараёнини баъзи иқтисодчилар тўрт босқичга бўлиша-ди. Биринчи тоиндуриал босқич-халқаро савдонинг вужудга келиши билан, иккинчи индустриал босқич — жа-ҳон бозорининг вужудга келиши билан характерланса, учинчи босқич — халқаро монополиялар вужудга кели-ши ва умумжаҳон хўжалигининг таркиб топиши, тўртин-чи босқич — XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб, ҳозир-га қадар бўлган даврни ўз ичига олади ҳамда аввалги босқичлардан тубдан фарқ қилади.

Барча иқтисодий жараёнлар байналмилаллашуви на-тижасида жаҳон хўжалигининг қуйидаги таркиби вужудга келди:

1. Жаҳон товарлар ва хизматлари бозори.
2. Жаҳон капитал бозори.
3. Жаҳон ишчи кучи бозори.
4. Халқаро валюта тизими.
5. Халқаро кредит-молия тизими.

Ундан ташқари, ахборот, илмий-тадқиқот, тажриба ўтказиш, конструкторлик ишлари, маданият ва бошқа соҳаларда байналмилаллашув интенсив тарзда ривож-ланиб бормоқда.

Жаҳон хўжалиги муносабат тарзида ўз объекти ҳамда субъектига эга.

Жаҳон хўжалиги муносабатларининг объекти — хал-қаро миқёсда савдо-сотиқ, ресурслар тақсимланиши, уларни самарали ишлатиш, ишлаб чиқаришнинг ишти-сослашуви, иқтисодий интеграция, илмий-техникавий ҳамкорлик, қолоқлик ва қашшоқликни чеклаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳисобланади. Турли давлат-лар, транснационал корпорациялар, халқаро ташкилот ва институтлар эса жаҳон хўжалигининг субъектлари ҳисобланади.

Халқаро амалиётда юқори даражада ривожланган етакчи мамлакатлар (АҚШ, Германия, Япония), нефть экспорти туфайли юқори даромад олувчи (Саудия Арабистони, Қувайт), янги индустриал мамлакатлар (Жанубий Корея, Сингапур), Гонконг (1998 йилдан Хитой таркибиди), Бразилия, Мексика ўртача давлатлар, нисбатан энг камбағал мамлакатлар (Чад, Бангладеш, Эфиопия ва бошқалар)га бўлинади.

Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи миллий маҳсулот Люксембург, Швейцария, Норвегия, Япония ва бошқа қатор мамлакатларда 30-40 минг долларни ташкил этгани ҳолда, Эфиопия, Бурунди, Чад, Нигер каби давлатларда атиги 100-200 долларга тўғри келади. Бу кўрсаткичлар ана шу мамлакатлар орасида жуда катта фарқ борлигини кўрсатиб турибди.

Ривожланган мамлакатлар ривожланаётган мамлакатларга қараганда ўзларида мавжуд ресурслардан бир неча марта ортиқ ресурсларни ишлатиш, буни эвазига юқори даражада маҳсулот ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш имконига эга.

Ривожланган мамлакатлар 40% минерал ресурсларга эга бўлгани ҳолда 70% дунё ресурсларини истеъмол қилади.

Ривожланаётган мамлакатларда ер шари аҳолисининг 60%и истиқомат қилаётгани, уларнинг ҳудудларида дунё минерал ресурсларининг 35%и жойлашгани ҳолда атиги 16%ини ўзлари истеъмол қилади.

Жаҳон хўжалиги тараққиётининг ҳозирги босқичдаги яна бир хусусияти, миллий хўжаликларнинг ихтисослашувининг чуқурлашуви натижасида ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви кучайиши содир бўлмоқда. Бу, ўз навбатида, миллий иқтисодиётни жаҳон иқтисодиётининг бир қисмига айлантира боради. Жаҳон хўжалигининг миллий иқтисодиётга таъсири тобора фаоллашиб бормоқда. Бу эса ихтисослашувнинг афзалликлари ҳамда жаҳонда эришилган ютуқлардан тўлароқ фойдаланиш имконини беради.

Миллий иқтисодиётнинг байналмилаллашуви даражаси, энг аввало, уларни жаҳон савдосида қатнашиш кўрсаткичлари орқали аниқланади. Ҳар бир мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларда қатнашиши хўжалик фаолиятининг байналмилаллашуви даражасини аниқлаш учун кўпинча экспорт квотаси кўрсаткичидан фойдаланилади. Экспорт квотаси маълум муддат — йил давомида четга чиқарилган товар ва хизматларнинг ялпи ички маҳсулотга нисбатини ифодалайди.

Миллий иқтисодиёт интернационаллашуви даражасини аниқлашда импорт ҳажми, товар айланмасида ишлаб чиқариш омиллари, хусусан, капитал экспорти ва импорти кўрсаткичларидан ҳам фойдаланилади.

Транспорт ва алоқанинг ҳозирги даражаси ҳар қандай мамлакатларга чет эл товарлари ва хизматларини тезда кириб келиши учун жуда катта имконият яратади. Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ҳамма мамлакатлар ўртасида товар ва хизматларга бўлган эҳтиёжни оширади. Миллий иқтисодиётни борган сари бир-бири билан боғланиши кучаяди ва жаҳон хўжалиги борган сари ягона комплексга айланиб боради. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, айнан шу жараён натижасида қатор йирик компаниялар учун дунё ягона бозор бўлиб қолади.

10.2. Халқаро меҳнат тақсимоти ва иқтисодий интеграция

Маълумки, жаҳон бозори ва умумжаҳон хўжалигининг ташкил топиши, ривожланишининг ҳал қилувчи омили халқаро меҳнат тақсимотидир.

Халқаро меҳнат тақсимоти ижтимоий меҳнатнинг турли давлатлар гуруҳи ўртасида тақсимланишидир.

Халқаро меҳнат тақсимоти мамлакат миқёсидаги меҳнат тақсимотининг тўғридан-тўғри давоми бўлиб, алоҳида мамлакатларнинг у ёки бу турдаги товар ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишга ихтисослашувини ифодалайди.

Миллий иқтисодиётнинг ихтисослашувида эса миллий хўжаликлар, минтақалар ишлаб чиқариш шароитларининг ўзига хослиги, бошқалардан маълум бир жиҳатлари билан фарқ қилиши асосий роль ўйнайди.

Булар, аввало, табиий-географик шароитдаги фарқларда ифодаланади, булар, биринчидан:

А) табиий ресурсларнинг мавжудлиги ёки йўқлиги;

Б) табиий ресурсларнинг таркиби ва миқдори, қазиб олиш ва қайта ишлашга қулайлиги;

В) иқлим шароити;

Г) меҳнат ресурслари, уларнинг жойлашиши ва бошқаларда ифодаланади.

Иккинчидан, иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси, кўлами таъсир қилади.

Учинчидан, аҳолининг анъанавий ишлаб чиқариш турига ихтисослашуви.

Тўртинчидан, аҳолининг маълумоти, билим даражаси, касбий малака маданияти муҳим ўрин тутди.

Ундан ташқари, мамлакатнинг илгари мустамлака бўлган-бўлмаганлиги ҳам катта аҳамиятга эга.

Халқаро меҳнат тақсимотининг иккинчи томони халқаро меҳнат кооперациясидир.

Меҳнат кооперацияси ихтисослашган меҳнат фаолиятини ўзаро бирлашиб, яхлит меҳнат жараёнини ташкил этишидир.

Халқаро меҳнат кооперацияси меҳнат тақсимотининг байналмилал кўламда бирлашувини билдиради.

Ихтисослашув асосида кооперациялашув — халқаро миқёсда ҳамкорлик қилишнинг уч асосий йўналишини келтириб чиқаради: фан сифими юқори маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва илмий тадқиқотлар ўтказиш; савдо-иқтисодий; товарларни сотгандан кейинги хизмат кўрсатиш. Охирги йўналиш кейинги йилларда шаклланди. Уч йўналишга ҳам биргаликда ишлаб чиқаришни ташкил этиш, қабул қилинган дастур ва махсус шартномаларни амалга ошириш орқали эришилади.

Юқори даражадаги халқаро меҳнат тақсимоти ва ко-операцион алоқаларнинг хўжалик ҳаёти байналмилаллашувининг олий шакли сифатида интеграция вужудга келади.

Интеграция ғоят мураккаб жараён бўлиб, ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви янги ташкилий шакллари келтириб чиқарадики, давлатлар томонидан қўйиладиган тўсиқларни енгиб ўтишга имкон яратади. Уларнинг энг муҳим шакли иқтисодий интеграциядир.

«Интеграция» (integratio) сўзи латинча сўздан олинган бўлиб, «турли қисмларнинг бир бутунликка бирлашуви» маъносини билдиради.

Биринчидан, машиналашган ишлаб чиқариш чуқур ихтисослашган бўлиб, ташқи алоқаларсиз ривожлана олмай қолади.

Иккинчидан, турли давлатлар томонидан қўйиладиган тўсиқларни бартараф қилиш лозимлиги объектив зарурат бўлиб қолади.

Жаҳон хўжалигида иқтисодий интеграция турли шаклларда ривожланади. Унинг энг мукамал шакли — Европа Иттифоқи. 1958 йили олти мамлакат — Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Голландия, Люксембург Европа Иқтисодий Ҳамжамиятини ташкил этишди. 1973 йили Буюк Британия, Дания, Ирландия, 1981 йили Греция, 1986 йили Испания ва Португалия, сўнгра Филландия, Швеция, Австрия давлатлари ушбу Иттифоққа аъзо бўлдилар.

Бу уюшманинг асосий вазифаси иштирокчи мамлакатлар товарлари, хизматлари, капиталлари ва ишчи кучи учун бирлашган бозорни вужудга келтириш ҳисобланган. Шунинг учун у кўпроқ “Умумий бозор” деб аталган.

Ҳисоб-китобни амалга ошириш учун, аввал, ягона валюта тизими “эку” яратилган бўлса, 1999 йилдан муомалага “евро” киритилди. 2000 йилдан бошлаб, ҳамжамият даражасида фақат ҳисоб-китоб учун эмас, муомалада нақд пул сифатида ҳам фойдаланилади.

1961 йилда Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт (ОЭСР) ташкилоти тузилиб, унга жаҳоннинг 24 та ривожланган

давлатлари киради. Ташкилот ўз аъзоларининг иқтисодий ўсиши учун имкониятлар яратишга таъсир кўрсатади. Бу мамлакатлар томонидан юритиладиган иқтисодий сиёсатни уйғунлаштиради, халқаро капитал миграциясига таъсир кўрсатади.

Ривожланган мамлакатлар доирасидаги янги интеграцион иттифоқ — Шимолий Америка уюшмаси бўлиб, у АҚШ, Канада, Мексикани бирлаштиради.

1991 йили Минск ва Алматидаги келишувлардан кейин собиқ Иттифоқ таркибига кирган мамлакатлардан асосий қисми биргаликда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ташкилотини тузди. Буни 1992 йил Тошкентда ўтказилган йиғилиш яна бир бор тасдиқлади.

Бу йиллар давомида МДҲ мамлакатлари икки томонлама ва кўп томонлама шартнома муносабатлари доирасида тенг ҳуқуқли шерикчилик асосида ўзаро фойдали ҳамкорлик қилиш учун имкониятлар катта эканлигини кўрсатдилар. Лекин қабул қилинган қарорларни амалда бажарилишини таъминлайдиган механизмлар ҳали чинакамига ишга тушгани йўқ.

Дунёнинг бошқа регионларида ҳам интеграция жараёни жадал суръатда бормоқда. Жануби-Шарқий Осиё давлатлари ассоциацияси (АСЕАН), Тинч океан минтақаси ассоциацияси (АТЭС)га аъзо мамлакатлар ўртасида борган сари интеграцион ҳамкорлик кучайиб бормоқда.

Мусулмон мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий интеграция шаклларида бири Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти ҳисобланади. Бу ташкилот 1964 йили Эрон, Туркия, Покистон иштирокида тузилган. Техника соҳасида иқтисодий ва маданий ҳамкорлик қилиш мазкур интеграциянинг асосий мақсади ҳисобланади. Бу ташкилотга 1992-1993 йиллари Ўрта Осиё давлатлари ва Озарбайжон аъзо бўлиб кирди.

Булардан ташқари, қатор ташкилотлар мавжудки, улар ҳам жаҳон хўжалигида интеграцион жараён жадал кетаётганлигига мисол бўлади.

10.3. Жаҳон хўжалик ҳаётининг глобаллашуви ва унинг оқибатлари

Ҳозирги замон халқаро корпорация, концерн ёки концернлар уюшмаси жаҳон хўжалигида бир ёки бир неча соҳада ҳукмронлик қилиши мумкин, хусусан, 1 млрд. доллардан ортиқ оборотига эга 600 дан ортиқ улкан корпорациялар саноат ишлаб чиқаришининг 1/3 дан ортигини, ташқи савдонинг ярмидан кўпи, яратиладиган технологияни деярли 80% ини назорат қилади.

Трансмиллий корпорация (ТМК)лар кўпинча йирик олигополистик ёки монополистик корхона бўлиб, ишлаб чиқаришнинг диверсификациялашуви асосида мамлакатда ҳамда чет элларда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ташкил этади, натижада ҳам горизонтал, ҳам вертикал интеграция юз беради.

Ҳозирги босқичда ТМК хўжалик алоқаларининг асосий субъектидир. ТМКлар ўз филиаллари — «қиз», «набира» компаниялари, таянч марказларини ўнлаб мамлакатларда ташкил этиб фаолият юритадилар. «Женерал Моторс», «Форд», «Ройял-Датч-Шелл», «Экссон», «Тойота», «Женерал Электрик», «ИБМ», «Хитачи»лар 25 та энг йирик ТМКларнинг олдинги сафида туради.

Миқёси ва фаолият миқёси жиҳатидангина эмас, балки капитали ва капитални назорат қилиш жиҳатидан ҳам байналмилал корпорациялар халқаро корпорациялар дейилади. Улар кўпинча икки ва ундан ортиқ мамлакатларга тегишли бўлади. Ана шундай халқаро корпорацияларнинг энг йириклари — «Ройял-Датч-Шелл», «Юнилевер», «Арбед»дир.

Капитали ва капитални назорат қилиши жиҳатидан, яъни унинг ядроси — «она» компанияни бир мамлакатга тегишли бўлган шакли трансмиллий корпорациялар дейилади. Буларга мисол тариқасида АҚШнинг «ИБМ», «Кока-Кола», «Проктер энд Гэмбл», Япониянинг «Тошиба», Франциянинг «Томпсон», ГФРнинг «Сименс», Швецариянинг «Нестле» ва бошқа кўплаб корпорацияларни кўрсатиш мумкин.

ТМКларнинг чет эллардаги филиалларининг асосий ташкилий шакллари қуйидагича бўлиши мумкин:

— қиз компаниялар(subsidiary) — ТМК тизимига кириб, бош компания акциялари ярмидан кўпининг эгаси сифатида ҳал қилувчи овозга эга ва компания раҳбарини тайинлайди;

— ассоциялашган компания (associate) — бу ТМКнинг чет элдаги корхонаси бўлиб, бош компаниянинг улуши 10-50% ўртасида бўлади. Бош компания унинг фаолияти-ни назорат қилмайди, лекин назорат қилишда қатнашади;

— бўлим (branch) — чет элда ташкил этилган филиалнинг бир тури бўлиб, бош компания тўла эгаллик қилади ёки кўшма корхона ҳисобланади. Бўлим бош компаниянинг бир йилдан кам бўлмаган давр мобайнида фаолият юритувчи чет элдаги ваколатхонаси шаклида ҳам амал қилиши мумкин.

Жаҳон хўжалигининг ягона товар ва хизматлар, капитал, ишчи кучи ва билимлар бозори сифатида ифодаланиши глобаллашув деб аталади.

Глобаллашув ўз моҳиятига кўра, юқори даражадаги байналмилаллашув ва уни янада ривожланишида ифодаланади. Ўз моҳиятига кўра бу дунё ўн минглаб ТМКлар учун ягона бозорга айланади. Улар фаолият юритишлари учун барча регионлар очиқ.

Ҳозирги замон корпорацияларининг асосий мақсади фойдани максималлаштириш эмас, балки бозорни максималлаштиришга уринишдир. Акс ҳолда бошқа регионлардаги рақобатчилар чет эл бозорларидангина эмас, балки ўз бозорларидан ҳам сиқиб чиқаришлари мумкин. Буни, айниқса, 90-йилларда собиқ Иттифоқ таркибига кирган мамлакатлар истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналари мисолида кўриш мумкин.

Жуда кўп товарлар бўйича жаҳон бозорлари аллақачонлар трансмиллий корпорациялар томонидан бўлиб олинган. Бу шундай маънодаки, улар жаҳон мамлакатларининг маҳаллий бозорларида қатнашадилар ёки уларни аллақачон эгаллаб бўлишган.

Шундай қилиб, бозорни максималлаштириш сиёсатининг иккинчи томони турли мамлакатларнинг жуда кўп фирмалари ўртасида бозор учун кескин рақобат кураши юз беришига олиб келади, жумладан, миллий ва маҳаллий бозорлар учун ҳам. Бу — глобаллашувнинг муҳим оқибати. У жуда кўп миллий компанияларнинг йўқ бўлиб кетишига ёки бемақсад, баҳоли қудрат бирон-бир фаолият юритишига олиб келади. Илгари уларга ўз мамлакатига бошқа миллий фирмаларгина рақобатчи бўлган. Глобаллашув халқаро миқёсдаги рақобатни ички миллий бозорда ҳам оддий ҳодисага айлантиради.

Хўжалик ҳаётининг глобаллашуви натижасида жаҳон хўжалигига бир қатор муаммолар таъсир кўрсата бошлади. Уларга дастлаб жаҳон ҳамжамияти 60-йилларнинг охири ва 70-йилларнинг бошларида ўз диққатини қарата бошлаган эди. Кейинчалик бу муаммолар “глобал” (франц. global — умумий, лот. globus — шар, бутун ер шарини қамраб олувчи) номини олди ва илмий адабиётларда иқтисодий тадқиқотларнинг махсус йўналиши сифатида «глобалистика» термини қўллана бошлади.

Бу муаммолар қуйидагилар:

— умумжаҳон характериға эга, яъни бутун инсоният (ҳеч бўлмаганда унинг катта қисми) тақдири ва манфаатига дахлдор;

— инсоният ҳаёти, жамият тараққиётига хавф солади, ҳатто кишилик жамияти цивилизациясига хавф туғдиради;

— ўзаро бир-бири билан боғлиқ;

— дунё ҳамжамиятини биргаликда фаолият юритишини талаб қилади;

— тез, кечиктириб бўлмайдиган қарор қабул қилишни зарур қилиб қўяди.

Ана шу белги ва хусусиятларга кўра, жаҳон тараққиётининг қуйидаги муаммолари глобал муаммоларга киритилади:

— қашшоқлик ва қолоқликдан қутулиш;

— қуролсизланиш ва жаҳонда ядро урушининг олдини олиш;

— озиқ-овқат, табиий ресурслар(кўпинча алоҳида энергетика ва алоҳида хом ашё муаммоси сифатида кўрилади) муаммоси;

— демографик муаммо;

— экологик муаммо;

— инсоний потенциални ривожлантириш муаммолари (постиндустриал тараққиёт инсонга бўлган эътиборни оширишни талаб қилиши, айниқса, иш кучининг сифати асосий роль ўйнаши, у, ўз навбатида, таълим-тарбияни янги поғонага кўтаришни зарур қилиб қўяди).

Шундай қилиб, меҳнат тақсмоти ва кооперациясининг чуқурлашиб бориши, халқаро муносабатларнинг ривожланиб бориши билан жаҳон хўжалиги шаклланди, таркиб топди. Халқаро интеграция туфайли жаҳон хўжалиги янги босқичга кўтарилди. Халқаро байналмилаллашув ва интеграция ТМҚларнинг жаҳон хўжалигининг таркибий қисмига айланишига олиб келди. Улар, ўз навбатида, жаҳон хўжалигининг глобаллашувига олиб келди. Бу, бир томондан, миллий хўжаликларнинг ривожланишига, мавжуд ресурсларни ишга солиш, ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, инфраструктура ривожланишига олиб келса, иккинчи томондан, шу мамлакат ва жаҳон миқёсида қатор муаммоларнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўлади. Ҳозирги пайтда жаҳон ҳамжамияти ана шу муаммоларни ечишнинг янги йўллари изламоқда.

10.4. Халқаро иқтисодий муносабатлар ва унинг таркиби

Умумжаҳон хўжалиги доирасида иқтисодий алоқалар турли шаклларда олиб борилади. Халқаро иқтисодий муносабатлар ўз ичига:

— халқаро савдо;

— ишчи кучи миграцияси;

— капитал миграцияси;

— валюта муносабатлари;

— фан-техника алоқалари ва бошқаларни олади.

Халқаро савдо. Халқаро алоқалар, аввало, халқаро савдо тариқасида бошланиб, жаҳон бозорининг шаклланишига олиб келди. Жаҳон бозори эса, ўз навбатида, умум-жаҳон хўжалигининг таркиб топишига олиб келди.

Халқаро савдо мамлакатлар ўртасида юз берадиган савдо-сотик муносабатлари бўлиб, улар товарларни четга чиқариш (экспорт) ва четдан олиб келиш (импорт)ни ўз ичига олади.

Халқаро савдо асосини халқаро меҳнат тақсимоти ва унинг чуқурлашуви, мамлакатларнинг у ёки бу товарни ишлаб чиқаришда тутган қиёсий устунлиги белгилайди.

Жаҳон бозори давлатларни ташқи иқтисодий сиёсатига ҳам катта таъсир кўрсатади. Унда фақат умумийгина эмас миллий манфаатлар ҳам ўз ифодасини топади.

Жаҳон бозорида кейинги йилларда содир бўлган ўзгаришлар қаторида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Жаҳон бозорида узоқ вақт АҚШ гегемонлик қилган бўлса, энди борган сари АҚШ ўзининг илгариги салоҳиятини йўқотиб бормоқда. Бир вақтлар АҚШ жаҳон экспортининг 1/3 қисмини ташкил этган бўлса, 80-йилларда 1/8 тушди. Ҳозирги пайтда 1/10 атрофида. Борган сари, бу борада Япониянинг ҳиссаси АҚШга яқинлашиб бормоқда.

2. Сингапур, Жанубий Корея, Бразилия, Аргентина каби янги индустриал мамлакатларнинг жаҳон экспортидаги ҳиссаси ортиб бормоқда.

3. ФТР натижасида халқаро савдонинг товар таркиби ўзгармоқда. Мураккаб технологик маҳсулотлар экспортида электротехника, электр ускуналари, транспорт воситалари ҳиссаси ортиб борапти.

4. Айрим саноат тармоқлари, жумладан, кимё саноати ниҳоятда ихтисослашиб бормоқда. Натижада, йирик экспортёрлар, ўз навбатида, йирик импортёрлар ҳам бўлади.

5. Бир қатор мамлакатлар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириб, ўзини-ўзи таъминлаганлиги сабабли, жаҳон бозори товар обороти

таркибида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳиссаси камайиб бормоқда.

6. Ривожланаётган мамлакатлар экспортининг товар структурасида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди. Илгари, асосан, хом ашё, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорт қилинган бўлса, 60-йиллардан бошлаб саноат маҳсулотлари, айниқса, енгил саноат маҳсулотларининг ҳиссаси ўсиб бормоқда.

7. Жаҳон экспортида борган сари хизмат кўрсатиш тармоғи улуши ортиб бормоқда.

Халқаро иқтисодий алоқаларни амалга оширишда транспорт хизмати кўрсатишнинг аҳамияти беқиёс.

Транспорт хизмати кўрсатиш — бу янги йўллар, транспорт, комплекс сервис хизмати кўрсатишнинг ривожланишигина эмас, балки халқаро интеграция заنجирининг муҳим ҳалқасидир. Шунинг учун халқаро миқёсда бу соҳага аҳамият кучаймоқда. Республикамизда ҳам чет эл давлатлари билан ҳаво, темир йўл, автомобиль йўллари орқали алоқаларни кучайтиришни кўзда тутган ҳолда, янги-янги йўл қурилишларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон БМТнинг «Транзит юк ташишда ҳамкорликни ривожлантириш орқали савдони кенгайтириш» дастурини рўёбга чиқаришда ишгирок этмоқда.

Ўзбекистон Пекинни Истанбул билан боғлайдиган «Транссиё» магистралининг таркибий қисми бўлган «Тажан-Сарахс-Машҳад» темир йўлини қуришда фаол қатнашди. Ҳозирги пайтда «Трасека» лойиҳасини амалга оширишда фаол қатнашяпти.

«ТАСИС» дастури доирасида Европа Иттифоқининг техникавий ёрдамини амалга ошириш орқали «Трасека» лойиҳасини рўёбга чиқариш Ўзбекистонни коммуникация ва транспорт билан таъминлашдаги қийинчиликларни бартараф этишда ролят истикболли аҳамиятга эга. Бу лойиҳа Марказий Осиё мамлакатлари, Озарбайжон, Грузия худуди орқали Қора денгиз бандаргоҳларига олиб чиқадиган «Транскавказ» магистралини вужудга келтиришни назарда тутди.

Ўзбекистон темир йўл қурилишида ишгирок қилиш билан бирга, Хитой ва Покистонга олиб борувчи “Тошкент — Андижон — Ўш — Эргаштом — Қашғар” автомобиль йўли қурилишида ҳам муҳим роль ўйнамоқда. Шу билан бирга, “Бухоро-Сарахс-Машҳад-Техрон” ва “Термиз — Хирот — Қандахор — Карачи” автомобиль йўллари қуриш, қайта таъмирлашда ҳам ўз хиссасини кўшмоқда.

Кейинги пайтда жаҳонда товар савдосини хизмат кўрсатишнинг турли шакллари билан боғлиқ ҳолда олиб бориш борган сари кенг ёйилмоқда. Айниқса, «Интернет» орқали савдо-сотик олиб бориш кенгайиб бормоқда.

Халқаро савдо ўз доирасини фан-техника ютуқларини айирбошлаш, ҳамда интеллектуал товарлар, ахборот айирбошлаш билан бойитди.

Халқаро ишчи кучи миграцияси. XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб, ишчи кучи миграцияси кенг ёйилди, яъни меҳнат ресурсларини бир мамлакатдан бошқа мамлакатга кўчиб ўтиши кучайди.

Бунинг сабаблари турли-туман бўлиб, улардан энг асосийлари иқтисодий сабаблар:

1. Ишсизлик даражасидаги фарқ
2. Иш ҳақидаги фарқ
3. Турмуш даражасидаги фарқ
4. Шароитдаги фарқ ва бошқаларни ўз ичига олади.

Умумжаҳон хўжалигида ишчи кучи миграциясининг жадаллашувига қуйидаги омиллар сабаб бўлади:

1. Транспорт ва ўзаро алоқаларнинг ривожланиши иш кучининг географик жиҳатдан кўчиб юришини осонлаштиради.

2. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётни ахборот билан таъминлаш турли мамлакатлар фан ва маданият соҳалари, билим ва малака мезонларини яқинлаштиради.

3. Трансмиллий корпорациялар фаолияти фақатгина иш кучини географик жиҳатдан кўчиб юришинигина эмас, жаҳон миқёсида қўллаш шароитларини ҳам тенглаштириш имконини яратади.

Халқаро капитал миграцияси. Халқаро муносабатларда капитал миграцияси муҳим ўрин тутади. Капитал миграцияси икки шаклда юз беради:

1. Четга тадбиркорлик капитали чиқариш ёки чет элда иқтисодий фаолиятни инвестиция қилиш;

2. Ссуда капитали чиқариш ёки халқаро кредит.

Капитал миграцияси бу — маълум манфаатли мақсадга қаратилган пул маблағларини бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга қўчишидир.

Четга капитални тадбиркорлик (соҳибкорлик) капитали тарзида чиқариш икки хил: тўғридан-тўғри ва портфель шаклида чиқарилади.

Тадбиркорлик (соҳибкорлик) капитали чиқаришда узоқ муддатли чет эл инвестициялари савдо, саноат ва бошқа соҳаларга қўйилади.

Тўғридан-тўғри капитал чиқариш бу — инвестиция миқдори чет эл корхоналарини назорат қилиш ҳуқуқини берадиган даражада капитал қўйишдир.

Дунё иқтисодида эркин иқтисодий зоналар алоҳида ўрин тутмоқда. Бу зоналарни ташкил қилиш бозор иқтисодиётининг очиқ иқтисод бўлишидан келиб чиқади. Бу зоналар алоҳида мақомга эга бўлиб, турли мамлакатлардаги бундай зоналарда хорижий ва миллий тадбиркорлар фаолияти учун қулай, имтиёзли шароит яратилган. Бу зоналар ўз фаолияти йўналишига кўра турлича: эркин савдо зоналари, эркин бож ҳудудлари, эркин саноат зоналари, эркин «очиқ» зоналар, технология зоналари, комплекс зоналаридан иборат бўлиши мумкин.

Халқаро кредит бериш икки йўналишда амалга оширилади:

а) одатдаги ссуда капитали бозоридаги талаб ва таклиф асосида шаклландиган процент асосида бериладиган кредит. Бу кредитларни банклар, ТМКлар, молия корпорациялари беради;

в) имтиёзли ёки текин бериладиган кредит. Бу кредитларга олинadиган процентлар ниҳоятда паст бўлади ёки умуман процент олинмайди. Бундай кредитлар бой давлатлар, ўта йирик компаниялар ва халқаро ташки-

лотлар томонидан махсус халқаро дастурларни амалга ошириш учун берилади.

Мамлакатларнинг барча иқтисодий муносабатлари уларнинг тўлов балансида акс этади. Тўлов баланси 4 асосий бўлимдан иборат:

1. Савдо баланси — товарлар экспорти: даромадлари ва импорт харажатлари;

2. Хизматлар балансида унда кўрсатилган хизматларга олинган даромадлар ва чет эл хизматларидан фойдаланганлик учун харажатлар кўрсатилади. Бу балансида молия хизматлари учун тўловлар дивиденд, процентлар ҳам ўз ифодасини топади. Бу балансида чет эл фуқароларидан ва давлатдан фуқароларга трансферт тўловлари, чет эл активларини харид қилиш ҳам киритилади.

3. Нотижорат операциялар баланси. Бу баланс ҳамма турдаги бепул товарлар етказиб бериш, ёрдам ва хайрия пулларини кўчиришни ўз ичига олади.

4. Капитал ва кредитлар ҳаракати баланси. Бу балансида давлат ва хусусий капиталларнинг ҳаракати ҳамда олинган, берилган халқаро кредитлар нисбати ифодаланади.

Тўлов балансини давлат бир неча усуллар билан тартибга солади:

1. Бевосита назоратни амалга ошириш. Бунда импортни чеклаш божхона ва бошқа йиғимлар, акцизлар, узоқ ёки қисқа муддатли капитал чиқариш назорати, чет эл инвестициялари бўйича даромадларни олиб чиқишни чеклаш, тақиқлаш орқали амалга оширилади.

2. Дефляция¹ орқали. У ички иқтисодий вазифаларни ечишга қаратилган бўлиб, лекин ундан тўлов балансининг аҳволини яхшилашда фойдаланилади. Чунки ички вазият ташқи муносабатларга албатта таъсир кўрсатади.

3. Валюта курсини ўзгартириш. Ҳар бир мамлакат объектив заруратдан келиб чиқиб, «сузиб юрувчи» (мослашувчи) ёки қатъий қайд этилган валюта курсини танлайди.

¹ Дефляция (инг. deflation) — нархнинг умумий даражасини барқарор равишда пасайтириш. Вақт бирлиги мобайнида нархнинг умумий даражасини пасайтиришнинг пропорционал суръати.

10.5. Халқаро валюта муносабатлари ва валюта тизими

Турли савдо ва молиявий операциялар ўтказилганда мамлакатлар ўртасида валюта муносабатлари вужудга келади. Мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар, жумладан, товар оборотининг ривожланиши кўп жиҳатдан валюта муносабатларига боғлиқ.

Халқаро миқёсдаги барча иқтисодий алоқалар айлана-б-тебиқ пул — валюта орқали ифодаланади. Валюта деб, ҳар бир мамлакатнинг миллий бойлиги билан таъминланган пул бирлигига айтилади. Миллий валютанинг қадр-қиммати, биринчидан, шу валютанинг товар билан таъминланиш даражасига, иккинчидан, бошқа валютага эркин алмаштириш даражасига боғлиқ.

Миллий валюталар тизими асосида халқаро валюта тизими шаклланади. Халқаро валюта тизими деб, халқаро валюта муносабатларини ташкил этиш, тартибга солиш қонун-қоидалари мажмуига айтилади. У халқаро битимлар орқали мустақамланиб, давлатлар томонидан риоя қилинади.

Тарихан халқаро валюта тизими XIX аср охирида шаклланган. Халқаро ҳисоб-китобларда кўпгина ривожланган мамлакатларда халқаро валюта сифатида олтиндан фойдаланилган.

Биринчи валюта тизими олтин стандартига асосланган. 1867 йили Париж келишувига биноан халқаро муносабатларда олтиндан ягона тўлов воситаси сифатида фойдаланишга келишилди.

Олтин стандартига мувофиқ мамлакатларга олтинни эркин олиб кириш ёки олиб чиқиш, қоғоз пулларни олтинга алмаштириш, пул бирлигидаги олтин миқдорини эркин белгилаш ва чеканка қилиш назарда тутилган.

Олтин девиз стандарти олтин ва етакчи валюталарга асосланган. Етакчи миллий валюталар олтиннинг ўринбосар (девиз)лари бўлиб, ҳисоб-китоб ишлари улар орқали амалга ошириладиган бўлди. Бу қарор 1922 йили

Генуя конференциясида қабул қилинган. Янги тизим олтин паритетларини сақлаган ҳолда эркин тебранадиған валюта курслари тартибини ўрнатди.

Валюта тизимини тартибга солиш фаол валюта сиёсатини ўтказиш, халқаро қонун-қоидалар ишлаб чиқиш билан амалга оширилди. Натижада, валюта муносабатларида бирмунча барқарорликка эришилди. Лекин 30-йиллардаги жаҳон инқирози бу жараёнга халақит берди. Иккинчи жаҳон урушидан аввал биронта мамлакат ҳам барқарор валютага эга бўлмаган.

Уруш пайтида бўлса барча мамлакатлар валюта муносабатида қатнашишидан қатъи назар валюта чеклашларини киритиб, валюта курсини музлатдилар.

Валюта инқирозини яна қайтарилишидан хавфсираш мамлакатларни янги валюта тизимини ишлаб чиқишга ундади. Бу пайтда жаҳонда етакчилик Европадан АҚШ га кўчди. Мувофиқ равишда икки лойиҳа: америка ва инглиз лойиҳаси илгари сурилди. Ҳар иккаласи ҳам олтин девиз стандартини қолдириш, эркин савдо ва капитал кўчиши, валюта курслари барқарорлигини таъминлашга қаратилган.

1944 йили Бреттон-Вудс (АҚШ) валюта тизими қабул қилинди. У олтин девиз стандартига асосланган бўлиб, олтин ва махсус мақом (статус)га эга АҚШ доллари ва фунт стерлинг ишлатиладиган бўлди. Икки йирик халқаро валюта кредит ташкилотлари — Халқаро Валюта Фонди ва Халқаро Тикланиш ва тараққиёт банки ташкил этилди. Лекин ҳисоб-китобларнинг асосий қисми долларда амалга оширилгани учун бу валюта тизими кўпроқ *«олтин-доллар стандарти»* деб аталади. Бу тизим 70-йилларгача амал қилди. Халқаро валюта инқирози туфайли долларнинг олтин билан боғланиши чекланиб, ниҳоят ўз кучини йўқотди. АҚШ долларини олтинга алмаштириш тўхтатилди. Чунки бутун дунёга тарқалган долларни олтинга алмаштириш учун АҚШнинг барча олтин захиралари ҳам камлик қиларди.

1976 йили Халқаро Валюта Фонди аъзолари Ямайканинг Кингстон шаҳрида ХВФ низомига ўзгартиришлар киритишди. Унга мувофиқ энди олтин жаҳон пули ролини ўйнамайдиган бўлди.

Олтин пул сифатида амал қилмай, баҳоси талаб ва таклиф асосида шаклланадиган оддий товарга айланди.

Халқаро ҳисоб-китоблар учун махсус пул бирлиги — SDR (Special Drawing Right — махсус ўрин босиш ҳуқуқлари) жорий қилинди. У халқаро иқтисодий алоқаларда коллектив валюта бирликларидан фойдаланишни кўзда тутади. SDR масус «валюталар саватчаси» орқали аниқланади. Бу саватчада доллар 42%, Ғарбий Европа пул бирликлари (фунт стерлинг, франк, марка) — 45%, иена 13% ни ташкил этган. Лекин у барибир жаҳон пулига айланмади.

Реал ҳаётда, асосан, АҚШ доллари ишлатилиб жаҳон пули вазифасини бажаради.

Европа Ҳамжамияти халқаро ҳисоб-китобни тартибга солиш воситаси сифатида 1979 йилдан коллектив валюта «эку»дан, 1999 йилдан эса «евро»дан фойдаланилди. 2002 йилдан «евро» реал пулга айланди.

Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларининг ҳам бир неча коллектив валюталари бўлиб, улардан халқаро ҳисоб-китоб бирлиги сифатида фойдаланилади. Бу Араб валюта фондининг «араб ҳисоб динори», Анд пакти мамлакатларининг «анд песоси», «КФА» — француз франки амал қилган Африка мамлакатларининг пул бирлиги ва бошқалар.

Коллектив валюталар ҳисоб-китоб бирликлари сифатида миллий валюталар курсини таққослаш учун ишлатилади. Улар миллий валюталардан фарқ қилиб, банкнот ёки монета шаклида чиқарилмайди (ҳозир «евро» бундан истисно). Улар фақат счётлар — ҳисоб рақамларига (book money) ёзилади.

Ҳар бир мамлакат ўз миллий валютасининг курсини ҳисоблашда ана шулардан хоҳлаган бирини танлаш имконига эга бўлади.

Халқаро валюта фонди халқаро муносабатларда валюталарни қай даражада эркин ишлатишга кўра «валюта конвертацияси» тушунчасини ишлаб чиқди. Унда икки нарсага:

1. Шу валютанинг халқаро ҳисоб-китобларда кенг ишлатилиши.

2. Асосий валюта бозорларида эркин алмаштирилишига аҳамият берилади.

Ана шундай эркин ишлатиладиган валюталар сифатида ХВФ 1986 йилдан ГФР маркаси, Франция франки, Япон иенаси, Англия фунтстерлинги ва АҚШ доллари кўрсатилди. Бу беш валюта халқаро ҳисоб-китобларда етакчи роль ўйнайди. Улар ХВФ томонидан кредитларни қайтариш ва уларга фоиз тўлаш учун қабул қилинади.

Ҳозирги пайтда иқтисодчилар валюталарни конвертация даражасига кўра 3 гуруҳга, айримлар эса икки гуруҳга бўлишади:

1. **Тўла конвертирланувчи валюталар.** Бунда миллий валюта ҳеч қандай тўсиқсиз ҳар қандай валютага эркин алмаштирилади. Пул ўтказиш бўйича ҳар қандай операциялар хоҳлаган пайтда амалга оширилади.

2. **Қисман конвертирланадиган валюталар.** Бунда валюта алмаштириш ёки пул кўчириш билан боғлиқ операцияларда маълум чеклашлар мавжуд. Бу чеклашлар субъектлар (резидент, норезидентга нисбатан ёки объектлар (жорий тижорат операциялари бўйича, капитал ҳаракати акс этадиган операциялар бўйича)га нисбатан ёки ўзаро бўлиши мумкин. Масалан, ички конвертация бўлганда бошқа валютани миллий валютага шундай мамлакатда сотиб олиш мумкин. Ташқи конвертацияда эса фақат хорижликлар миллий валютани эркин сотиб олиши мумкин.

3. **Конвертирланмайдиган валюта.** Бошқа валютага алмаштириб бўлмайдиган валюта конвертирланмайдиган валюта бўлади.

Бозорда валюталар валюта курси, яъни валюта баҳоси бўйича сотилади.

Валюта курси — бу бир мамлакат валютасининг бошқа мамлакат валютасида ифодаланишидир. Валюта кур-

си икки хил ифодаланади. Масалан, биринчи, турли валюталарнинг АҚШ долларида, иккинчи америка долларининг ана шу валютадаги баҳоси ифодаланади: масалан, 700 сўм = 1 доллар, 1 доллар = 700 сўм.

Валюта бозорлари икки турда: спот бозори, бошқача айтганда валютани тезда (икки иш кунда) етказиш ҳамда муддатли контрактлар, яъни келажакда белгиланган муддатда валютани алмаштириш тарзида бўлади.

Валюта алмаштириш курси ҳам икки хил бўлиб, бири эркин сузувчи курс, иккинчиси қатъий қайд этилган курс бўлади.

Эркин валюта курси бозордаги талаб ва таклиф асосида шаклланади, давлат бунда валюта курси шаклланишига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди.

Қатъий қайд этиладиган валюта курси, одатда, маълум бир муддатга ўрнатилади. Бунда гўё маълум бир валютага бўлган талаб ва таклиф ўзгармайди.

Валюта бозорида, одатда, улар соф ҳолда камдан-кам учрайди, улардан биргаликда фойдаланилади. Кўпинча бири иккинчисини тўлдиради.

Ҳозирги пайтда бошқариладиган эркин сузувчи валюта курси флоатингдан кўпроқ фойдаланилади. Бунда давлат керакли томонга валюта курсини ўзгартириш учун валюта бозорида интервенцияни амалга оширади. Яъни бозорга маълум миқдорда валюта чиқариш орқали талаб ва таклиф нисбатини ўзгартиради. Масалан, Марказий банк бозорга қўшимча доллар чиқариб, сўмнинг курсини кўтариши мумкин ёки аксинча. Умуман, бошқа валюталар бўйича ҳам шундай тарзда уларнинг курси ўзгаришига таъсир этилади.

10.6. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши ва экспорт салоҳиятининг ривожланиши

Мамлакатимизнинг давлат мустақиллигига эришуви ва бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган «ўзбек миллий модели» ёш давлат учун ташқи иқтисодий

алоқалар комплексини бошқаришнинг ўзига хос тизимини шакллантириш, ташқи иқтисодий алоқалар стратегияси ва уни амалга ошириш қоидаларини ишлаб чиқиш ва Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиш йўллари мустақил равишда белгилашни тақозо этди. И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон келажаги буюк давлат», «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» ва бошқа асарларида ёш давлатимизни ташқи иқтисодий алоқалари стратегик концепцияси, мақсади, қоидалари ва амалга оширишнинг устувор йўналишлари назарий жиҳатдан ишлаб чиқилган. Мазкур асарларда ташқи иқтисодий алоқалар соҳасида маъмурий чеклашлардан ташқи савдони бошқаришнинг иқтисодий воситаларига ўтиш ва ташқи иқтисодий фаолиятни аста-секин эркинлаштириш зарурлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди. Йўлбошчимизнинг «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» асарида республикамиз ташқи иқтисодий сиёсати қуйидаги принципларга асосланиши белгилаб берилди:

— «мафкуравий қарашлардан қатъи назар ташқи муносабатларда ошкоралик;

— тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

— ўзининг миллий-давлат манфаатлари устуворлигида ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олиш;

— тўла ишонч, халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотлар доирасидаги ҳамкорликни чуқурлаштириш асосида икки томонлама ва кўп томонлама ташқи алоқалар ўрнатиш ва уларни ривожлантириш;

— умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш ва халқаро тартибларга изчиллик билан ўтиш»¹.

Ташқи иқтисодий алоқалар тармоқлари мажмуини вужудга келтирмасдан, молия, банк-кредит ташкилотлари, божхона хизмати ишини халқаро стандартлар ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-ж.-Т.: Ўзбекистон, 1996, 333-334-бет.

талаблар даражасида йўлга қўймасдан туриб халқаро иқтисодий алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш мумкин эмас.

И.А. Каримовнинг юқорида қайд этилган асарида мамлакат ташқи иқтисодий алоқалари тараққиётининг қуйидаги устувор йўналишлари ишлаб чиқилган:

— биринчидан, республиканинг экспорт қудратини ривожлантириш ва экспортга йўналтирилган иқтисодиётни шакллантириш;

— иккинчидан, экспорт имкониятини кенгайтириш, жаҳон бозорларига кириб бориш учун тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналарни ривожлантириш;

— учинчидан, импортнинг салмоғини қисқартиришга қаратилган сиёсатни изчиллик билан амалга ошириш;

— тўртинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш ва хўжалик субъектларига экспорт ва импорт қилишда бир қатор имтиёзлар бериш мақсадини кўзлаб сиёсат ўтказиш;

— бешинчидан, хорижий сармояларни республика иқтисодиётига кенг қўламда жалб этиш учун ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни вужудга келтириш;

— олтинчидан, ташқи иқтисодий фаолият таркибий қисмлари мажмуини вужудга келтириш;

— еттинчидан, халқаро ҳуқуқ ва ташқи иқтисодий фаолият, банк тизими, ҳисоб-китоб ва статистик ҳисобот соҳасида малакали кадрлар тайёрлашни ташкил қилиш ҳисобланади¹.

Мамлакатимизда очиқ иқтисодиётни шакллантириш ва уни ривожланиш истиқболлари жаҳон хўжалиги тизимида устун даражада кириб боришига боғлиқдир.

Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқтисодий муассасалари, Умумжаҳон Банки гуруҳи, Халқаро Валюта Фонди, Халқаро Меҳнат Ташкилоти, Жаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилоти, Европа Таъмирлаш ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-ж. -Т.: Ўзбекистон, 1996, 336-339 бетлар.

Тараққиёт Банки, Осиё Тараққиёт Банки каби халқаро молиявий-иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлиб кирди.

1994 йилда Ўзбекистон собиқ Тарифлар ва Савдо Бош Битими (ГАТТ) ҳамда ҳозирда Жаҳон Савдо Ташкилотида кузатувчи мақомини олди. Ўзбекистонни Жаҳон Савдо Ташкилотига аъзо бўлиши мазкур кўп томонлама шартномага аъзо бўлган 130 дан ортиқ мамлакат билан савдо тўсиқларисиз паст божхона пошлиналари тўлаган ҳолда савдо-сотик қилиш учун мустаҳкам ҳуқуқий асос ва имтиёзларга эга бўлиш имконини беради.

Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлиги узоқ ва қисқа муддатли муҳим вазифаларни узвий бирга қўшиш нуқтаи назаридан амалга оширилди.

«Биринчидан, жаҳон иқтисодиётига қўшилишдан иборат бўлган стратегик интеграцион вазифа — Ўзбекистондаги барча хўжалик субъектларининг тенг ҳуқуқли ва миллий манфаатларга мос келадиган шарт-шароитлар асосида халқаро валюта-молия ва савдо механизмларига бевосита қўшилиши назарда тутилади.

Иккинчидан, республиканинг жорий муаммоларини ҳал этишга халқаро иқтисодий ташкилотлардан молиявий, техникавий ёрдам ва маслаҳат олиш йўли билан ўтказилаётган ислохотларни қўллаб-қувватлаш кўзда тутилмоқда»¹. Республикада ташқи иқтисодий фаолият билан боғлиқ бўлган барча ташкилотлар, хусусан, Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, божхоналар хизмати ташкил этилди.

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланишида унинг ҳуқуқий негизини ташкил этувчи «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида», «Чет эл инвестициялари ва хорижий сармоядорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар тўпламининг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Республика иқтисодий манфаатлари, Ўзбекистоннинг хориждаги юридик

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995, 108-бет.

шахслар ҳамда фуқароларини ҳимоя қилишни таъминлашга ва республика ҳудудда ажнабий сармоядорлар фаолияти учун ҳуқуқий кафолатларни белгилаб беришга имконият яратди.

И.А.Каримов асарларида Ўзбекистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан кўп томонлама ҳамкорлик алоқаларини ривожлантириш ва унинг устувор йўналишларини таҳлил қилиш алоҳида ўрин эгаллайди. Марказий Осиё мамлакатларининг тарихи, маданияти, анъаналарининг бирлиги, турмуш уклади бир-бирига кўп жиҳатдан ўхшашлиги билан бирга бу ҳудудда жойлашган давлатлардаги сиёсий, иқтисодий, маданий ва экологик муаммолари ҳам кўп жиҳатдан бир хилдир.

Президентимиз ташқи иқтисодий алоқаларга бағишланган ҳамма асарларида МДХга кирган мамлакатлар билан бевосита ва кўп томонлама муносабатларни ривожлантириш Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан бири эканлиги таъкидланади. МДХдаги кўпгина мамлакатлар билан савдо-тўлов соҳасида Ўзбекистон ижобий сальдога эгадир.

Ўзбекистон ҳукуматини ёқилғи ва қалла мустақиллигига эришиши, импорт ўрнини қопловчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва иқтисодиётда чуқур структура силжишларини амалга ошириш соҳасида олиб борган фаол сиёсати натижасида республиканинг муҳим стратегик маҳсулотлар бўйича МДХ мамлакатлари ва хорижий давлатларга бўлган қарамлиги қисқарди. Хорижий сармояларни жалб этиш тадбирларини амалга оширишда ҳукумат қуйидаги тамойилларга асосланди:

биринчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш соҳасида аниқ мақсадни кўзлаб сиёсат юритиш;

иккинчидан, республика иқтисодиётига бевосита капитал маблағни кенг жалб этишни таъминлайдиган ҳуқуқий ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шарт-шароитларни тобора такомиллаштириш;

учинчидан, республикага жаҳон даражасидаги технологияни етказиб бераётган ва иқтисодиётни замонавий тар-

кибини вужудга келтиришга кўмаклашаётган хорижий сар-
моядорларга нисбатан очиқ эшиклар сиёсатини юргизиш;
тўртинчидан, маблағларни республика мустақилли-
гини таъминлайдиган, импорт ўрнини қопловчи ва рақо-
батбардош маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган
энг муҳим устувор йўналишларда жамлаш¹.

Хорижий инвестицияларни жалб этишда муҳим ўрин
тутадиган таваккалчилик ишлари йўлида сиёсий ва ти-
жорат хатарлари келтирадиган зарарни қоплайдиган бир
қатор суғурта компаниялари ташкил этилди. Тадбиркор-
ларни кредит билан таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш мақ-
садида етарли миқдорда лизинг компаниялари тузилди.

Ўзбекистон Республикаси экспорт салоҳиятини ривож-
лантириш учун фаол экспорт стратегиясига ўтиш, унинг
янги тармоқ ва жўғрофий таркибини шакллантириш, эк-
спорт маҳсулотларининг номенклатурасини кенгайтириш
ва рақобатга бардошлигини ошириш, халқаро савдо-
иқтисодий ҳамкорликнинг замон талабларига жавоб бе-
радиган шаклларида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.
Мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш учун, аввалом-
бор, экспортни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг
қонуний асосларини такомиллаштириш ва ташқи иқти-
содий фаолиятни эркинлаштириш лозим. Ташқи иқтисо-
дий алоқалар, ташқи савдони тартибга солувчи амалда-
ги қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни такомиллашти-
риш ҳамда янги таҳрирдаги қонунларни қабул қилиш
талаб этилади. Улар асосида экспорт маҳсулотларининг
рақобатбардошлигини ошириш, сертификациялаш ва
стандартлашни ривожлантириш, иқтисодий ва тариф во-
ситалари билан тартиблашнинг ўзгарувчан механизми
шакллантирилади ва жорий қилинади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришнинг
қонунчилик асослари ва меъёрий ҳужжатларни Ўзбекис-
тон Республикасининг келажакда Умумжаҳон савдо таш-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш
йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995, 115-бет.

килотига кириши шартларини ҳисобга олган ҳолда яратиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидагилар кўзда тутилмоғи лозим:

— ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги янги таҳрирдаги қонун қабул қилиш;

— қонуности ва меъёрий ҳужжатларни инвентаризация қилиш;

— қонунчилик актларида Жаҳон Савдо Ташкилоти талаблари ҳамда шартларини ҳисобга олиш;

— маҳсулот сифатини Жаҳон Савдо Ташкилоти шартлари асосида сертификация қилиш ва стандартлаш тўғрисидаги қонунчилик актларини қабул қилиш, товар белгилари тўғрисидаги янги таҳрирдаги қонунни ишлаб чиқиш;

— мулкчилик шаклларида қатъи назар экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи корхоналар учун солиқ юкени камайтириш;

— илмий тадқиқот тажриба ва конструкторлик ишларини рағбатлантириш мақсадида унга кетган харажатлар суммаси миқдорида корхонанинг солиққа тортиш базасини камайтириш;

— Жаҳон Савдо Ташкилоти талабларига мувофиқ равишда эгри солиқларни камайтириш;

— жадаллашган амортизация сийёсатини амалга ошириш

Экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва маҳсулотларни ташқи бозорларга чиқариш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

— экспорт маҳсулотларини ташқи бозорларда сотиш учун кенг савдо ва хизмат кўрсатувчи шаҳобчаларни вужудга келтириш,

— мақсадли ва чуқур маркетинг тадқиқотлари, реклама ишларини ташкил этиш;

— чуқур таркибий ўзгаришлар ва корхоналарни техникавий модернизациялаш учун зарур молиявий маблағлар ажратиш;

— экспортни рағбатлантириш мақсадида молиявий конкорциумларни тузиш;

— экспорт маҳсулотлари сотишни жадаллаштириш мақсадида дилерлик шаҳобчалари ва консигнация омборларини вужудга келтириш;

— валюта тушумларининг бир қисмини мажбурий сотиш ставкасини тушириш, шунга мувофиқ равишда маҳсулотларни импорт қилувчи корхоналар учун валюта ресурсларини конвертация қилиш улушини камайтириш лозим. Бунга сабаб, бир томондан, хом ашё, ресурсларни импорт қилувчиларни боқимандачилик кайфиятидан халос бўлишга ундаш, иккинчи томондан, ўзларига керакли товарларни ички бозордан излашга ундашдир, учинчи томондан, импорт ўрнини босувчи товарлар ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга даъват қилишдан иборат;

— халқаро валюта кредитлари бозорларида қарор топган фоиз ставкаларига асосланиб, экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун лозим бўлган хом ашё ва бутловчи импорт маҳсулотларини харид қилиш учун валюта кредитларини ажратиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш.

Экспорт ҳажмини кўпайтириш ҳамда унинг таркибинини кенгайтириш ва такомиллаштириш учун қуйидаги чораларини кўриш мақсадга мувофиқдир:

— саноат корхоналарининг экспорт фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

— корхоналарнинг рақобатбардош ва экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ўтиш жараёнларини рағбатлантириш;

— илмталаб ва базавий саноат тармоқларини ривожлантириш учун хорижий бевосита инвестицияларни жалб қилиш.

Республика экспорт салоҳиятини ўстириш учун унга хизмат кўрсатувчи инфратузилмани ривожлантириш лозим. Бунинг учун қуйидагиларни амалга ошириш муҳим ҳисобланади:

— ташқи савдо ва маҳсулот экспорт қилувчиларни қўллаб-қувватловчи марказ ташкил қилиш. Бу марказ чет эл бозорларини маркетинг асосида тадқиқ қилиш, ишлаб чиқарувчи ва экспорт қилувчилар учун таклифлар ишлаб чиқиш билан шуғулланиши лозим;

— хорижий сармоялар иштирокида экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқариш юқори технологик саноат парклари ташкил қилиш;

— хорижий мамлакатларда Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ва экспорт қилувчи йирик концерн ва компаниялар ваколатхоналарини ташкил қилиш;

— экспорт қилувчиларни ахборот билан таъминловчи тузилмаларни ривожлантириш, хорижий мамлакатларда экспорт товарлари кўرғазмаларини ўтказиш;

— божхона консигнация омборларини ташкил этиш;

— республика транспорт коммуникацияси тизимини такомиллаштириш, «ТРАСЕКА», «ЭКО», «ЭСКАТО», «ЮНҚТАД» ва бошқа халқаро дастурлар доирасида уларни ривожлантириш, Осиё Тинч океани ҳавзаси минтақасидаги мамлакатлар, Яқин Шарқ ва Европа мамлакатлари ўртасидаги трансконтинентал транспорт имкониятларини оширади. Андижон-Ўш-Қашқар, Бухоро-Серакс-Бандар-Аббос, Бухоро-Лоти (Ботуми), Тошкент-Дружба-Ланьюньган (Хитой) трансконтинентал транспорт йўллариининг ишга туширилиши мамлакат экспорт имкониятларини кенгайтиради.

Мамлакат экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун иқтисодиётнинг барча соҳаларида экспорт имкониятларини оширишга йўналтирилган дастурлар ишлаб чиқиш ва уларни молиялаштиришга хориж сармояларини кенг жалб қилиш лозим. Шунингдек, экспорт салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган дастурларни хориж сармояларини жалб қилиш дастурлари билан мувофиқлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса

Ҳозирги замон жаҳон хўжалиги асрлар давомида шаклланган. Жаҳон хўжалигининг вужудга келиши халқаро миқёсда меҳнат тақсмоти ва меҳнат кооперациясининг чуқурлашиб бориши билан боғлиқ.

Жаҳон хўжалиги ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасидан қатъи назар иқтисодий муносабатлар тизими билан боғланган миллий хўжаликлар мажмуидан иборат.

Йирик машиналашган ишлаб чиқариш ташқи савдо ривожланиши, капитал чиқаришнинг кучайиши, дунёни иқтисодий, сўнгра ҳудудий жиҳатдан бўлиб олинишига олиб келди. Ушбу жараён жаҳон хўжалиги ташкил топишини жадаллаштирди. XX асрга келиб, мустамлака мамлакатлардаги озодлик учун олиб борилган кураш мустамлакчиликнинг барҳам топиши билан якунланди.

Баъзи иқтисодчилар бу жараённи жаҳон хўжалигининг таркиб топиш босқичлари сифатида кўришади. Бошқа гуруҳ иқтисодчилар жаҳон хўжалигини таркиб топиши, уни икки лагеръ — капиталистик ва социалистик тизимга ажратилиши, сўнгра ана шу ажратилиш тугатилиб, ҳамма мамлакатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиши билан боғлиқ ҳолда босқичларга ажратишади.

Жаҳон хўжалигининг ҳозирги босқичи миллий иқтисодиётнинг байналмилаллашуви, интеграциясининг кучайиши, мамлакатлар ўртасидаги ихтисослашувнинг кучайиши билан характерланади.

Интеграциянинг ривожланиши иқтисодиётнинг глобаллашуви ҳамда миллий иқтисодиётни жаҳон иқтисодиётининг бир қисмига айланишига олиб келади. Жаҳон хўжалигида юритилаётган халқаро сиёсатга мувофиқ равишда турли халқаро ташкилотлар тузилади. Уларнинг энг обрўлиси — БМТ.

Тузилган халқаро ташкилотлар ўз олдига қўйган мақсадига кўра аъзо бўлган мамлакатларнинг манфаатларини ҳимоя қилади, зарур пайтда ёрдам кўлини чўзади. Халқаро савдо ташкилоти (ХСТ)га аъзо бўлганлар солиқ, бож тўловлар бўйича ўзаро қелишадилар, уларга муайян имтиёзлар берилади. Йирик халқаро корпорациялар давлат иштирокида экспорт ва импорт квоталарини ўрнатадилар.

Халқаро кредит тартиби биргаликда келишилиб, кредит квоталари, муддати ва кредит учун фоиз ўрнатилади. Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки каби халқаро институтлар жаҳон миқёсида молия, кредит сиёсати йўналишларини белгилаб беради.

Халқаро миқёсда ишчи кучи миграциясини тартибга солиш қоидалари ишлаб чиқилади. Унга амал қилиш йўлга қўйилади.

Интеграциянинг кучайиши туфайли глобаллашув жараёни рўй беради. Ушбу жараёнда ТМК ва халқаро корпорациялар муҳим ўрин тутати. Улар арзон ресурслар билан бирга, ўз маҳсулотларини сотадиган бозорларга ҳам эга бўлишади. Шу билан бирга, ТМКлар мамлакатларнинг миллий хўжалигини ривожлантиришга таъсир кўрсатади. Глобаллашув жараёни бир томондан, ижобий, иккинчи томондан, салбий оқибатларга олиб келади. Ҳозирги пайтда турли халқаро ташкилотлар фаолияти глобаллашувнинг афзалликларидан фойдаланиш, унинг салбий оқибатларини камайтиришга қаратилган.

Жаҳондаги мамлакатлар ўртасида алоқалар турли-туман бўлиб, унинг асосий қисми иқтисодий алоқалардан иборат. Иқтисодий алоқаларда эса асосий ўринда савдо туради. Бозор иқтисодиёти очиқ иқтисодиёт. Унга қиёсий устунлик қонуни хос. Бу қонунга биноан мамлакат учун нима ишлаб чиқариш қулай бўлса, шу нарса ишлаб чиқарилади. Нима ишлаб чиқариш ноқулай бўлса импорт қилинади. Айнан қиёсий устунлик (афзаллик) ўзаро манфаатли савдо-сотиқни юзага келтиради. Мамлакатнинг нима ишлаб чиқаришга ихтисослашганини ихтисослашув коэффициентига кўра аниқлаш мумкин.

Халқаро иқтисодий муносабатларда ишчи кучи миграцияси муҳим ўрин тутати. У ишсизлик, иш ҳақи ўртасидаги фарқ ва бошқа сабаблар туфайли юз беради. Миграция натижасида турли муаммоларнинг вужудга келиши уни тартибга солишга эътибор қаратишга олиб келди. Ишчи кучи кўп мамлакатлардан кам мамлакатларга оқади. Халқаро меҳнат бозори талабига мувофиқ иш кучи халқаро миқёсда тақсимланади.

Шунингдек, халқаро кредит ва инвестициялар ҳам жаҳон хўжалиги алоқаларида катта роль ўйнайди. Четга қарз бериш ва олишда давлатлар, халқаро ташкилотлар, мамлакатдаги хўжалик юритувчи субъектлар иш-

тирок этади. Бундан, албатта, ҳар икки томон ҳам манфаатдор бўлади. Четга инвестиция икки: тўғридан-тўғри ва портфель шаклида амалга оширилади. Биринчисида кўйилган инвестиция чет корхоналарни назорат қилиш ҳуқуқини берса, иккинчи шаклида эса бунинг учун етарли даражада имкон бўлмайди.

Халқаро алоқалар валюта муносабатларини ҳам тақозо қилади. Халқаро ҳисоб-китоблар валюта курси асосида амалга оширилади. Валюталар эркин алмаштирилиши ва харид қувватига кўра: тўла, қисман конвертацияланувчи ва конвертирланмайдиган валюталарга бўлинади. Мамлакатда валюталар алмаштириш бўйича юритилаётган сиёсатга қараб: қайд қилинган, эркин, бошқариладиган валюта курси мавжуд бўлади. Халқаро алоқаларда тўла конвертирланадиган валюталардан фойдаланилади. Валютанинг расмий курсидан ташқари паритет — харид қуввати курси ҳам бор. Валюта курсининг ўзгариб туриши валюта рискинни вужудга келтириб, маълум йўқотишларга олиб келади.

Барча иқтисодий алоқалар мамлакатнинг тўлов балансида ўз ифодасини топади. У актив ёки пассив бўлиши мумкин. Агарда экспорт импортга нисбатан кўп бўлса, баланс актив бўлиб, мамлакат олтин-валюта резервини тўлдириш имконига эга бўлади. Аксинча бўлса, пассив, тўлов баланси тақчил бўлиб, уни қоплаш зарур бўлади.

Асосий таянч тушунчалар

Жаҳон хўжалиги, миллий иқтисодиётнинг байналмилаллашуви, экспорт квотаси, халқаро меҳнат тақсими, экспорт бўйича ихтисослашув коэффиценти, халқаро иқтисодий интеграция, жаҳон хўжалигининг глобаллашуви, глобал муаммолар, трансмиллий корпорациялар, халқаро савдо, мутлақ устунлик (афзаллик), қиёсий афзаллик, импорт қилинган инфляция, экспорт, импорт, ташқи савдо баланси, тўлов баланси, валюта, валютанинг конвертирланиши, валюта курси, харид қуввати паритети.

Такрорлаш учун саволлар

1. Жаҳон хўжалиги тизимининг шаклланишининг қандай сабаблари мавжуд?
2. Халқаро меҳнат тақсимоти нима ва у қандай афзалликларга эга?
3. Жаҳон хўжалиги глобаллашувининг сабабларини изоҳлаб беринг?
4. Халқаро савдо қандай сабабларга кўра ривожланади?
5. “Экспорт” ва “импорт” тушунчаларининг моҳиятини тушунтириб беринг?
6. “Ташқи савдо баланси” ва “тўлов баланси” тушунчалари бир-бирлари нимаси билан фарқланади?
7. Валютанинг конвертирланиши деганда нимани тушунасан?
8. Валюта курси нима ва у қандай омиллар таъсирида ўзгаради?

Хулоса

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ва содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг туб моҳияти, мақсади ҳамда асосий йўналишларини тушуниш учун иқтисодий билим асосларини ўрганиш лозим. Инсон жамиятдаги барча муносабатлар, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар марказида туради. Жамиятда, табиатда юз бераётган барча жараёнлар инсонга таъсир кўрсатиб, унинг қобилият ва хусусиятларининг такомиллашиб, ривожланиб боришига туртки беради. Ўз навбатида, инсоннинг қобилиятлари ва хусусиятлари ижтимоий-иқтисодий тараққиётга таъсир этувчи омилларга айланади.

Мамлакатда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, халқаро меҳнат тақсимоти ва жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш, миллий иқтисодиётнинг рақобатдошлилиги, турли инқирозларга бардошлилигини таъминлаш кўп жиҳатдан ишчи, ходимлар, айниқса, раҳбар кадрларнинг иқтисодий билими, малакаси, вазиятга қараб иш тута билишига боғлиқ.

Келажак мақсадларига етишиш учун юқори малакали, замон талабларига жавоб берадиган мутахассис кадрлар тайёрлашимиз, уларнинг малакасини мунтазам ошириб боришимиз керак.

Ҳозирги бозор муносабатлари шаклланиб, ривож топиб бораётган шароитда ҳар бир одамдан иқтисодий билимлар ҳамда фикрлашни ўрганиш талаб этилади. Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодиётни модернизация қилиш ва ислоҳ этишни янада чуқурлаштириш шароитида кишилардан, айниқса, раҳбар кадрлардан нафақат иқтисодий фикрлаш, шу билан бирга, кенг доирадаги иқтисодий жараёнларни аниқлаш, таҳлил қилиш, уларнинг ривожланиш тенденцияларига баҳо бериш, бу ўзгаришлар келажакда қандай натижаларга олиб келиши мумкинлигини ҳис қила билиш, кўз ўнгига келтира олиш ҳамда иқтисодий қонунлар талабларига мос равиш-

да фаолият юритишни ўрганиш зарур. Бунинг учун эса иқтисодий билим асосларини чуқур билиш ва ўзлаштириш талаб қилинади.

Шу боисдан ҳам ушбу ўқув қўлланмага иқтисодий фаолият, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва уларда юзага келадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, бозор иқтисодиётининг моҳияти, асосий тамойиллари, амал қилиш механизми ҳамда давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш шакллари, усуллари, дастакларини ўрганишга бағишланган мавзулар киритилган. Шунингдек, Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодиётни модернизация қилиш ва ислоҳ этиш масалалари ҳам баён қилинган.

Мазкур ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси тингловчилигига номзодларнинг имтиҳонга тайёргарлик кўришлари учун тайёрланган илк тажрибавий иш ҳисобланади. Шу боисдан ушбу ўқув қўлланма тўғрисидаги ҳар қандай фикр-мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.— Т.: Ўзбекистон, 2009.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни, 2000 йил 25 май.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги Қонуни, 2003 йил 11 декабрь.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банк тўғрисида»ги Қонуни, 1996 йил 25 апрель.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни, 1996 йил 25 апрель.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Кредит уюшмалари тўғрисида»ги Қонуни, 2002 йил 4 апрель.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни, 2002 йил 5 апрель.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Кредит уюшмалари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонуни, 2006 йил 4 апрель.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Микромолиялаш тўғрисида»ги Қонуни, 2006 йил 15 сентябрь.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Микрокредит ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни, 2006 йил 20 сентябрь.
11. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонуни, 2008 йил 29 декабрь.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тижорат банкларида аҳоли омонатлари шартларини либераллаштириш ҳамда кафолатларини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони, 2008 йил 20 февраль.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодий реал сектори корхоналарининг молиявий барқарорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, 2008 йил 18 ноябрь.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодий реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида»ги Фармони, 2008 йил 28 ноябрь.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банкларнинг капиталлашувини янада ошириш ва иқтисодийни модернизациялашдаги инвестиция жараёнларида уларнинг иштирокини фаоллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори, 2007 йил 12 июль.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Суғурта хизматлари бозорини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори, 2008 йил 21 май.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2009 йилда Ўзбекистон Республикаси ивестиция дастури тўғрисида”ги Қарори, 2008 йил 2 октябрь.
18. “Кризисга қарши дастурга киритилган қўшимча инфратузилма объектлари бўйича лойиҳаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 17 мартдаги ПҚ-1073-сон Қарори.
19. «Қишлоқ қурилиш банк» акциядорлик тижорат банкини ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 30 мартдаги ПҚ-1083-сон Қарори.
20. «Агробанк» акциядорлик тижорат банкини ташкил этиш тўғрисида»-ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 30 мартдаги ПҚ-1084-сон Қарори.
21. «Тижорат банкларининг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга йўналтирилаётган узоқ муддатли кредитлари улушини кўпайтиришни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»-ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 28 июлдаги ПҚ-1166-сон Қарори.
22. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш — барча демократик явгилавиш ва иқтисодий ислохотларимизнинг пировард мақсадидир. —Т.: Ўзбекистон, 2007.
23. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маъруза. —Т.: Ўзбекистон, 2007.
24. Каримов И.А. Ватанимиз ва халқимизга садоқат билан хизмат қилиш — олий саодатдир. —Т.: Ўзбекистон, 2007.
25. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш — барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. —Т.: Ўзбекистон, 2008.
26. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. —Т.: Маънавият, 2008.
27. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги табрик сўзи // Халқ сўзи, 2008 йил 1 сентябрь.
28. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш — бизнинг олий мақсадимиз / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. // Халқ сўзи, 2008 йил 6 декабрь.
29. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий ивқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.- Т.: Ўзбекистон, 2009.
30. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси — биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустақ-

- кам пойдевордир. /Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. // Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.
30. Абулқосимов Х.П. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар. –Т.: Akademiya, 2008.
 31. Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. /Е.Абдуллаев ва бошқалар. –Т.: Ўқитувчи, 2000.
 32. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. 2-е изд., перероб — и доп. –М.: ТК Велби, изд-во «Прспект», 2006.
 33. Давлатнинг макроиқтисодий сиёсати. / Х.П.Абулқосимовнинг илмий таҳрири остида. –Т.: Akademiya, 2007.
 34. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқариш. –Т.: Ғафур Ғулом, 2007.
 35. Маликов Т. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – Т.: Академия, 2002.
 36. Салихов Б.В. Экономическая теория: учебник –М.: Изд-торговая корпорация. «Дашков И.К.», 2006.
 37. Симкина Л.Г. Экономическая теория. 2-е изд.– СПб.: Питер, 2007.
 38. Ҳайдаров Н. Давлат молиясини бошқариш –Т.: Akademiya, 2006.
 39. Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. –Т.: Шарқ, 2006.

Internet saytlari:

www.yandex.ru

www.econ.msu.ru

www.robinzon.net

Мундарижа

Кириш 3

I қисм. Иқтисодиёт назарияси

1-мавзу. Ишлаб чиқариш жараёни, натижалари, фаолияти ва эҳтиёжлари

- 1.1. Ишлаб чиқариш омиллари ва уларнинг таркиби 5
- 1.2. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни 8
- 1.3. Эҳтиёжлар ва уларни қондириш — иқтисодиётнинг бош муаммоси 11
- 1.4. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари 15
- 1.5. Ишлаб чиқариш имкониятлари ва унинг чегараси...24
- 1.6. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва унинг кўрсаткичлари 27

2-мавзу. Ижтимоий-иқтисодий тизимлар ва мулкчилик муносабатлари

- 2.1. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тизимлари ҳақидаги назариялар 35
- 2.2. Ижтимоий-иқтисодий тизимга мулкчилик ва бошқарув жиҳатидан ёндашиш 40
- 2.3. Ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг ўзгариши ва унинг сабаблари 48
- 2.4. Мулк ва мулкчилик муносабатлари 52
- 2.5. Давлат мулкни хусусийлаштириш ва кўп укладли иқтисодиёт асосларини шакллантириш 56

3-мавзу. Товар-пул муносабатлари, бозор иқтисодиёти ва унга ўтишнинг Ўзбекистондаги хусусиятлари

- 3.1. Натурал ишлаб чиқаришдан товар ишлаб чиқаришга ўтиш ва унинг ривожланиши 63
- 3.2. Товар ва унинг хусусиятлари 65
- 3.3. Пулнинг келиб чиқиши, моҳияти ва вазифалари...68
- 3.4. Бозор иқтисодиётининг асосий белгилари, афзаллик ва зиддиятлари 71
- 3.5. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари 77

4-мавзу. Бозор, унинг вазифалари, турлари, талаб ва таклиф назарияси, бозор мувозанати

4.1. Бозор ва унинг вазифалари	84
4.2. Бозорнинг турлари ва тузилиши	87
4.3. Бозор инфратузилмаси ва унинг унсурлари	91
4.4. "Талаб" тушунчаси ва қонуни: унинг миқдорига таъсир қилувчи омиллар	96
4.5. "Таклиф" тушунчаси ва қонуни: унга таъсир қилувчи омиллар	101
4.6. Талаб ва таклиф миқдорлари ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши, бозор мувозанати	105

5-мавзу. Рақобат ва рақобатчилик муҳити. Нархнинг моҳияти ва шаклланиш хусусиятлари

5.1. Рақобатнинг моҳияти, шакллари ва усуллари	115
5.2. Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитининг вужудга келиши ва монополияга қарши қонунчилик	123
5.3. Нархнинг мазмуни ва унинг вазифалари	129
5.4. Нарх турлари ва уларнинг мазмуни	134
5.5. Рақобатнинг турли кўринишлари шароитида нархнинг шаклланиш хусусиятлари	136

6-мавзу. Тадбиркорлик фаолияти ва унинг шакллари. Корхона харажатлари ва фойдаси

6.1. "Тадбиркорлик фаолияти" тушунчаси, унинг вазифалари ва ривожланиш шарт-шароитлари	148
6.2. Тадбиркорлик фаолиятининг шакллари, уларни ташкил этиш ва бошқаришнинг бозор тизимлари	151
6.3. "Ишлаб чиқариш харажатлари" тушунчаси ва унинг таркиби	160
6.4. Фойданинг мазмуни. Фойда нормаси ва маъсаси	169

7-мавзу. Аграр муносабатлар ва агробизнес

7.1. Аграр муносабатларнинг иқтисодий мазмуни: қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг хусусиятлари	180
7.2. Рента муносабатлари	185
7.3. Аграр саноат интеграцияси ва агробизнес	193

8-мавзу. Миллий иқтисодиёт ва унинг макроиқтисодий ўлчамлари. Ялпи талаб ва ялпи таклиф. Иқтисодий мувозанат ва мутаносиблик

8.1. “Миллий иқтисодиёт” тушунчаси ва унинг макроиқтисодий кўрсаткичлари	199
8.2. Ялпи ички маҳсулотни ҳисоблаш усуллари	206
8.3. Ялпи талаб ва ялпи таклиф, уларнинг ҳажмига таъсир қилувчи омиллар	209
8.4. Ялпи талаб ва ялпи таклиф ўртасидаги мувозанат ҳамда унинг ўзгариши	216
8.5. Иқтисодий мувозанат ва мутаносиблик	221

9-мавзу. Молия тизими ва молиявий сиёсат. Пул-кредит тизими

9.1. Молиянинг моҳияти ва вазифалари. Молия тизими	229
9.2. Солиқ тизими ва унинг вазифалари	234
9.3. Пул муомаласи ва унинг амал қилиш қонуниятлари. Пулга бўлган талаб ва пул таклифи	240
9.4. Инфляция, унинг моҳияти ва турлари	245
9.5. Кредитнинг моҳияти, манбалари ва вазифалари	250
9.6. Банк тизими. Марказий ва тижорат банклар ҳамда уларнинг вазифалари	255

10-мавзу. Жаҳон хўжалиги ва Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши

10.1. Жаҳон хўжалиги ва унинг таркиб топиши	262
10.2. Халқаро меҳнат тақсимоти ва иқтисодий интеграция	266
10.3. Жаҳон хўжалик ҳаётининг глобаллашуви ва унинг оқибатлари	270
10.4. Халқаро иқтисодий муносабатлар ва унинг таркиби	273
10.5. Халқаро валюта муносабатлари ва валюта тизими	279
10.6. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши ва экспорт салоҳиятининг ривожланиши	283
Хулоса	296
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	298

Иқтисодий билим асослари

«Akamediya»
Тошкент 2010

Муҳаррирлар Г.Абдуллаева, Ш.Жабборов
Дизайнер Л.Тўйчиев
Техник муҳаррир Н.Қурбонова
Нашр учун масъуллар Б.Умаров, Д.Қобулова

Теришга берилди 23.12.09. Босишга рухсат этилди 03.12.09.
Бичими 84x108 ¹/₃₂ Офсет босма. Шартли босма табоғи 19,0.
Нашриёт ҳисоб табоғи 19,0. Адади 500. Баҳоси шартнома асосида.

МСНЖ «Yosh kuch press matbuoti»
Содиқов кўчаси 13 уй.